ISSN 0013-2993

Година / Year
LVII
Книжка / Book
1 • 2012

Икономическа мисъл Economic Thought

Българска академия на науките
Институт за икономически изследвания

Bulgarian Academy of Sciences
Economic Research Institute

СЪДЪРЖАНИЕ
CONTENTS

Гарабед Минасян	Пречупване на външноплатежния модел……	3
Garabed Minassian	Breaking the Balance of Payments Model……..	27
Камен Каменов	Поведенческа неопределеност и мениджърска проницателност……..	49
Kamen Kamenov	Behavioural Uncertainty and Managerial Insight…….	67
Николай Гълъбов	Данъчна неутралност и данъчни разходи в българската практика……	83
Nikolay Galabov	Tax Neutrality and Tax Expenses in the Practice of Bulgaria	
	КОНСУЛТАЦИИ / CONSULTATIONS	
Христо Сирашки	Управленски проблеми на екологизацията в енергийния сектор…….	105
Hristo Sirashky	Greening Management Problems in the Energy Sector	
	НАУЧЕН ЖИВОТ / SCIENTIFIC LIFE	
Пенка Шишманова	Креативни идеи за стабилност и растеж в академия с десетилетни традиции……	117
Penka Shishmanova	Creative Ideas for Stability and Growth in the Academy for Decades Past of Traditions……..	137

E D I T O R I A L B O A R D

Prof. LIUDMIL PETKOV, Dr. Ec. Scs. – Editor-in-chief (Economic Research Institute at BAS), **Prof. STATTY STATTEV, Dr.Ec.Scs.** – Deputy Editor-in-chief (University of National and World Economy), **Prof. VALENTIN GOEV, PhD** (University of National and World Economy), **Assoc. Prof. VESSELIN MINTCHEV, PhD** (Economic Research Institute at BAS), **Prof. GARABED MINASSIAN, Dr. Ec. Scs.** (Economic Research Institute at BAS), **Assoc. Prof. DARINA RUSCHEVA, PhD** (Economic Research Institute at BAS), **Prof. ZOYA MLADENOVA, Dr. Ec. Scs.** (University of Economics - Varna), **Prof. ILIA BALABANOV, Dr. Ec. Scs.** (Economic Research Institute at BAS), **Prof. YORDAN HRISTOSKOV, PhD** (Economic Research Institute at BAS), **Prof. JOSIF ILIEV, Dr. Ec. Scs.** (University of National and World Economy), **Prof. KAMEN KAMENOV, Dr. Ec. Scs.** (Academy of Economics "D. A. Tzenov" - Svishtov), **Prof. ROSSITSA RANGELOVA, Dr. Ec. Scs.** (Economic Research Institute at BAS), **Assoc. Prof. RUMEN BRUSARSKI, PhD** (University of National and World Economy), **Assoc. Prof. TSVETAN KOTSEV, PhD** (European College of Economics and Management - Plovdiv)

E D I T O R I A L C O U N C I L

Prof. ANTONIO SÁNCHEZ ANDRÉS, PhD (Universidad de Valencia), **Prof. BORISLAV BORISSOV, PhD** (University of National and World Economy), **Prof. JACQUES VILROKX, PhD** (Free University of Brussels), **Prof. YORGOS RIZOPOULOS, PhD** (Université Paris 7 Diderot), **Corr. Member Prof. LUCIAN-LIVIU ALBU, PhD** (Institute for Economic Forecasting- Bucharest), **Prof. LIUBEN KIREV, PhD** (Academy of Economics "D. A. Tzenov" - Svishtov), **Prof. MARIANA MIHAILOVA, PhD** (European College of Economics and Management - Plovdiv), **Prof. PLAMEN ILIEV, PhD** (University of Economics – Varna), **Assoc. Prof. TODOR POPOV** (Sofia University "St. Kl. Ohridski"), **Prof. CHAVDAR NIKOLOV, PhD** (South-West University "Neofit Rilski"), **Prof. Yury Yakutin, Dr. Ec. Scs.** (Gosudarstvennyiy Universitet Upravleniya - Moskow)

Editor-in-charge **HRISTO ANGELOV**, Editor **NOEMZAR MARINOVA**

Address of the editorial office: Sofia 1040, 3, Aksakov Street

Tel. 810-40-37; Fax 988-21-08

http://www.iki.bas.bg; E-mail: econth@iki.bas.bg; ineco@iki.bas.bg

© ECONOMIC RESEARCH INSTITUTE AT BAS
2012
c/o Jusautor, Sofia

All rights reserved! No part of this issue may be copied, reproduced or transmitted in any form or by any means without prior written permission.

The journal is published with the support of the University of National and World Economy

UNWE Printing House

Проф. д-р ик. н. Гарабед Минасян*

ПРЕЧУПВАНЕ НА ВЪНШНОПЛАТЕЖНИЯ МОДЕЛ

Обособени са три периода в най-новата икономическа история на България (1990-1997 г., 1997-2008 г. и след 2008 г.), особеностите на които се проявяват и в структурите на платежния баланс. Промените са особено чувствителни през последния период. Наблюдава се преориентация както на вътрешните, така и на външните презгранични парични потоци. В резултат икономическите проблеми придобиват чувствително по-различни измерения. Направен е опит да се характеризират тези измерения, да се разкрият тяхната същност и движещите им сили. Основният извод е, че възникналите и съществуващи икономически проблеми са до голяма степен резултат от неправилно провеждана вътрешна макроикономическа политика. Формулирани са и препоръки за преодоляване на съществуващите икономически неблагополучия.

JEL: E52; E65

Макроикономическата политика е комплицирана творческа дейност, която изисква и предполага проследяването на голямо множество от показатели и връзки. Няма нито един-единствен показател, който самостоятелно да характеризира достатъчно пълно и комплексно цялостното състояние и динамиката на икономиката. Показателите трябва да се следят и оценяват по целия фронт на икономически проявления.

Платежният баланс (ПБ) концентрира в себе си почти всичко, което се случва в икономиката. Нито една страна в съвременния свят не е в състояние да се развива самостоятелно и изолирано от външната среда. Съвременните комуникации водят до преплитане и взаимодействие на всякакъв вид модели на човешко поведение. Нито една дейност или резултат не може да се оцени, изхождайки единствено от вътрешнонационални критерии. Неизбежният въпрос, към който се достига рано или късно, независимо от това дали е желан или не, е как се оценява случващото се от международни позиции. И доколкото почти всичко, което човек върши, опира до своеобразен количествен паричен измерител и се съизмерва с международни оценки, то намира място в ПБ. В известен смисъл в него се отразяват крайните постижения на националната икономика.

ПБ е основният инструмент на макроикономическото управление за проследяване на презграничното движение на финансови ресурси, както и за оценка на степента и качеството на вграждането на националната икономика в международните икономически структури. Информацията в този баланс дава представа за характера на финансово-икономическите взаимодействия на националната икономика с външния свят. Голяма част от зараждащите се вътрешноикономически процеси се проявява по определен начин в структурите на ПБ. Идента-

* Институт за икономически изследвания при БАН, секция "Макроикономика", g.minassian@iki.bas.bg

фицирането на този тип проявления е основа за оценка на ефективността на макроикономическата политика, както и за проектиране на възможни развития най-вече в краткосрочен и средносрочен план.

В ПБ се преплитат връзки с почти всички видове макроикономически баланси. Структурите в него отразяват явно или неявно почти всичко случващо се в икономиката на страната, поради което числата в ПБ кореспондират с информация във всички останали баланси.

Състоянието на ПБ е следствие от особеностите на вътрешната макроикономическа политика, както и от поведението на редица екзогенни фактори. Подборът на валутния режим и поведението на валутния обменен курс оказват съществено влияние върху външноплатежните структури.[1]

Общото състояние и развитието на външноплатежните отношения се материализират в дефицит/излишък на ПБ.

В най-новата икономическа история на България (след демократизацията от края на 90-те години на миналия век) се открояват три обособени периода: 1990-1997 г., 1997-2008 г. и след 2008 г. Те се проявяват и във външноплатежните структури.

През *първия период* се извършва неподредена, до голяма степен хаотична настройка към радикално различната система на управление на икономиката и обществото. Всичко става и се променя в условия на самообучение, но при активната подкрепа и съдействие от страна както на международните организации, така и от външни правителствени агенции. Липсва надеждна статистика, опит, умения, знания. Структурирането на ПБ се извършва при активното участие на МВФ, който е и институцията, оценяваща различните видове дефицити и напрежения в икономиката, предлагаща и внушаваща определени управленски въздействия.

През този период ПБ е в почти хроничен дефицит. Допускат се грешки в макроикономическото управление както при провеждането на монетарната политика, така и при фискалната политика. В крайна сметка приземяването, което настъпва през критичните 1996-1997 г., е прекалено твърдо, но съумява да подготви условията за по-нататъшно развитие и включването ни към ЕС.

Вторият период се характеризира с последователно прогресивно развитие на икономиката. Постигнат е чувствителен напредък при мобилизацията на вътрешните материални и трудови ресурси. Реалният БВП на страната нараства с почти 80%. Активизира се притокът на чуждестранен капитал, особено и най-вече свързан с видимата перспектива за членство в ЕС.

Към края на периода е допуснато определено прегряване на икономиката, което съвпада и се съчетава със старта на световната финансово-икономическа криза. Почти автоматично нарастващата икономика замъглява

[1] В специализираната литература са анализирани различни възможни подходи към постигането на равновесие в ПБ (*Stern, R.* Balance of Payments: Theory and Economic Policy. 2009). Задача на това изследване е да оцени наблюдаваните в ПБ промени.

съзнанието на макроикономическия елит, корупцията се разраства и в средата на 2008 г. е последвана от строга и безкомпромисна санкция на ЕС – прекъсване на предвиденото и планирано ЕС-финансиране на българската икономика във вид на грантове и съфинансиране. Чуждестранният капитал се отдръпва и се създават предпоставки за възникване на труднопреодолими финансово-икономически напрежения.

След 2008 г. (*третият период*) настъпват радикални и трудно предвидими промени във външноплатежните отношения с последствия, които предстои да бъдат осезателно почувствани.

Фигура 1

Фигура 2

Фигура 3

Фигура 4

Към края на втория период основен проблем на ПБ става неудържимо нарастващият дефицит по текущата сметка (фиг. 1). Макроикономическата политика е насочена основно към неутрализиране на възможните негативни последствия от високия дефицит. Подобна ситуация през тези години е

характерна и типична за страните от Централна и Източна Европа и е обяснявана с множество от фактори, вкл. и чисто психологически, например изкушенията на увеличеното външно предлагане както по количество, така и по качество, които потискат стремежа към натрупване на по-дългосрочни спестявания.[2]

Ефектите на финансово-икономическата криза и тяхното въздействие върху текущата сметка започват да се чувстват у нас от началото на 2009 г. Елементите на текущата сметка, вкл. търговският баланс (стоки), бързо се подобряват и много скоро се появяват немислими дотогава нейни положителни стойности (фиг. 2). Почти рязко се понижава вносът, основно поради свиване на инвестиционната активност – нормата на натрупване през 2009 г. спада с повече от 8 процентни пункта спрямо предходната година. Износът също намалява поради свиване на външното търсене, но в по-малка степен, така че се подобрява търговският баланс. От 2010 г. е фиксирано постепенно възстановяване на външнотърговската активност. Благоприятно въздействие върху износа оказва повишаването на цените на производител (PPI), респ. цените на суровините и материалите на международните пазари. Инвестиционната активност продължава да спада (през 2010 г. нормата на натрупване намалява с нови пет процентни пункта спрямо предходната година), но вносът се увеличава паралелно с износа. Последното е израз на високата импортоемкост на износа, която поставя ограничения върху подобряването на търговския баланс (стоки).

Външната търговия с услуги (невидима търговия) почти не е засегната (фиг. 4).

Износът на услуги съхранява достигнатите през 2008 г. стойности, като дори се отбеляза известно повишение на приходите. През 2009 г. общото посещение на чужденци в страната се свива с близо 8%, но през следващата 2010 г. е отбелязано повишение, като почти се достига предкризисното равнище (8 532 972 чужденци, посетили България през 2008 г. срещу 8 374 034 човека през 2010 г.). Възстановяването на статуквото се осъществява благодарение на посетители (туристи) от традиционни за страната дестинации – Гърция, Германия, Русия, Македония, Полша.

Възстановяването на приходите от туризъм става възможно поради повишената атрактивност и конкурентоспособност на българските курорти.

По-осезаемо е негативното въздействие върху вноса на услуги (отново туризъм, но на резиденти). Разходите за пътувания на резиденти се оценяват на 1.6 млрд. EUR през 2008 г. (рекордна за България величина), които спадат с почти една пета през 2009 г. и с повече от една четвърт през следващата година. Причината трябва да се търси в свитото вътрешно потребление и отлагане във времето на извършването на по-големи разходи от населението.

---

[2] По този въпрос вж. детайлното изследване на *Stojkov, A.* Current Account Deficit and Economic Growth: Evidence from the South Eastern European Economies. Instinianus Primus Faculty of Law, Ss. Cyril and Methodius University in Scopje, 2009.

Очертаната особеност на невидимата търговия съдейства за още по-съществено подобряване на сумарния търговски баланс (стоки и нефакторни услуги). През 2008 г. е достигнат максималният размер на дефицита на външната търговия със стоки и факторни услуги (7.3 млрд. EUR), през 2009 г. той спада съществено (на 2.9 млрд. EUR), като намалението продължава и през 2010 г. (до половин млрд. EUR). През първото полугодие на 2011 г. е отбелязан дори излишък в търговията със стоки и нефакторни услуги (от около 170 млн. EUR).

Логичният въпрос е дали и доколко очертаната динамика на търговския баланс е устойчива. Официалната информация отчита позитивни темпове на реален прираст на БВП за последните шест тримесечия (Q2 ’10 – Q3 ’11) средно по около 1.6% (спрямо същото тримесечие от предходната година). В същото време крайното вътрешно потребление намалява средно по около 4% на тримесечие, а брутното капиталообразуване – с близо една пета на тримесечие. Единственият компенсатор е външната търговия.

Таблица 1

Износ на стоки (fob), %

	2009 г.	2010 г.	H1 ’11
Потребителски стоки	32.3	29.4	25.4
Суровини и материали	49.0	50.7	54.2
Инвестиционни стоки	18.6	19.9	20.4
Общо неенергийни стоки	*100.0*	*100.0*	*100.0*

Същественият дял от износа на стоки се осигурява от “*Суровини и материали*” (табл. 1). За времето след 2008 г. приносът на това перо за прираста на износа на стоки нараства с близо пет процентни пункта! Повече от половината (около 55% за първите пет месеца на 2011 г.) от износа на “*Суровини и материали*” се състои от метали (най-вече цветни) и от суровини за хранителната промишленост.

Значителен дял от неговия прираст се обяснява със световната конюнктура, по-специално с ценови изменения на световните стокови пазари. По оценки на БНБ приблизително три четвърти от прираста на износа на цветни метали за първите пет месеца на 2011 г. (около 500 млн. EUR) се дължат на ценовия ефект и едва една четвърт - на натуралния прираст.[3]

Принос за номиналното нарастване на износа за разглеждания период има и динамика на реалния ефективен валутен курс (РЕВК).

От въвеждането на паричния съвет (ПС) до средата на 2009 г. РЕВК последователно се повишава със 75%! Неговият прираст обяснява много от наблюдаваните промени във валутните съотношения в икономиката за този период, вкл. до голяма степен и драматичното намаляване на относителния

[3] БНБ. Платежен баланс на България, януари-юни 2011 г., с. 40.

размер на държавния външен дълг. Той се свързва с по-високата оценка на вътрешния труд от международни позиции.

Позитивната динамика на РЕВК подобрява финансовото състояние на местното население спрямо средноевропейското, но влошава финансово-производствените структури на производителите, намалява конкурентоспособността на местния износ и увеличава тази на вноса на вътрешния пазар.[4] Такава е логиката на пазара – по-ефективно работещата икономика повишава сравнителните финансово-икономически характеристики на местното население, и обратно. Съществуващите резерви за подобряване на ефективността на производството позволяват икономиката да се справи успешно с този вид затруднения.[5]

Световната финансово-икономическа криза променя реалните валутни съотношения. РЕВК отбелязва задържане, дори намаление (фиг. 5), което въздейства благоприятно върху конкурентоспособността на износа и потиска конкурентоспособността на вноса на местния пазар.

Динамиката на РЕВК зависи от много фактори, чието влияние е трудно да се идентифицира количествено. Съществено въздействие оказва различието между инфлацията у нас и в Еврозоната. България продължава да поддържа чувствителен USD-дял в своите външноплатежни отношения, което означава, че промените във валутните съотношения между EUR и USD също влияят върху РЕВК.

Фигура 5

При съпоставянето на различните видове въздействия все пак се откроява очакваното в бъдеще логично изпреварване на вътрешната инфла-

[4] Това е причината, поради която вносните продукти в България към 2009 г. са много по-достъпни за населението в сравнение с десетина години преди това.

[5] Показателно е например, че за 1998-2008 г. БВП нараства с 80% при почти неизменно потребление на енергия на национално равнище – нещо, което е било немислимо да се постигне у нас преди 90-те години на XX век!

ция спрямо тази в Еврозоната, което при равни други условия би трябвало да се свързва с позитивна динамика на РЕВК. Последното обаче ще създаде затруднения при прираста на износа, с които националната икономика трябва своевременно да се справя.

Посочените особености, свързани с доминиращото влияние на търговския баланс за наблюдавания прираст на БВП, показват, че тази тенденция не може да бъде трайна. Ресурсните възможности на страната за износ на суровини и материали са силно ограничени, а същевременно съпътстващите благоприятни конюнктурни условия не биха действали продължително. В непосредственото бъдеще е логично наблюдаваният тренд на съществен принос на външната търговия за подобряването на макроикономическите показатели да се пречупи и икономиката трябва да е подготвена за това.

Позицията "*Доход*" на текущата сметка също се подобрява. Тази позиция почти традиционно поддържа отрицателни стойности (т.е. дефицит), който с действието на финансово-икономическата криза намалява абсолютно. През 2008 г. средно на тримесечие по нея се изнасят около 440 млн. EUR, а за времето след това изтичането намалява до около 300-350 млн. EUR на тримесечие с неголеми колебания. Структурните промени в позицията подсказват за определени изменения, свързани с действието на финансово-икономическата криза.

В активната част на позицията "*Компенсации на наетите*" се отчитат доходите на резиденти, работещи по временни договори в чужбина. От съществуващата в ЕС клауза за подобен вид временна заетост се възползват немалка част от българските граждани. През 2007 г. по тази линия в страната постъпват по 316 млн. EUR на тримесечие, през следващата година сумата спада наполовина (151 млн. EUR), през 2009 г. се понижава с още една трета (106 млн. EUR) и през следващите две години се установява на около 75 млн. EUR. Посоченият спад илюстрира допълнителните трудности, които България изпитва и с които трябва да се съобразява като следствие от намаляването на възможностите на резиденти да си осигуряват доход като временно заети лица в страните от ЕС.

В активната част на "*Инвестиционен доход*" фигурират основно приходите от резидентни потфейлни и други инвестиции, свързани най-вече с инвестирането на брутните валутни резерви (БВР) в първокласни ДЦК и във вид на депозити също в първокласни търговски банки (в съответствие с изискванията на Закона за БНБ). Там състоянието е относително устойчиво.

В пасивната част на "*Инвестиционен доход*" намалява (в отрицателния сегмент) доходът от преки чуждестранни инвестиции (ПЧИ), който в основната си част се репатрира. Тук отново се осчетоводяват лихвите, изплащани от страната по емитираните през 2002 г. глобални облигации. Лихвите са фиксирани, така че по тази позиция не се наблюдава особено движение.

Позицията "*Текущи трансфери*" също допринася за подобрението на текущата сметка (фиг. 6). Основни съставки на текущи трансфери-кредит са

преводите на български емигранти в чужбина, от една страна, и преводи по линия на фондове на ЕС (фиг. 7), от друга. Те формират около 70% от общата сума. Ясно очертаният тренд на нарастване на текущи трансфери-кредит след 2009 г. се дължи както на повишаване на усвояването на европейските фондове по линия на текущите разплащания, така и на увеличените трансфери на българските емигранти. Последното видимо е следствие от материалните трудности, които местното население изпитва напоследък, както и от ограничените възможности за инвестиране в развитите страни от наши емигранти.

Фигура 6

Фигура 7

България започва да ползва средства от фондове на ЕС във вид на текущи трансфери (кредит) от 2000 г. До третото тримесечие на 2007 г. като стойност те са устойчиви на равнище от около 30 млн. EUR на тримесечие. Чувствително увеличение се отбелязва през последното тримесечие на 2007 г., което се свързва с приемането на страната в ЕС. През следващите години се наблюдава повтаряща се цикличност – през първата половина на годината се фиксира чувствителен трансфер, който рязко намалява през втората половина. Началото на тази цикличност е през 2008 г., когато в средата на годината ЕС констатира, че отпуснатите средства не се използват по предназначение и не се спазват изискванията за тяхното изразходване - респективно реалните трансфери са рязко съкратени. През 2009 и 2010 г. се отбелязва определено подобрение, но моделът на усвояване се запазва.

Наред с кредит статистиката отчита и дебит на текущи трансфери по фондове на ЕС. Той е свързан с възстановяване на неусвоени средства, както и с необходимостта от извършването на вноски в европейските фондове. Този дебит е относително постоянен във времето.

Вътрешното макроикономическо управление няма много възможности за активно въздействие върху елементите на текущата сметка. Активната

макроикономическа политика по отношение на текущата сметка се свързва най-вече със стимулиране на износа, който да включва все повече потребителски и инвестиционни стоки. Това е един комплексен проблем, който има отношение към създаването на атрактивни инвестиционни условия както за вътрешния инвеститор, така и особено за външния.

Съществен елемент на макроикономическата политика е подобряването на условията за усвояване на текущите трансфери от ЕС. В това отношение видимо предстои да се извърши много, макар че статистиката сочи определено подобрение през последните една-две години. Степента на усвояване обаче остава незадоволителна.

В компетенциите на макроикономическото управление е поддържането на връзката с българските емигранти в чужбина, както и с българските временни работници в чужбина. Данните илюстрират, че икономическият ефект от финансовите ресурси на местните емигранти съвсем не е за пренебрегване и в това отношение има още какво да се направи.

По-дефиниция в капиталовата сметка на ПБ се включват: (1) Капиталови трансфери; (2) Придобиване или предоставяне на нематериални, нефинансови активи. Капиталови трансфери се формират от различни видове инвестиционни субсидии, например от фондове на ЕС. Когато са в натура, те включват: прехвърляне на собственост на основни средства; безвъзмездно опрощаване на пасив от страна на кредитора.[6]

Фигура 8

Основната (преобладаваща) част на капиталовата сметка се формира от капиталови трансфери от фондове на ЕС. Такива се трансферират във вид на грантове от 2004 г. насам. До средата на 2007 г. те са относително постоянни (с вариация) в размер средно от около 40 млн. EUR на тримесечие (фиг. 8). За периода 2000-2006 г. България получава общо 1173 млн. EUR от

[6] БНБ. Платежен баланс на България, януари-юни 2011 г., с. 66.

фондовете на ЕС в изпълнение на предприсъединителни програми, като 676 млн. EUR са във вид на текущи трансфери, а 497 млн. – във вид на капиталови трансфери.

През втората половина на 2007 г. капиталовите трансфери бележат чувствително увеличение, свързано с присъединяването ни към ЕС. Този процес на интензификация се пречупва в средата на 2008 г. Тогава преценката на ЕС е, че корупцията в страната е прекалено висока, че парите на европейските данъкоплатци не се използват по предназначение и капиталовият финансов поток се редуцира до въвеждането на ред при ползването на средствата от ЕС.

Дори и за времето след 2008 г. процесът на усвояване на капиталовите трансфери от ЕС не е нормализиран. На фиг. 8 може да се проследи съществуващата тримесечна цикличност на постъпващите ресурси. През първата половина на годината капиталовият приток е значително по-интензивен, докато през втората той се забавя, което видимо е следствие от проблеми с усвояването им. Ако финансовите ресурси се усвояват равномерно, подобна цикличност не би трябвало да съществува.

В съответствие с договореностите с ЕС за периода 2007-2013 г. за България са предвидени общо 16 млрд. EUR, от които 6.7 млрд. по Националната стратегическа референтна рамка, 3.2 млрд. за Европейския фонд за регионално развитие, 2.3 млрд. по Кохезионния фонд, 1.2 млрд. по Европейския социален фонд, 2.6 млрд. по Европейския земеделски фонд за развитие на селските райони.[7] Използването на тези средства по години е представено на табл. 2.

Таблица 2

Реално движение на финансови средства от фондове на ЕС (млн. EUR)

	2007 г.	2008 г.	2009 г.	2010 г.	I-IX 2011 г.	Общо
Текущи трансфери, кредит	211	491	425	714	706	*2547*
Текущи трансфери, дебит	-304	-367	-405	-417	-370	*-1863*
Капиталови трансфери, кредит	356	274	475	396	287	*1788*
Капиталови трансфери, дебит				-149		*-149*
Общо (нето)	*262*	*397*	*495*	*544*	*623*	*2323*

За 57 месеца в България реално (нето) са постъпили финансови ресурси от фондове на ЕС в размер на около 2.3 млрд. EUR. Ако се предположи равномерно по години разпределение на общата маса предвидени за трансфери финансови ресурси от фондове на ЕС, то за същия този период в стра-

[7] МС на РБ. Национална стратегическа референтна рамка на България, 2007-2013 г.; *Орешарски, Пл.* Българската икономика: Състояние и перспективи. Презентация в Икономически университет, Варна, 17.05.2007 (http://www.minfin.bg/bg/pubs/2/2310); Доклад от Комисията до Европейския парламент и Съвета относно управлението на средства от ЕС в България. COM (2008) 496, Брюксел, 23.07.2008 (http://ec.europa.eu/bulgaria/documents/news/230708-funds.pdf).

ната би трябвало да постъпят примерно 10.1 млрд. EUR. Това е равносилно на усвояемост на европейски финансови ресурси по-малко от една четвърт.

За същия период остават неусвоени 7.8 млрд. EUR. Общо произведеният БВП за този период се оценява на около 164 млрд. EUR, т.е. неусвоените средства от фондове на ЕС са средногодишно 4.6% от него. Ако отчетем, че реалното използване на европейските средства би се съпровождало с приток на допълнителни съпътстващи чуждестранни инвестиции, то можем да преценим, че от неусвояване на финансови ресурси от ЕС страната губи ежегодно поне пет процентни пункта прираст на БВП. Това е цената на неспособността на правителствената администрация – неспособност, която включва неумение, незнание, корупция и некадърност.

Необходимо е да се подчертае, че безусловно има напредък при използването на ЕС-ресурси (вж. табл. 2), но направената равносметка показва, че все още нормализацията на процеса е прекалено далеч.

В табл. 2 се откроява и друга особеност на кредитно-финансовите ни взаимоотношения с ЕС. За посочения период по тази линия в България постъпват (кредит) 4.3 млрд. EUR, а същевременно се връщат обратно (дебит) около 2 млрд. EUR. Това обратно движение на финансови ресурси също подсказва за съществуването на резерви за подобряване на усвояемостта на европейските помощи, които са безусловно съществен положителен стимул за ускоряване на икономическия растеж.

Проблемите с финансовата сметка на ПБ започват от втората половина на 2008 г. След въвеждането на паричния съвет се наблюдава устойчив прираст на тази сметка до момента, в който се проявяват последствията от финансово-икономическата криза.

Фигура 9

Фигура 10

В края на 2008 г. се фиксира рязко влошаване на финансовата сметка и оттогава нейното състояние не съумява да се нормализира (фиг. 9).

Три са основните съставки на финансовата сметка на ПБ: (1) Преки инвестиции; (2) Портфейлни инвестиции; (3) Други инвестиции.

Преките инвестиции на резиденти в чужбина са все още в зародишна форма и не са в състояние да окажат съществено влияние върху външноплатежните структури. С развитието на икономиката и интегрирането на България в световната икономическа общност е редно този вид финансово-икономически контакти с външния свят да се интензифицират. За 2000-2006 г. общата сума на изнесените от страната финансови ресурси във вид на преки инвестиции в чужбина се оценява на около 300 млн. EUR. Членството ни в ЕС пораздвижва малко този процес, но не съществено. Отбелязани са само отделни по-големи инвестиции (например 414 млн. EUR през първото тримесечие на 2008 г.), и то много повече като изключение, отколкото като правило.

Съществено влияние върху вътрешното икономическо развитие и свързаните с това промени във външноплатежните отношения оказват преките инвестиции в България. Атрактивността на страната за ПЧИ нараства чувствително след изясняването на детайлите, свързани с присъединяването към ЕС. Членството ни създава благоприятни възможности за чуждестранните инвеститори, доколкото познатите и приеманите принципи на поведение в Съюза са универсални и приложими за всички страни-членки. България е относително изостанала в своето развитие, което означава, че предстои продължителен процес на гравитиране към европейските икономически равнища. Неминуемото изпреварващо развитие на икономиката предоставя добри възможности за правене на бизнес и за формиране на добри печалби.

Повишеният интерес на чуждестранните инвеститори към страната стартира една година преди официалното ни присъединяване в ЕС (2006, фиг. 10), доколкото вече е ясна европейската перспектива на България. През следващата година (първата от членство ни) се достига локален връх в притока на капитал във вид на ПЧИ. Междувременно разгърналото се негативно финансово-икономическо развитие в света повишава неустойчивостта в поведението на чуждестранния инвеститор. Такава е обичайната практика – инвеститорите са предпазливи хора, винаги съществува риск за съответната инвестиция и при опасност за непремерено нарастване на риска инвестиционният процес се забавя, резервите в преценката на реалностите нарастват, надделява изчакването с оглед на изясняване на ситуацията. Такъв елемент на въздържане се забелязва в поведението на чуждестранните инвеститори през 2008 г.

Междувременно ЕС обявява своите собствени оценки за използването на финансовите му ресурси в България не по предназначение и за високо ниво на корупция, поради което замразява предоставянето на финансови средства по европейските фондове. Това е допълнителен повод за повишаване на подозрителността на чуждестранните инвеститори и процесът на инвестиционно въздържане се засилва.

През следващите години намаляването на ПЧИ продължава с нарастващи темпове. Макроикономическото управление формира хаотични сигнали за преценката на ситуацията и собствените си действия, несигурността се засилва и въздържанието на чуждестранните инвеститори се увеличава.

В търсене на компенсационни механизми правителството обявява твърдата си решимост да поддържа системата на плосък данък от 10%. Този размер е минимален за ЕС - във всяка друга страна-членка инвеститорите плащат по-висок корпоративен данък. Въпреки това обаче чуждестранните инвестиции продължават активно да отбягват България.

Този факт е илюстрация на ограничените възможности на отделните стимули за привличане на ПЧИ. Лансираните финансови облекчения са недостатъчни за повишаване на инвестиционната атрактивност на страната. Всеки отделен вид стимул има своето ограничено поле на действие. Няма универсални стимулиращи мерки, както и няма универсални лекарства. Не е възможно слабости на системата в една област да бъдат компенсирани със стимули в друга област.

Специфично за инвеститорите е и придържането им към стадно поведение. Всяка инвестиция е рискова дейност, тя е свързана с оценки на непосредствената перспектива и инкорпорира тези оценки в конкретните си решения. Инвеститорът е наясно с процесите в своята собствена производствена област, той се ангажира с предвиждания за развитието на пазара и на търсенето на конкретния продукт, но успешният финал на инвестиционния процес зависи съществено и от вътрешните за страната политически и социално-икономически условия. Като правило инвеститорът не притежава знания за оценка на този вид перспектива, поради което следва поведението на субект (институция), който може да прави такива предвиждания. Такъв субект (институция) е ЕС, както и МВФ. Ако ЕС е ангажиран финансово и по всякакъв начин с конкретната страна, това е сигурна гаранция за инвеститора, че процесите в нея ще се развиват възходящо и рисковете намаляват. В противен случай надделява въздържанието.

ЕС изказва ясно и категорично негативната си оценка на условията за бизнес в България и в средата на 2008 г. се оттегля от финансово подпомагане. По-късно нееднократно възникват скандални ситуации, свързани с проблеми при усвояването на европейските средства. Всичко това неизбежно оказва въздействие върху решенията на инвеститорите дали да предпочетат конкретната страна. Спадът на чуждестранните инвестиции е сигурен признак за същността на техните оценки.

Позицията "*Портфейлни инвестиции*" на финансовата сметка е почти традиционно отрицателна (нетно изтичане на чуждестранна валута). В близкото минало е доминирало изплащане на емитиран държавен дълг, а в по-ново време преобладават инвестициите на местни инвеститори в чуждестранни дългови ценни книжа.

Съществува определена специфика, която заслужава да се дискутира.

В активната част на позицията се представят операции (покупко-продажба на акции и облигации на международните пазари), извършвани от резиденти. До 2006 г. този вид операции имат епизодичен характер. Сумарно за периода 2000-2006 г. например са направени 47 млн. EUR портфейлни

инвестиции от резиденти в чужбина. Динамиката се променя непосредствено преди приемането на България в ЕС (фиг. 11). Активността на местните инвеститори нараства. Те са основно инвестиционни фондове, както и различни видове институционални инвеститори. Показателно е, че три четвърти от направените портфейлни инвестиции са във вид на дългосрочни ценни книжа (облигации, а не акции).

Фигура 11

Заслужава да се коментира поведението на местните портфейлни инвеститори, свързано с въздействието на финансово-икономическата криза. Непосредствено след 2008 г. (първото тримесечие на 2009 г.), когато става ясно, че България няма да съумее да се предпази от финансовите сътресения, местните инвеститори влагат рекордна сума в чуждестранни дългови ценни книжа. Тяхната висока инвестиционна активност се запазва през 2009-2010 г. (по 575 млн. EUR годишно), но относително намалява през първото полугодие на 2011 г.

Правителството не разполага с инструменти за административно ограничаване на този вид изтичане на валутни ресурси от страната, тъй като финансовата сметка на ПБ е изцяло либерализирана. Единствената възможност за регулация се свежда до косвени икономически въздействия, най-вече подобряване на вътрешните икономически условия, чрез повишаване на инвестиционната атрактивност на България.

Поведението на местните институционални инвеститори показва, че когато става въпрос за пари, понятията “местно” и “чуждестранно” се размиват. Проблемът е следният: Защо местните инвеститори предпочитат да инвестират в чуждестранни дългови ценни книжа, а не в националната икономика? Отговорът на този въпрос може да се търси в две направления.

От една страна, доверието на местните инвеститори в националните дългови ценни книжа не е високо. В допълнение трябва да се добави, че

твърде често формални правила изискват да се инвестира в достатъчно надеждни ценни книжа, като индикатор за надеждност е официалният кредитен рейтинг (не особено висок за България). От друга страна, видимо местните финансови власти не съумяват да емитират достатъчно атрактивни ценни книжа и в необходимите обеми, така че да привлекат местните капитали. Първият случай трябва да формира обратна връзка към цялостното макроикономическо управление, а вторият – към финансовите власти.

Ръководейки се от свои собствени тесноведомствени интереси Министерството на финансите не успява да прецени последствията от рестриктивното си поведение. В различни парични фондове се натрупват немалко финансови ресурси, които трябва да се управляват по носещ приемлив доход начин. Като правило изискванията за сигурност ограничават инвестирането единствено в относително безрискови ценни книжа. Такъв тип ценни книжа издава правителството.

Таблица 3

Резултати от проведени аукциони за продажба на ДЦК и направени портфейлни инвестиции в чужбина от резиденти

	Валута	2009 г.	2010 г.	I-VI 2011 г.
Емитирани ДЦК	млн. BGN	545	615	440
Емитирани ДЦК	млн. EUR		140	60
Направени портфейлни инвестиции в чужбина	млн. EUR	575	575	63

За две години и половина (2009, 2010 и първото полугодие на 2011 г.) правителството е емитирало ДЦК за 1.6 млрд. BGN и за 200 млн. EUR (без специфициране на падежите (табл. 3), т.е. общо за около 2 млрд. BGN. Същевременно за този период страната са напуснали 2.5 млрд. BGN, инвестирани в портфейлни инвестиции в чужбина. Показателна за ликвидните възможности на институционалните фондове в България е величината на коефициента на покритие на аукционите за ДЦК (съотношение между съвкупната номинална стойност на допуснатите до участие в аукционите поръчки и съвкупната номинална стойност на предложеното от Министерството на финансите количество ДЦК), който се колебае около три, т.е. търсенето им е около три пъти по-голямо от предлагането. Като алтернатива за ефективно управление на разполагаемите финансови ресурси, институционалните инвеститори се насочват към чужбина, с което страната се лишава от живителни инвестиции. Видимо по-големият обем на емитирани ДЦК през първата половина на 2011 г. обяснява донякъде и намалялата интензивност на инвестиране в чуждестранни дългови ценни книжа.

За същия период фискалният резерв на България е намалял с 3.5 млрд. BGN, т.е. настъпила е трансформация, при която една съществена част от него престава да се съхранява от БНБ, а е напуснала страната и подпомага чужди икономики.

Общото преформатиране на макроикономическата политика неизбежно опира до същността на фискалната политика. Проведената силно рестриктивна бюджетна политика, свързвана с поддържането на бюджетен дефицит, чийто размер е значително под средното равнище в ЕС, изтласква финансови ресурси към други държави. Ресурсите отиват там, където могат да бъдат използвани. Това е смисълът на житейската максима, че най-доброто поведение на отделен член на стадото (т.е. ЕС) е да си вътре, а не извън него.

Банковият сектор също допринася по определен начин за наблюдаваното положение. През 2010 г. единствено Българска банка за развитие емитира петгодишни облигации в EUR на обща стойност от 40 млн. EUR. Емисиите са предназначени за финансиране на нови и рефинансиране на съществуващи инфраструктурни проекти, вкл. в сферата на производството на енергия от възобновяеми източници. Нито една друга ТБ не е направила опит за привличане на финансови ресурси чрез облигационни емисии, макар че има признаци за съществуването на определено ликвидно напрежение.

Спецификата на чуждестранните портфейлни инвестиции (пасиви) е поразлична. Различието е следствие най-вече от държавните външнодългови отношения (емисии на дългови книжа на международните финансови пазари – брейди книжа, евро- и глобални облигации).

За периода 1994-2001 г. движението на финансови ресурси по тази позиция е относително спокойно – статистиката отчита ежегодно репатриране на средства средно по около 17 млн. EUR. През 2002 г. се емитират българските глобални облигации, предназначени за замяна и обратно изкупуване на намиращите се в обръщение дотогава брейди-облигации.

Финансовата политика на българското правителство след 2002 г. е постепенно обратно изкупуване на тези брейди-облигации. Това обяснява репатрирането на финансови ресурси от нерезиденти за периода 2002-2005 г., когато този процес приключва (фиг. 12).

Фигура 12

През 2006 г. се наблюдава нетен приток на чуждестранни валутни ресурси по това перо (видимо свързано с предстоящото присъединяване към ЕС), след което през следващите две години се възстановява отново репатрирането на финансови ресурси, този път вероятно свързано с финансово-икономическата криза.

За времето след 2008 г. чуждестранните инвеститори не изчистват потфейлите си от български дългови ценни книжа. През първата половина се забелязва малко по-голяма активност, но все пак тя не е обезпокоителна от национални позиции.

Статистиката показва, че няма сериозни основания да се обвиняват чуждестранни портфейлни инвеститори в опити да репатрират финансови ресурси във връзка с финансово-икономическата криза. Много по-подозрителни към финансово-икономическото състояние на страната във времената на криза са местните инвеститори. Както винаги, те са тези, които познават ситуацията най-добре и знаят какво могат да очакват. Това е причината, поради която съществуват много повече основания да се предполага, че местните инвеститори проявяват по-висока рационалност, отколкото чуждестранните.

В позицията "*Други инвестиции*" на финансовата сметка на ПБ се отразява презграничното движение на всякакви други финансови ресурси с инвестиционно предназначение – търговски кредити, заеми (държавни и частни), депозити на юридически и частни лица.

Промените в тази позиция преминават през четири етапа:

За 1991-2001 г. се отчита слабо движение, като все пак надделява нетното изтичане на валутни ресурси, но средногодишно в рамките на 16 млн. EUR. През този период съществуват редица административни ограничения за презграничното движение на инвестиции (нелиберализиран ПБ), а и България не представлява предпочитана дестинация за приток на капитали. Това обяснява ниските обеми.

През 2002-2006 г. се забелязва видимо раздвижване. През този период завършва процесът на цялостна приватизация на мащабни предприятия от национално значение, както и особено на банковата система, започват да се очертават по-ясно контурите на политико-икономическата перспектива, страната постепенно се откъсва от опекунството на МВФ и поема самостоятелно по свой собствен път. Откроява се и реалната гравитация към европейските икономически структури. Приватизираните предприятия се нуждаят от нови инвестиции и преобладаващата част от тях се оформят като заеми от нерезидентното предприятие-майка, използват се и търговски кредити от чуждестранни банки. Нетното движение на капитали преминава от отрицателния към положителния сектор, като средногодишният нетен приток на капитали е 983 млн. EUR.

Следват първите две години от членството на страната в ЕС, когато средногодишният нетен приток на валута по тази позиция се увеличава спря-

мо същия показател за предходните пет години почти шест пъти! Присъединяването ни към Съюза разкрива добри икономически перспективи, предстои продължителен период на приближаване към средноевропейските икономически равнища. Разкриват се примамливи инвестиционни възможности, които индуцират усилия за своевременно настаняване в една перспективна икономическа среда.

В края на 2008 г. настъпва драматичен обрат (фиг. 13). Многомилиардният приток на капитали се срива през последното тримесечие на 2008 г. и оттам нататък преминава твърдо в отрицателната полуравнина. Съществуват дори основания за задълбочаване на наблюдаваната капиталова криза през следващите години.

Фигура 13

Фигура 14

Финансово-икономическата криза започва да разтърсва света през втората половина на 2007 г. Данните от фиг. 13 показват, че през първите три тримесечия на 2008 г. инвеститорите в България сякаш не чувстват притеснения. За да се стигне до подобен рязък обрат, би трябвало през втората половина на 2008 г. да е станало нещо необичайно. Това, което се случи, е категорично изразената преценка на ЕС за високото равнище на корупция в България и за наличието на съществени пропуски в макроикономическото управление на страната. ЕС се отдръпва и стадният принцип на поведение на инвеститорите се задейства безотказно.

Навлизането в структурата на процеса откроява определени особености. Притокът на капитали по това перо на нерезиденти действително намалява чувствително и преминава към изтичане на капитали през първото тримесечие на 2009 г., но не по-малко чувствителен е и обратът в поведението на резидентите (фиг. 13). От връщане в страната на резидентен капитал се преминава към нетен износ на такъв. През 2009 г. например резиденти изнасят капитал във вид на търговски кредити, отпуснати заеми на нерезиденти и валутни депозити в размер на 628 млн. EUR, докато репатрираният от

нерезиденти капитал от същия вид е едва 91 млн. EUR. Тази тенденция се пречупва през 2010 г., но през първото полугодие на 2011 г. отново доминира активността на местни инвеститори при изнасянето на капитал. За последните две и половина години (2009, 2010 и първото полугодие на 2011 г.) се забелязва определено съревнование между резиденти и нерезиденти при изнасянето на капитал – първите изнасят 1142 млн. EUR, а вторите 1357 млн.

При износа на капитал както от резиденти, така и от нерезиденти доминират валутни депозити в чужбина. При резидентите това е почти единствена форма, докато при нерезидентите се наблюдава плахо поддържане на някакви позитивни стойности на отпускани търговски кредити и заеми.

Както и при портфейлните инвестиции, така и при тази форма на събирателен капитал участието на резиденти при формирането на общия дефицит в ПБ е много чувствително. Проблем на макроикономическото управление е да намери пътища за преодоляването на тези затруднения.

Преди да се премине към общия баланс на външноплатежните отношения, е необходимо да се направи важна уговорка. Отчетната информация за отделните позиции на ПБ трябва да се приема до голяма степен като ориентировъчна и нуждаеща се от допълнителна корекция. Тя се налага от величината на един нерядко съществен компонент – "*Грешки и пропуски*".

Фигура 15

Фигура 16

Причината за съществуването на тази досадна съставка е, че далеч не всички елементи и позиции в ПБ могат да се определят със задоволителна точност. Още по-неприятно е, че "*Грешки и пропуски*" варира в изключително широки граници (фиг. 15), което поражда проблеми със съпоставимостта на елементите на ПБ във времето. За преодоляването на това затруднение съставителят на ПБ (БНБ) полага усилия за натрупването на допълнителна информация и за използването на различни по характер аналитични техники, които да позволят разпределянето на колкото се може по-голяма част от тази

позиция по отделни части на ПБ. Процесът изисква време и невинаги приключва задоволително. БНБ въвежда систематично корекции на изходната информация, които понякога се връщат назад с 4-5 години. Същевременно необходимостта от надеждна и навременна информация за състоянието на презграничното движение на финансови ресурси е от безусловна важност за оценка на текущата макроикономическа политика. В крайна сметка претенциите на съответните финансово-икономически анализи се свеждат до открояване на движещи особености, характеристики и трендове на външноплатежните отношения, а не толкова до формирането и представянето на точни статистически и аналитични числови оценки.

Животът е прекалено динамичен и периодично формира нови и необхващащи се от статистиката явления, които налагат промяна в използваните методологически похвати. Така може да се обясни нарастването на "*Грешки и пропуски*" през последните пет години. Величината на този компонент за отделни години е наистина впечатляваща и смущаваща. Например за 2008 г. тя се оценява на близо 3 млрд. EUR (минус), при условие, че сумата на текуща и финансова сметки е 3.3 млрд.[8] Последното означава, че отрицателната стойност на текущата сметка, както и положителната стойност на финансовата би трябвало да се намалят наполовина! Но тогава съотношенията биха изглеждали много по-различно, т.е. през 2008 г. вероятно е имало много по-голям дефицит по текущата сметка и чувствително по-малък сумарен приток на капитали. Добра новина е, че за първото полугодие на 2011 г. величината на "*Грешки и пропуски*" е значително по-малка – само 133 млн. EUR.

Отчетите за състоянието и динамиката на последната част на ПБ – "*Резерви и друго финансиране*", са достатъчно надеждни. Там трудно могат да се допуснат грешки, доколкото става въпрос за трансфериране на финансови ресурси от и към БВР, както и за постъпления на траншове от МВФ или за друго извънредно финансиране, най-често в подкрепа на ПБ. Тези данни се поддават на съвсем точно отчитане, което предопределя задоволителната точност на общия дефицит/излишък на ПБ.

През първата половина на 90-те години на миналия век общият баланс на външноплатежните отношения е неустойчив и се колебае около нулата. Това е период на доминиране на МВФ при определянето на националната макроикономическа политика и на адаптация към коренно променените външноикономически и финансови условия. По-специални са кризисните 1996 и особено 1997 г., която е христоматиен пример на позитивното въздействие на силно девалвираната местна валута върху прираста на БВР. Девалвацията на местната валута е радикална крайна мярка за заздравяването на външноплатежните структури и е действително ефективна.

---

[8] Капиталовата сметка подлежи на значително по-малко корекции, доколкото нейните съставни елементи се поддават на по-прецизно определяне.

След въвеждането на паричен съвет започва десетгодишен период на последователно нарастване на БВР. Наблюдаваното отклонение от тренда през 2005 г. е резултат от обратното изкупуване и окончателно изчистване на намиращите се дотогава в обръщение български брейди-облигации. Краят на тази позитивна тенденция е през 2008 г.

Като противодействие на появяващата се вече финансова криза в края на 2008 г. правителството решава да използва съществена част от фискалния резерв (около една трета) за предоставяне на благоприятни възможности на бизнеса за оцеляване и развитие. Това донякъде обяснява спада на прираста на резервните активи на БНБ, т.е. този акт може да се оцени като дирижиран. През следващите години обаче наблюдаваното последователно намаляване на резервните активи на БНБ е неконтролируемо следствие от протичащите в страната процеси и от спецификата на макроикономическото управление.

В тази последна част на ПБ (под линия) фигурират още две позиции – "*Ползвани кредити от МВФ (нето)*" и "*Извънредно финансиране (нето)*". На фиг. 16 може да се проследи въздействието на тези две позиции върху измененията на резервните активи на БНБ. През 2007 г. България изчиства финансово-кредитните си задължения с МВФ и престава да ползва извънредно финансиране в подкрепа на ПБ, поради което от 2008 г. величината на изменението на резервните активи на БНБ се покрива с общия баланс на платежния баланс.

Фигура 17

Намалението на резервните активи на БНБ не е последователно, а следва колеблива динамика (фиг. 17). Тези промени видимо са свързани с колебания в оценките на инвеститорите, а и на всички икономически агенти и на населението. Общо за две и половина години след 2008 г. страната са напуснали 1.6 млрд. EUR (нето). Това е класически случай на неустойчив

платежен баланс, който поражда напрежение и изисква коригиращи макроикономически решения.

*

Във все по-глобализиращия се свят платежният баланс е един от най-важните и съществени индикатори, както и инструмент на макроикономическото управление, който инкорпорира в себе си почти всичко, което се случва (или не се случва) в националната икономика. В неговите елементи и структури се отразяват оценките на външните пазари за състоянието и за развитието на икономиката и се формират сигнали за възникващи макроикономически напрежения.

Критичният прочит на структурата и на динамиката на външноплатежните отношения води до следните изводи:

1. Общото състояние и динамика на външноплатежните структури на България след средата на 2008 г. е незадоволително и продължава да се влошава. За времето от третото тримесечие на 2008 г. до второто тримесечие на 2011 г. страната са напуснали (нето) повече от 3.6 млрд. EUR, т.е. по около 1.1 млрд. EUR средногодишно. През първото полугодие на 2011 г. е отбелязано презгранично изтичане на 573 млн. EUR. Такова положение е неустойчиво и пряко атакува устоите на паричния съвет. Необходимо е своевременното приемане на ефективни мерки, за да се предотврати евентуалното прилагане на радикалната мярка – отказ от него и девалвация на местната валута.

2. Финансово-кредитните отношения с ЕС са от ключово значение за възстановяване на икономическото развитие и устойчивостта на външноплатежните структури. За времето от приемането ни в ЕС правителствената администрация съумява да използва реално едва около една трета от неговите средства, предназначени за подпомагане на националната икономика. България би могла да добави приблизително 3-5 процентни пункта върху годишния прираст на БВП при задоволително използване на предоставената от ЕС финансова подкрепа, респ. страната губи 3-5 процентни пункта от недоизползването на тези средства. Такава е цената на неумението, корумпираността и некадърността на правителствената администрация.

Значението на ефективното използване на финансовата подкрепа от ЕС надхвърля размера на пряко усвоените ресурси. Финансово-кредитното поведение на Съюза е заразително за чуждестранните инвеститори. Теорията постулира и практиката потвърждава, че финансово-кредитното поведение на официалните инвеститори, от една страна, и на частните инвеститори, от друга, е сходно, като водещо е поведението на първите. Не е възможно да се очаква голям приток на чуждестранни инвестиции, ако ЕС проявява видимо инвестиционно въздържание.

3. В съществуващия си вид структурата на износа на стоки не предполага доминация на неговата положителна динамика при формирането на

темповете на прираст на БВП (така, както е за периода от първото тримесечие на 2010 г. до второто тримесечие на 2011 г.). Водещата позиция на "*Суровини и материали*" в структурата и динамиката на износа на стоки предизвиква постепенното изчерпване на резервите, толкова повече, че тя е следствие и от колебливи особености на международната конюнктура. Националните източници за захранване на тази позиция са бедни. Теорията постулира и практиката потвърждава, че устойчив прираст на износа може да се осигури при изпреварваща реализация на външните пазари на стоки с потребителски и инвестиционен характер.

Евентуалното пречупване на динамиката на износа на стоки ще повлияе неблагоприятно на търговския баланс, респ. на текущата сметка.

4. Резервите за по-нататъшно подобряване на текущата сметка на ПБ са свързани най-вече със създаването на възможности за по-голямо усвояване на текущите трансфери от ЕС. На практика далеч не са за пренебрегване трансферите, които се правят от местни емигранти в чужбина. Една от възможностите за поддържането на този финансов канал е чрез провеждане на целенасочена активна пробългарска политика в емигрантските среди, чрез съхраняване на българското самосъзнание и неоткъсване от корените на произхода. В това отношение примерът на еврейската диаспора трябва да се оцени безусловно положително.

5. От края на 2008 г. се отчита катастрофален срив на ПЧИ в страната. Известно е, че за една развиваща се икономика, каквато е българската, вътрешните инвестиции не са достатъчни за осигуряване на необходимия социално-икономически просперитет. ПЧИ са носители на ноу-хау както в областта на технологиите, така и в мениджмънта. Тяхното връщане е от ключово значение за осъвременяването на вътрешните производствени структури.

Животът показа, че примитивната логика за привличане на ПЧИ (както и изобщо за интензификация на инвестиционния процес) чрез предоставяне на фискални облекчения (нисък плосък данък) не води до очаквания позитивен резултат. Елементарно е да се мисли, че инвеститорът се интересува единствено от моментните финансови предпоставки. Те (финансовите предпоставки) могат да се окажат определящи при презумпцията за "*равни други условия*", където всъщност е и ключът на атрактивността.

Фискалните и финансовите облекчения не помагат там, където институционалната среда е некачествена. Това означава, че приоритет при повишаването на инвестиционната атрактивност на страната има подобряването и рационализирането на институционалната среда в най-общ смисъл.

6. Кой изнася капитал от България? Непосредственият и доминиращ първосигнален отговор е: Чужденците! Обикновено следва допълнението: Чужденците и глобализацията са виновни за всичко лошо, случващо се у нас!

Истината е много по-различна. За две години и половина (януари 2008 – юни 2011 г., т.е. 30 "*кризисни*" месеца) резиденти са изнесли капитал от

страната в размер на 2.5 млрд. EUR,[9] т.е. по около 1 млрд. EUR средногодишно! Тази сума е инвестирана приблизително по равно в чуждестранни дългосрочни ценни книжа (портфейлни инвестиции) и във вид на депозити в чуждестранни търговски банки. За същия период нерезиденти са внесли капитал (нето) в размер на 3.2 млрд. EUR.[10] При тях също се наблюдава изтегляне на портфейлни инвестиции и депозити в български търговски банки, но в много по-малка степен (общо около 850 млн. EUR), които се компенсират със значителен излишък от приток на ПЧИ.

Естествено налагащият се извод е, че резидентите се страхуват много повече от това, което се случва в страната и от неговите финансово-икономически последствия, отколкото нерезидентите.

Окончателното обобщение на числата от ПБ и на това, което стои зад тях, води до извода, че случващото се в България през последните няколко години трябва да се окачести като българска финансово-икономическа криза, а не като елемент и следствие от световната финансово-икономическа криза. Следователно обяснението и решаването на проблемите трябва да се търсят в полето на вътрешната икономическа политика, а не на световната арена.

1.XII.2011 г.

[9] Активи във финансовата сметка на ПБ.
[10] Пасиви във финансовата сметка на ПБ.

Professor Garabed Minassian, Dr. Ec. Scs.

BREAKING THE BALANCE OF PAYMENTS MODEL

Three distinct periods can be outlined in Bulgaria's most recent history: (1) 1990-1997; (2) 1997-2008 ; (3) after 2008. The particularities of these periods show up in the structures of the balance of payments too. The changes have become especially sensitive over the last period. There has been a reorientation in both domestic and external cross border capital flows. As a result the country's economic problems have acquired substantially different dimensions. The study makes an attempt to find out the special features of these dimensions and reveal their nature and driving forces. The main conclusion is that the emerging and current economic problems are to a great degree the outcome of wrong domestic macroeconomic policies. Some suggestions how to overcome the present economic failures have been made.

JEL: E52; E65

Macroeconomic policy is a sophisticated creative activity requiring and presuming that a great multitude of indicators and relationships will be traced. There is no such a thing as a single indicator to independently determine fully enough the whole condition and dynamics of economics. Indicators have to be followed out and evaluated all through the front of economic manifestations.

The balance of payments (BoP) concentrates in itself almost all that takes place in the economy. There is not a single country in the modern world that can develop independently and remain isolated from the external environment. Present day communications lead to having all kinds of models of human behavior mingle and interact. Not a single activity or result can be assessed from the point of view of domestic, national criteria. The inevitable question that we are faced with sooner or later, irrespective of our wishes, is how developments are viewed from international positions. And how far, almost all that man does, comes to a kind of quantitative money estimates and the latter correspond to international estimates. All this finds its place in the BoP. In a sense the BoP is the final mirror reflecting the achievements of the national economy.

The BoP is the major instrument of macroeconomic management to trace through the cross border flow of financial resources and to assess the degree and quality of integrating the national economy into the international economic structures. The data in the BoP gives an idea of the nature of financial and economic relationships in the national economy with the external environment. A great part of the processes emerging in the national economy find their reflection in the BoP' structures. Identifying these types of manifestations is the basis of evaluating the efficiency of macro-economic policies and projecting possible developments in the short and mid-term especially.

The BoP reveals how almost all kinds of macroeconomic balances are interwoven. The BoP' structures reflect explicitly or implicitly everything that takes place in the country's economy so that the BoP' figures correspond to all the information in all the other balances.

The condition of the BoP is the outcome of both the characteristics of the domestic macroeconomic policies and the behaviour of a number of exogenous factors. The choice of the foreign exchange regime and the forex behaviour play a substantial influence on the foreign balance composition.[1]

The general condition and development of the BoP relationships are materialized in the deficit/surplus in the BoP.

Three periods can be outlined in the most recent economic history of Bulgaria (following the democratization of the late 90s of the last century), namely: (1) 1990-1997; (2) 1997-2008; (3) After 2008. These are reflected in the BoP composition too.

During the *first sub period* there was carried out an adjustment - to a great extent chaotic and without any priorities - towards a radically different system of management of the economy and society. Everything took place and changed in the conditions of learning by doing but with the active support and assistance of international organizations and foreign government agencies. There was neither reliable statistics available, nor experience, skills, knowledge. Structuring the BoP was actively assisted by the IMF. This was the institution which assessed the various types of deficit and strain in the economy, suggesting and bringing home some management policies.

During this period the BoP suffered an almost chronic deficit. Mistakes were made in macroeconomic management both in pursuing the monetary and fiscal policies. Finally, the landing that took place in the critical years of 1996-1997 was too harsh but managed to clear the ground for a further development and integration into the EU.

The second sub period was characterized by a steady progressive economic development. A substantial advance was achieved in mobilizing the domestic material and labour resources. The real GDP of the country grew by almost 80%. The foreign capital inflows became more active, especially in view of the evident outlook for joining the EU.

By the end of the sub period some overheating of the economy was allowed and this coincided and combined with the beginning of the global financial and economic crisis. The nearly automatically growing economy blurred the vision of the macroeconomic elite, corruption expanded and in the middle of 2008 it was followed by a severe and uncompromising sanction of the EU – suspension of the planned EU financing of the Bulgarian economy in the way of grants and co-financing. Foreign capital withdrew and there emerged prerequisites for financial and economic strains that would be hard to overcome.

After 2008 (the third sub period) there occurred radical changes, hard to predict, in the external financial relationships with consequences that we will still have to clearly face.

---

[1] Specialist literature has analyzed various possible approaches to achieving equilibrium in the BoP (*Stern, R.* Balance of Payments: Theory and Economic Policy. 2009). The objective of the present study is to assess the changes observed in the BOP.

Figure 1

Figure 2

Figure 3

Figure 4

By the end of the second sub period a major problem of the BoP was the uncontrollable growth in the deficit on the current account (Figure 1). Macro-economic policies were aimed mainly at neutralizing the possible negative consequences from the high deficit. A similar situation during these years was typical of the countries of Central and Eastern Europe, accounted for with a number of factors, psychological ones including, such as the temptations ot increased supply of both quantity and quality of goods, which had made people turn their backs to the concern for accumulating savings for the future.[2]

The effects of the financial and economic crisis and their impact on the current account had begun to be felt in Bulgaria since the early 2009. The items of

[2] On this see a detailed study by *Stojkov, A.* Current Account Deficit and Economic Growth: Evidence from the South Eastern European Economies. Instinianus Primus Faculty of Law, Ss. Cyril and Methodius University in Scopje, 2009.

the current account started to quickly improve and it did not take long before unbelievable so far positive values of the current account had appeared (Figure 2).

The key item of the current account – the trade balance (goods) – began to significantly improve. Imports fell sharply, mainly because of reduced investment activities – the rate of accumulation in 2009 dropped by more than 8 percentage points on the previous year. Exports shrank too because of lower external demand but to a lesser degree, so the trade balance improved. Since 2010 there had started a gradual recovery of foreign trade activities. The increased producer prices (PPI) had a beneficial impact on exports, respectively the prices of raw materials on the international markets. Investment activities went on shrinking (in 2010 the rate of accumulation fell by another five percentage points on the previous year), but imports rose together with exports. The latter expressed the high import intensity of our exports, which placed restrictions on improving the trade balance (goods).

Foreign trade with services (invisible trade) had almost remained untouched (Figure 4).

The export of services had kept its values of 2008 and even marked some increased revenues. The overall visits of foreigners to Bulgaria fell by about 8% in 2009, but in the following year of 2010 it recorded an increase which had almost reached the pre-crisis level (8532972 foreigners visiting the country in 2008 against 8374034 people in 2010). Restoring the status quo was made possible thanks to visitors(tourists) from traditional destinations for Bulgaria such as Greece, Germany, Russia, Macedonia and Poland.

The recovery of revenues from tourism was enabled by the improved attractiveness and competitiveness of Bulgarian resorts.

There was a more evident negative impact on the import of services (tourism again, but of residents). The expenses for travel of residents were evaluated at EUR 1.6 billion in 2008 (a record high value for Bulgaria), which fell by a fifth in 2009 and of over a quarter in the following year. The cause is to be looked for in the reduced home demand and the people's decision to put off in time making higher expenditure.

The outlined characteristics of intangible trade contributed to a still greater improvement of the total trade balance (goods and non-factor services). The maximum deficit in foreign trade with goods and factor services was incurred in 2008 (EUR 7.3 billion), it plunged in 2009 (to EUR 2.9 billion) and continued to shrink in 2010 (to half a billion EUR). During the first half of 2011 even a surplus of trade in goods and non-factor services was recorded (of about EUR 170 billion).

The logical question is if and how far the dynamics outlined of the trade balance was steady. The official data recorded positive rates of real growth in GDP for the last six quarters (Q2 '10 – Q3 '11) of an average of about 1.6% (on the same quarters of the previous year). At the same time the final home demand fell by about 4% on average by quarters and gross capital formation – by about a fifth on quarter. The only compensator had been foreign trade.

Table 1

Export of goods (fob), percentage

	2009	2010	H1 '11
Consumer goods	32.3	29.4	25.4
Raw materials	49.0	50.7	54.2
Investment goods	18.6	19.9	20.4
Total non-energy goods	*100.0*	*100.0*	*100.0*

The substantial part of exports of goods was provided by "*raw materials*" (Table 1). For the time after 2008 the contribution of this item to the growth in exports of goods grew by around five percentage points! More than half (about 55% for the first five months of 2011) of the exports of "*raw materials*" consisted of metals (most of all non-ferrous) and of materials for the food industry.

A substantial share of the growth in exports was accounted for by the global conjuncture, by price changes on the global commodity markets especially. In BNB's estimate about three quarters of the growth in exports of non-ferrous metals for the first five months of 2011 (about EUR 500 million) was due to the price effect and only a quarter – to natural growth.[3]

A contribution to the nominal growth in exports for the period under review can be given by the real effective exchange rate (REER).

Since the introduction of the Currency Board Arrangements (CBA) in 1997 till the middle of 2009 REER had steadily risen by 75%! The growth in REER can explain a lot of the changes observed in the foreign exchange correlations in the economy of this period, to a great extent the dramatic reduction in the relative size of the government external debt. It is attributed to the higher estimate of domestic labour from the international point of view.

The positive dynamics of REER had improved the financial situation of the local population, but deteriorated the financial and production structures of producers and decreased the competitiveness of imports on the home market[4]. This is the market's logic – a more efficiently performing economy increases the comparative financial and economic characteristics of the domestic population and vice versa. The reserves available for raising production's efficiency enabled the economy to better deal with this kind of difficulties.[5]

The global financial and economic crisis had altered the real correlations in the forex market. REER recorded a containment and even a reduction (Figure 5),

[3] The balance of payments of Bulgaria, January-June 2011, the BNB, p. 40.

[4] For this reason the imported goods in Bulgaria by 2009 were much more accessible for the people compared to ten years ago.

[5] It is indicative that for example for 1998-2008 the GDP rose by 80% given almost the same level of consumption of energy at a national level – something impossible to do before the 90s of the 20th century in Bulgaria!

which proved beneficial to the competitiveness of exports and suppressed the competitiveness of imports on the domestic market.

REER's dynamics depends on a number of factors whose impact is hard to measure in quantity terms. A significant influence was played by the gap between the price level in Bulgaria and in the euro area. Bulgaria had continued to maintain a significant USD-share in its financial relations with external partners, which means that adjustments in foreign exchange correlations between the EUR and the USD had also had an influence on REER.

Figure 5

When the various types of influences are compared, however, one can see what is logically expected in the future – namely, domestic inflation to get ahead of that of the euro area, which all things being equal has to be connected with a positive dynamics of REER. The latter will create difficulties in increasing exports, which the national economy will have to timely deal with too.

These peculiarities, related to the dominating influence of the trade balance for the growth in GDP observed, revealed that this trend cannot be a lasting one. The resource possibilities of the country for export of raw materials are highly restricted and the accompanying favorable conditions of the conjuncture would not act for a long time. In the near future it is logical for the trend observed of substantial contribution of foreign trade to the improvement of macroeconomic indicators to break and the economy has to get ready for this situation.

The item "*Income*" on the current account had improved too. This position almost traditionally maintains negative values (i.e. deficit), which with the financial and economic crisis on the way was reduced in absolute terms. In 2008, about EUR 440 million on average was exported from this item each quarter and for the time after 2008 this leakage was reduced to about EUR 300-350 million a quarter with not very great fluctuations.

The structural changes in the item implied some modifications linked to the influence of the financial and economic crisis.

The active part of item "*Compensation of employees*" records the income of residents, working on a temporary basis abroad. Not a few of the Bulgarian citizens had availed themselves of this type of temporary employment provided by an existing EU clause. In 2007 there came along these lines about EUR 316 million each quarter, with almost half of it (EUR 151 million) only in 2008. In 2009 the amount was reduced by another third (EUR 106 million) and settled at about EUR 75 million the following two years. This decline illustrated the additional difficulties which the country had experienced and had to comply with as a result of the reduced possibilities of residents to earn money as temporarily employed in the EU countries.

The credit part of "*Investment income*" comprises mainly the revenue from resident portfolios and other investment, connected most of all with investing the GDP in the form of first class government securities and deposits, also in first class commercial banks (in accordance with the requirements of the law for the BNB). There the situation is relatively steady.

The debit part of "*Investment income*" records a fall (in the negative segment) in the income from foreign direct investment (FDI), which in its major part is repatriated. Here too interest is accounted, paid by the country on the global bonds issued in 2002. Interest was fixed so there was not much movement along this item.

Figure 6

Figure 7

The item "*Current transfers*" had also contributed to the improved current account (Figure 6). The remittances accounted for the key components of the current transfers - credit on the one hand, and transfers from the EU funds on the other hand (Figure 7). These represented about 70% of the total amount. The clearly outlined trend of increase in the current transfers-credit over the last two years was due to both greater assimilation of the European funds along the line of current payments and the increased remittances by the Bulgarian emigrants. The latter was obviously the outcome of the material difficulties experienced by the local population over the last few years and the restricted possibilities for local emigrants to invest in the developed countries.

Bulgaria had begun to use the EU funds in the form of current transfers (credit) since 2000. Till the third quarter of 2007 these amounts stood steady at about EUR 30 million a quarter. A significant increase was recorded in the last quarter of 2007, which was due to Bulgaria's joining the EU. In the following years there was repeatedly recorded a kind of cycle – a significant transfer during the first half of the year which sharply decreased over the second part of the year. This cycle began to shape in 2008, when the EU had found out in the middle of the year that the amounts granted were not used as earmarked for and the requirements for spending them were not met. Real transfers were respectively sharply reduced. There was a certain improvement in the following two years but the model of assimilation was kept.

Along with credit, statistics recorded a debit of current transfers from the EU funds too. It was linked with the reimbursement of the money unassimilated and the necessity to make installments into the European funds. This debit was relatively steady over time.

As a whole the local macroeconomic management does not enjoy many possibilities for an active impact on the items of the current account. The active macroeconomic policy with relation to the current account is linked most of all with encouraging exports, which should involve an ever increasing number of consumer and investment goods. This is a complex issue which is connected with the creation of attractive investment conditions both for the internal and especially for the external investor.

A key element of macroeconomic policy is improving the environment for assimilating the current EU transfers. There is a lot to be done in this respect although statistics revealed a certain improvement in the last one or two years. The degree of assimilation is still unsatisfactory, though.

However, keeping in touch with Bulgarian emigrants and the Bulgarian temporary workers abroad lies within the authority of macroeconomic management. The data illustrated that the economic effect of the financial resources of local emigrants was not to be neglected at all and there is a lot to be done in this respect.

By definition the capital account of the BoP includes: (1) Capital transfers; (2) acquisition or provision of intangible, non-financial assets. Capital transfers are formed out of various investment subsidies, for example from the EU funds. In case of in-kind transfers, they include: transfer of property of principal assets; Debt forgiveness.[6]

The major (prevailing) part of the capital account is formed out of capital transfers from the EU funds. These had been transferred as grants since 2004. Till mid-2007 they were relatively steady (with some variations) at about EUR 40 million on average by quarter (Figure 8). For the period 2000-2006 Bulgaria received a total of EUR 1173 million from the EU funds in fulfillment of the

[6] Balance of payments of Bulgaria, January-June 201, the BNB, p. 66.

accession programs, with EUR 676 million as current transfers and EUR 497 million – as capital transfers.

Figure 8

During the second half of 2007 capital transfers recorded a significant increase, due to Bulgaria's accession to the EU. This process of intensification was broken in the mid-2008. Then the EU judged that corruption in the country was too high, the money of European taxpayers was not used as allocated and therefore the capital flow was reduced until order was to be installed in the usage of EU money.

Even after 2008 the process of assimilating capital transfers from the EU did not return to normal. On Figure 8 one can see the quarterly cycle of incoming resources. During the first half of the year the capital flow was much more intensive while in the second one it slowed down, which is obviously the outcome of problems with their assimilation. Provided financial resources had been evenly assimilated such a cyclicity would not have existed.

In accordance with the agreements with the EU for the period 2007-2013 there are envisaged for Bulgaria a total of EUR 16 billion, out of which EUR 6.7 billion along the lines of the National Strategic Reference Framework, EUR 3.2 billion for the European regional development fund, EUR 2.3 billion for the Cohesion Fund, EUR 1.2 billion for the European Social Fund, EUR 2.6 billion for the European Agricultural Fund for Rural Development.[7] The application of these funds by years is presented on Table 2.

[7] The national strategic reference framework of Bulgaria, 2007-2013, MC of the RB (http:// www. europe.bg/upload/docs/NSRF_English.pdf); *Oresharski, Pl.* Bulgarian economy: Condition and outlook. Presentation at the Economic University, Varna 17.05.2007 (http://www. minfin.bg/bg/pubs/2/2310). A report of the Commission to the European Parliament and the Council for Management of EU Funds in Bulgaria. COM (2008) 496, Brussells, 23.07.2008 (http://ec.europa.eu/bulgaria/documents/news/230708-funds.pdf).

For 57 months the financial resources received from the EU funds in the country were in real terms (net) about EUR 2.3 billion. Suppose an equal distribution by years the total amount allocated for transfers for the same period would have been about EUR 10.1 billion. This would be equal to an use of European financial resources of less than a quarter.

For the same period EUR 7.8 billion was not assimilated. The total produced GDP for the period was estimated at about EUR 164 billion, i.e. the money not assimilated from the EU funds was on an annual average of 4.6% of GDP. If we take into account that the real usage of European funds would have been accompanied by an inflow of additional accompanying foreign investment, then we could assess that because of the unassimilated financial resources from the EU the country had lost each year at least five percentage points growth in GDP. This is the cost of the government administration's incapability – incapability which involves lack of skills, knowledge, corruption and incompetence.

Table 2

Real movement of financial funds from the EU Funds (million EUR)

	2007	2008	2009	2010	I-IX 2011	Total
Current transfers, credit	211	491	425	714	706	*2547*
Current transfers, debit	-304	-367	-405	-417	-370	*-1863*
Capital transfers, credit	356	274	475	396	287	*1788*
Capital transfers, debit				-149		*-149*
Total (net)	*262*	*397*	*495*	*544*	*623*	*2323*

One should point out, however, that there is a progress in using the EU resources, as illustrated in Table 2, but it is reckoned that the process is still far from being brought to normal.

There is another peculiarity of our lending-financial relationships with the EU outlined in Table 2. For the period under consideration there was received along these lines a credit of EUR 4.3 billion and at the same time the money reimbursed (debit) was about EUR 2 billion. This movement back of financial resources suggests that there exist reserves for improving the assimilation of EU assistance, which no doubt represents a substantial positive incentive for accelerating economic growth.

The problems with the financial account of the BoP had started since the second half of 2008. Following the introduction of the CBA a steady growth in the financial account had been recorded till the moment the consequences of the financial and economic crisis began to manifest themselves.

A sharp deterioration of the financial account was recorded at the end of 2008 and since then the condition of the financial account had not managed to be brought back to normal (Figure 9).

The financial account of the BoP consists of three components: (1) Direct investment; (2) Portfolio investment; (3) Other investment.

Direct investment of residents abroad are still in an embryonic stage and are unable to have a substantial impact on foreign payment structures. With the development of the economy and the country's integration into the global economic community it is normal for this type of financial and economic contacts with the external world to intensify. For 2000-2006 the total amount of the financial resources that left the country in the form of direct investment abroad stood at about EUR 300 million. The country's membership in the EU had slightly encouraged this process but not very much. Only a few individual larger investments were recorded (for example EUR 414 million in the first quarter of 2008) but as an exception rather than a rule.

Figure 9

Figure 10

It has been foreign direct investment (FDI) in the country that played a substantial role in the domestic economic development and the changes taking place in this connection in foreign payment relationships.

The country's attractiveness for FDI grew significantly after the details connected with the EU accession had become clear. Bulgaria's membership in the EU created favorable opportunities for foreign investors as far as the well-known and accepted principles of behaviour in the EU are universal and applicable to all member-countries. Bulgaria is relatively undeveloped which means that it is faced with a continuous process of gravitating towards European economic levels. No doubt an overtaking development of the economy provides good opportunities for doing business and banking on good profits.

The increased interest of foreign investors in the country started a year before its official accession to the EU (2006, Figure 10), as far as Bulgaria enjoyed a clear European outlook. In the following year (the first year of Bulgaria in the EU) a local peak was reached in terms of inflow of capital as FDI. Meanwhile the negative financial and economic developments in the world made the foreign investor more cautious. This is the usual practice - investors are cowardly

creatures. There is always a risk for the respective investment and if there is a danger for it becoming uncalculated the investment process slows down, reserves in the judgment multiply and the wait-and-see policy outweighs until the situation gets clear again. Such an element of go-slow policy was observed in the behavior of foreign investors in 2008.

Meanwhile the EU made public its own estimates for the use of the financial EU resources in Bulgaria as being done not as earmarked and the existence of a high level of corruption and so they froze the usage of European funds. This was an additional reason for higher suspicion on behalf of foreign investors and the process of investment restraint was intensified.

FDI went on diminishing over the following years with growing rates. Macroeconomic management emitted chaotic signals in assessment of the situation and its own policies, insecurity grew and foreign investors' restraint also.

In the search of compensation mechanisms the government declared its firm stand to maintain the system of flat tax of 10%. This size of the corporate tax is the minimum for the EU. In every other country of the EU investors pay a higher corporate tax. Despite that however, foreign investors continued to actively avoid the country.

This fact illustrates the limited possibilities of individual incentives to attract FDI. The financial tax relief offered is not enough to increase the investment attractiveness of the country. Each individual type of incentive has a limited field of action. There are no universally stimulating measures as well as there is no universal medicine. It is not possible for weaknesses in the system in one field to be redressed by providing incentives in another field.

Another special feature of investors is their herding behaviour. Each investment is a risky business. It is connected with the judgment of the immediate outlook and incorporates these judgments in its specific decisions. The investors are clear about the processes in their own production sphere. They are committed to forecasts about the market's development and the search of the specific product but the successful finish of the investment process depends substantially on the domestic political and social and economic conditions of the respective country. As a rule, the investor does not know how to assess this type of outlook, so they follow the behaviour of a subject (institution), which is able to do this projection. Such a subject (institution) is the EU as well as the IMF. If the EU remains committed financially and by all means with a given country, then this represent a serious guarantee for the investor that the processes in the country will go in an ascending line and risks will decrease. Otherwise restraint outweighs.

The EU stated clearly and definitely its negative assessment of the conditions for business in the country and in the middle of 2008 they withdrew their financial assistance. Later there repeatedly arose scandals in connection with the problems in assimilating European funds. All this no doubt had an impact on investors' decisions to prefer a country or not. The decline in foreign investment is a sure sign for the essence of their estimates.

The item "*Portfolio investment*" on the financial account is almost traditionally negative (net outflow of foreign currency). In the near past the repayment of the foreign debt issued was dominant and in the recent years - the investment of local investors in foreign debt securities.

There are some special features that need discussing.

The active part of this item contains operations (purchase and sale of shares and bonds on the international markets), made by residents. Until 2006 this type of operations was of incidental nature. For example, for the period 2000-2006 there was recorded a total of EUR 47 million portfolio investment of residents abroad.

The dynamics changed right before Bulgaria's accession in the EU (Figure 11). Local investors became more active. These were mainly investment funds and various types of institutional investors. It is indicative that three quarters of the portfolio investment made were in the way of long-term securities (bonds, not shares).

Figure 11

It is worth noting the behaviour of the local portfolio investors in connection with the impact of the financial and economic crisis. Right after 2008 (the first quarter of 2009), when it became clear that the country could not manage to escape from the financial cataclysms, local investors put in a record high amount in foreign debt securities. Their high investment activity was maintained all through 2009-2010 (EUR 575 million each year), but relatively dropped in the first half of 2011.

The government has no instruments to administratively restrict this type of leakage of currency resources out of the country, since the financial account of the BoP is fully liberalized. The only option for regulation comes to indirect economic influences, most of all improved domestic environment through greater investment attractiveness of the country itself.

The behaviour of local institutional investors shows that whenever it is a question of money the notions domestic and foreign become blurred. The problem is the following: Why do local investors prefer to invest in foreign debt securities

and not in the national economy? The answer to this question has to be looked for in two directions.

On the one hand, confidence of local investors in the national debt securities does not seem high enough. In addition one should say that too often formal rules require investing in securities reliable enough - an indicator for reliability being the official credit rating (not very high for Bulgaria). And on the other hand, the domestic financial authorities do not seem to issue securities attractive enough and in the needed volumes in order to attract local capital. The first case has to create a feedback to the overall macroeconomic management, and the second – to the financial authorities.

Led by its own narrow institutional interests, the Ministry of Finance did not manage to assess the consequences from its restrictive behaviour. Not a few financial resources are accumulated in various money funds and these have to be managed in a way that will earn an acceptable income. As a rule security requirements restrict investment to only the relatively unrisky securities. This type of securities is issued by the government.

Table 3

Results of the auctions for the sale of Government securities and the portfolio investment abroad by residents

	Currency	2009	2010	I-VI 2011
Government securities issued	Million BGN	545	615	440
Government securities issued	Million. EUR		140	60
Portfolio investment abroad	Million EUR	575	575	63

For two years and a half (2009, 2010 and the first half of 2011) the government issued government securities of BGN 1.6 billion and EUR 200 million (without specifying their maturity dates, Table 3), i.e. a total of BGN2 billion. At the same time for the same period BGN 2.5 billion left the country, invested in portfolio investment abroad. A telling indication of the liquidity potential of the institutional funds in the country is the extent of the cover coefficient of the auctions of government securities (the relationship between the aggregate nominal value of the orders allowed to participate in the auction and the aggregate nominal value of the quantity of government securities offered by the Ministry of Finance), which is around three, i.e. the demand for government securities is about three times more than the supply. Looking for possibilities for efficient management of the financial resources available institutional investors direct their attention to investing abroad by which the country deprives itself of life-giving investment. The obviously higher volume of government securities issued during the first half of 2011 accounts somewhat for the lesser intensity of investment in foreign debt securities.

For the same period the country's fiscal reserve dropped by BGN 3.5 billion, i.e. there was a transformation whereby a substantial part of the fiscal reserve was no more kept with the BNB, but had left the country and assisted foreign economies.

The overall reformatting of macroeconomic policy inevitably comes to the essence of the fiscal policy. The highly restrictive budget policy carried out, connected with maintaining a budget deficit of a much lower size than its average level in the EU, actually drives out financial resources redirecting them towards other countries. Resources go where they can be put to use. This is the meaning of the saying that the best behaviour of an individual member of the herd (i.e. the EU) is to be within the herd, not outside.

The banking sector had also contributed in a way for the situation observed. In 2010 only the Bulgarian Bank for Development issued five-year bonds in EUR at the total amount of EUR 40 million. These issues were aimed at financing new and refinancing existing infrastructure projects, in the field of production of energy from renewable energy sources including. Not a single other commercial bank made any attempt at attracting financial resources through a bonds issue although there were signs for some liquidity strains.

The specificity of foreign portfolio investments (liabilities) is slightly different. The difference is the outcome most of all of the government foreign debt relationships (the issue of debt securities on the international financial markets – Brady bonds, Euro- and global- bonds.

For the period 1994-2001 the movement of financial resources from this item was relatively quiet – statistics recorded repatriation of money at an annual average of EUR 17 billion. In 2002 Bulgarian global bonds were issued meant to exchange and buy back the Brady bonds already in circulation.

The financial policy of the Bulgarian government after 2002 was to gradually buy back the available Brady bonds in circulation. This accounted for the repatriation of financial resources from non-residents during the period 2002-2005 when this process was over (Figure 12).

Figure 12

In 2006 a net inflow of foreign currency resources was observed in this item (obviously linked to the pending accession to the EU), after which the repatriation of financial resources was resumed over the following two years, this time most likely because of the financial and economic crisis.

For the time after 2008 foreign investors' portfolios did not get rid of Bulgarian debt securities. In the first half there was more movement but still it was not something to worry about from the national point of view.

Statistics showed that there were no serious grounds to blame foreign portfolio investors for attempting to repatriate financial resources in connection with the financial and economic crisis. Local investors seemed to be much more suspicious about the financial and economic condition of the country in times of crisis. As usual these are the people who know their country best as well as what they can expect. For this reason local investors can be regarded as showing higher rationality than the foreign ones.

The item "*Other investment*" of the financial account of the BoP shows the cross border movement of any other financial resources meant for investing – commercial lending, loans (government and private ones), deposits of legal and private persons.

Four stages can be outlined in the changes in the item.

For the period 1991-2001 there was some movement but the net leakage of financial resources outweighed at an annual average of within EUR 16 million. There existed a number of administrative restrictions for the cross border movement of investment during this period (the BoP was not liberalized), and the country did not represent a preferred destination for capital inflow. This accounted for the low volumes.

In 2002-2006 there came an obvious animation. It was the time when the overall privatization process of large-scale enterprises of national importance was completed and especially of the banking system. The outlines of the political and economic outlook became clearer and the country withdrew from the IMF tutorship and started independently on its way. The real gravitation towards the European economic structures became apparent too. The privatized companies needed new investment and the prevailing share took the shape of loans from the non-resident parent company as well as commercial lending from foreign banks. The net movement of capital passed from the negative to the positive sector with an annual average of net inflow of capital of about EUR one billion (EUR 983 million).

The first two years of the country's membership in the EU came and the annual average net inflow of currency in this item rose on the same indicator for the previous five years almost six times! EU membership revealed good economic opportunities, a continuous period of getting closer to the average European economic levels was ahead. Enticing investment opportunities arose inducing efforts for timely taking place in a promising economic environment.

At the end of 2008 there came a dramatic downturn (Figure 13). The multibillion capital inflows crashed in the last quarter of 2008 and since then

definitely went into the negative semi-plain. There were even grounds for a further deepening of the capital crisis over the following years.

The financial and economic crisis began to shake the world during the second half of 2007. Investors in Bulgaria did not seem worried during the first three quarters of 2008 (Figure 13). Something unusual must have happened during the second half of 2008 in order to bring about this sharp downturn. What had happened actually was the definite statement of the EU about the high corruption level in the country and the availability of significant deficiencies in macroeconomic management. EU withdrew and the herding behaviour of investors was immediately triggered.

Figure 13

Figure 14

When you get deeper into the structure of the process some special features become clear. The capital inflow in this item effected by non-residents was significantly reduced and turned into a leakage of capital in the first quarter of 2009, but the downturn in the behavior of residents was not less significant either (Figure 14). From a return of resident capital to the country it transformed itself into a net export of resident capital. In 2009 for example residents exported capital in the form of commercial lending, loans to non-residents and currency deposits at the amount of EUR 628 million, whereas the repatriated capital by non-residents of the same kind was hardly EUR 91 million. This trend was broken in 2010, but during the first half of 2011 the export of capital of local investors became very active again. Over the last two and a half years (2009, 2010 and the first half of 2011) some competition between residents and non-residents for the export of capital was open: residents exported EUR 1142 million, while non-residents - EUR 1357 million.

The export of capital, both by residents and non-residents, was dominated by currency deposits abroad. With the residents this was almost the only form, while the non-residents although timidly kept some positive values (as a whole) as commercial lending and loans.

As with portfolio investment and this form of capital the participation of residents in the composition of the overall deficit in the BoP is very significant. A problem of macroeconomic management is to find ways to overcome these difficulties.

Before we go to the general balance of foreign payments it is necessary to make an important reservation. The accounting information about the items in the BoP should be taken to a great extent as given for orientation purposes and so needing additional corrections. This is because of the size of an often substantial component – "*Errors and omissions*".

Figure 15

Figure 16

The reason for the existence of this annoying component is that by far not all elements and items in the BoP can be determined accurately enough. What is even more unpleasant is that "*Errors and omissions*" varies within exceptionally large limits (Figure 15), which raises problems with the juxtaposition of the items in the BoP over time. To overcome this difficulty the compiler of the BoP (the BNB) makes a lot of efforts to accumulate additional information and resort to various analytical techniques to enable the spreading of as great a part of this item as possible over the individual parts of the BoP. The process takes time and is not always satisfactory. The BNB systematically introduces corrections to the input data which sometimes go four or five years back. At the same time the need for reliable and timely information about the condition of the cross border movement of financial resources is undoubtedly very important for the assessment of the current macroeconomic policies. Finally the claims of the respective financial and economic analyses come to delineating the engine forces, characteristics and trends in foreign payments rather than building up and presenting accurate statistical and analytical figures.

Life is too dynamic and periodically creates new phenomena, not encompassed by statistics which imposes a change in the methodology techniques This can account for the growth of "*Errors and omissions*" in the last

five years. Its size for individual years is really impressive and worrying. Thus for example, for 2008 it was estimated at about EUR three billion (minus), given that the amount of the current and financial account was EUR 3.3 billion.[8] The latter means that the negative value of the current account, as well as the positive value of the financial account should be reduced for instance by half! But then the correlations would have looked very differently, i.e. in 2008 there was probably a higher deficit in the current account and substantially less total capital inflow.

The good news is that for the first half of 2011 the size of "*Errors and omissions*" was much less - only EUR 133 million.

The accounts for the condition and dynamics of the last part of the BoP – "*Reserves and other financing*" – are reliable enough. Mistakes can hardly be made there since it is a question of transferring financial resources from and to the gross international reserves and the receipts from IMF tranches or another extraordinary financing, most often to support the BoP. These data can be the subject of very accurate recording, which predetermines the satisfactory accuracy of the total deficit/surplus in the BoP.

During the first half of the 90s of the last century the overall balance of foreign payments was not steady and fluctuated around zero. This period was dominated by the IMF in determining the national macroeconomic policies and adjusting to radically different foreign economic and financial conditions. The crisis years of 1996 and particularly 1997 were more special, especially 1997 which is a textbook example of the positive influence of a highly devaluated local currency on the growth of gross international reserves. The devaluation of the national currency is a radical and extreme measure to strengthening the equilibrium in the BoP and is really efficient.

Following the introduction of the CBA a ten-year period began of gradual growth in gross international reserves. The deviation from the trend in 2005 resulted from the buy back and final withdrawal of the Bulgarian Brady bonds still in circulation. The end of this positive trend was in 2008.

At the end of 2008, to counteract the emerging financial crisis the government decided to avail itself of a substantial part of the fiscal reserve (about a third of it) with a view to provide favorable opportunities for the business to survive and grow. This can explain to some extent the fall in the growth of the reserve assets with the BNB, i.e. this act can be considered controlled. The gradual decrease in the reserve assets of the BNB observed over the following years, however, was an uncontrollable outcome of the processes taking place in the country and the special features of its macroeconomic management.

The last part of the BoP contains other two items – "*IMF credit (net)*" and "*Exceptional financing transactions (net)*". Figure 16 shows the impact of these two items on the changes in the reserve assets of the BNB. By 2007 Bulgaria

[8] The capital account is subject to much less correction as far as its components can be more accurately determined.

had settled completely its financial and credit relationships with the IMF and ceased to use extraordinary financing to support the BoP, so since 2008 the size of change in the reserve assets with the BNB coincided/overlapped with the total balance of the BoP.

Figure 17

BNB's reserve assets did not decrease steadily but with fluctuations (Figure 17). Those changes were obviously linked to fluctuating estimates of investors, all economic agents and the people. For the two years and a half since 2008, EUR 1.6 billion (net) had left the country. This is a classical case of unsteady BoP which stirs up tensions and necessitates regulating macroeconomic policies.

*

In an increasingly globalizing world the BoP is one of the most important and substantial indicators and at the same time instrument of macroeconomic management which incorporates in itself almost all that happens (or not) in the national economy. The items and structures of the BoP reflect the estimates of the external markets on the condition and development of the economy and signals are formed about emerging macroeconomic strains.

The critical reading of the structure and dynamics of the foreign payment relationships leads to the following conclusions:

1. The general condition and dynamics of the foreign payment structures of the country since the mid-2008 has been unsatisfactory and goes on worsening. From the third quarter of 2008 till the second quarter of 2011 more than EUR 3.6 billion (net) had left the country, i.e. by about EUR 1.1 billion on an annual average. During the first half of 2011 there was recorded a cross border leakage of EUR 573 million. Such a situation is not steady and directly attacks the foundations of the CBA. It is necessary to take efficient measures on time in order to prevent resorting to the radical measure – rejection of the CBA and devaluation of the national currency.

2. The financial and credit relationships with the EU are of key importance for recovering economic development and the steadiness of the foreign payment structures. Since the country's accession into the EU till today the government administration has managed to really absorb only about a quater of the EU funds aimed at assisting the national economy. Bulgaria could have added other 3-5 percentage points on its annual growth in GDP provided the EU financial assistance had been applied in a satisfactory way. Respectively, Bulgaria lost 3-5 percentage points from the underuse of the financial support provided by the EU. This is the cost of the lack of skills, corruption and incompetence of the government administration.

The meaning of the efficient application of the financial support given by the EU outweighs the size of the resources directly used. The financial-lending behaviour of the EU is contagious for foreign investors. Theory stated and practice confirmed it that the financial-lending message of official investors on the one hand, and of private investors on the other, was similar, with that of official investors being the leading behaviour. It is impossible to expect a great flow of foreign investment if EU clearly showed investment reservations.

3. The structure of the exports of goods, in its present shape, does not presume dominance of its positive dynamics in forming the rates of growth in GDP (as it is for the period of the first quarter of 2010 till the second quarter of 2011). The leading position of „*raw materials*" in the structure and dynamics of exports of goods implies a gradual depletion of reserves, the more so that it is also the outcome of varying characteristics of the international conjuncture. The national sources of feeding this position are poor. Theory states and practice confirmed it that a steady growth in exports can only be provided in case of overtaking realization of consumer and investment goods on the external markets. Provided the dynamics of the export of goods broke, this would have a negative impact on the trade balance, respectively on the current account.

4. The reserves for further improvement of the current account of the BoP are related most of all to the creation of opportunities for greater absorption of the current transfers by the EU. Experience has shown that the current transfers effected by local emigrants abroad are not to be neglected. One of the possibilities for keeping this financial channel open is through a purposeful and active pro-Bulgarian policy within emigrant circles, keeping their Bulgarian self-awareness and letting them stay close to their roots of origin. The example of the Jewish Diaspora should definitely be viewed positively in this respect.

5. Since the end of 2008 a disastrous fall in FDI was recorded in the country. Experience showed that for a developing economy, such as the Bulgarian, domestic investment is not enough to provide the necessary social and economic prosperity. FDI are the holders of know-how both in technology and management. FDI return is of key importance for updating the domestic production structures.

Life has shown that the primitive thinking for attracting FDI (as well as the intensification of investment process in general) through fiscal relief (low flat tax

rate) does not lead to the expected positive result. It is very elementary to think that investors are only interested in passing financial prerequisites. These (the financial prerequisites) can prove decisive given that "*all else being equal*", where actually is the key to attractiveness.

Fiscal and financial reliefs do not help where the institutional environment is of poor quality. So, improving and rationalizing the institutional environment most generally has the priority in increasing the country's investment appeal.

6.Who exports capital from Bulgaria? The immediate and prevailing primitive answer is: Foreigners! Usually followed by: Foreigners and globalization are to be blamed about everything bad that happens in Bulgaria!

Truth is quite different. For two years and a half (January 2008 – June 2011, i.e. 30 months of "*crisis*") residents took out of the country a capital of EUR 2.5 billion,[9] i.e. by about a billion EUR on an annual average! This amount was invested for example equally in foreign debt securities (portfolio investment) and deposits with foreign commercial banks. For the same period non-residents brought into the country capital (net) of EUR 3.2 billion.[10] There is also withdrawal of portfolio investment and deposits from Bulgarian commercial banks with them but of a lesser degree (a total of about EUR 850 million, which is made up for by a considerable surplus from the FDI inflow).

The natural conclusion is that residents are afraid much more of what happens in the country and its financial and economic consequences than non-residents.

The final summary of the figures in the BoP and what lies behind them leads to the conclusion that what has taken place in Bulgaria over the last few years should be described as a Bulgarian financial and economic crisis rather than an element and outcome of the global financial and economic crisis. Respectively, the explanation and solution of the problems are to be sought in the field of domestic economic policies rather than on the global arena.

1.XII.2011

[9] Assets in the financial account of the BoP.

[10] Liabilities in the financial account of the BoP.

Проф. д-р ик. н. Камен Каменов*

ПОВЕДЕНЧЕСКА НЕОПРЕДЕЛЕНОСТ И МЕНИДЖЪРСКА ПРОНИЦАТЕЛНОСТ

Разгледани са съответствието между организационната и функционалната структури, от една страна, и конкретните видове поведение като източник за поведенческа неопределеност, от друга. Направена е характеристика на десет вида поведение и формите му на позитивна и негативна насоченост. Дадени са основните характеристики на проницателността като наблюдение и анализ, които спомагат да се разкрие в аванс определено поведение. Във връзка с това е формулирана ролята и мястото на мениджъра в организацията, където чрез своята проницателност той може да стане регулатор на междуличностните отношения. Ако се познават личностите, респ. поведението и очакваните в него промени, могат да се вземат адекватни решения, засягащи управленската система.

JEL: D03; D22

Системният подход към явленията и процесите позволява тяхното разглеждане в развитие във връзка както с вътрешни за тях фактори, така и със средата, в която се реализират. Когато една система се намира в процес на организационно изграждане, тя е подложена на по-силно въздействие от външната среда, а това се отразява върху устойчивостта на нейното функциониране. С времето "атаките" отвън намаляват, но се увеличават тези отвътре, т.е. системата остава по-устойчива на негативните външни въздействия, но се засилва зависимостта ѝ от функционирането на нейните структурни звена. Организационното изграждане на системата условно приключва тогава, когато са структурирани всички звена, които чрез изпълняваните функции могат да реализират поставените цели. Съществуването на структурни звена без функции или с дублиращи се функции означава на практика организационно несъвършенство. В този смисъл всяка структура (със звеното си) предполага изпълнението на определени функции и обратно, всяка функция се свързва с някои звена на организационната структура.

*

Структурата и функциите на дадена организация предопределят формалните отношения между работещите в нея. Така във всяко звено на структурата се изпълняват определени функции, при което възникват отношения между персонала в самото звено, както и между него и останалите звена в структурата. Именно това какви са по съдържание и насоченост тези отношения до голяма степен предопределя и резултатите от функцио-

* СА "Д. А. Ценов", гр. Свищов, катедра "Мениджмънт", kamenov@uni-svishtov.bg

нирането на управленската система. Или това означава, че тя може да бъде изградена много добре в структурно и функционално отношение, но "дефектите" на нейното функциониране да се окажат продукт на човешкото поведение.

Ефективността на една управленска система изисква, на първо място, да бъде осигурено съответствие между нейните организационна и функционална структури. Възможните варианти - пълно съответствие и пълно несъответствие, подсказват, че до голяма степен поведенческата неопределеност може да бъде заложена още при проектирането на тези структури. Това е така, защото всяко несъответствие между звена и функции в дадена система може да провокира и различно поведение на персонала, което да се изрази от мотивирана пасивност до активно поведение в различните му форми (мнение, внушение, манипулиране, действие).[1] Ето защо, преди да се оценява човешкото поведение в дадена управленска система, трябва да се направи оценка за съответствието между организационната и функционалната структури (вж. табл. 1).

Таблица 1

Съответствие между организационна и функционална структури в управленската система

№	Равнище на съответствие	Организационна структура	Функционална структура	Условия за поведенческа неопределеност
1	Пълно съответствие	Правилно изградена	Правилно изградена	Не съществуват
2	Частично несъответствие	Неправилно изградена	Правилно изградена	Съществуват
3	Частично несъответствие	Правилно изградена	Неправилно изградена	Съществуват
4	Пълно несъответствие	Неправилно изградена	Неправилно изградена	Съществуват

От табл. 1 се вижда, че при четири варианта на равнище на съответствие между организационна и функционална структури само при пълното съответствие не се създават условия за поведенческа неопределеност. При останалите три варианта в различна степен тя съществува. Или в тези случаи самата управленска система генерира среда на неопределеност в поведението на персонала. Една от най-често срещаните грешки при организационното проектиране е адресирането към звената на голям брой процедури, които трябва да бъдат функционално покрити. Така се стига до прекалена детайлизация, която на практика забавя управленския процес.

[1] Вж. по-подробно *Каменов, К.* Управленски процес и мениджърско поведение. В. Търново: "Абагар", 2009, с. 235.

Известно е, че една управленска система функционира толкова по-ефективно, колкото по-малко на брой и по-опростени процедури са заложени в нея. Налагането на голям брой процедури и прекаленото им детайлизиране, от една страна, ограничава свободното реагиране на различни възникващи ситуации в хода на реализацията на управленския процес, а от друга, увеличава нарушенията поради неспазване на педантично разписаните задължения. При това нарушенията са от двете страни – тази, която не може да осигури точното изпълнение на детайлите по процедурите, т.е. техният автор или отговорният за това, и другата, която реално трябва да се съобрази с тях и да ги изпълни. Това на практика е източник на висока степен на неопределеност в управленската система. "Потъването" в детайлите на прекалено конкретизираните задължения ограничава възможността за реакция при промяна в средата (вътрешна и външна), където се изпълняват предписанията. Действията извън дадените правомощия стават нарушения. Неизпълнението поради променената среда е нарушение. В този смисъл и действието, и бездействието пораждат негативен резултат. Той се пренася върху авторите на прекалено детайлизираните процедури, или в случая всички са губещи. Разбира се, по-голямата свобода, която може да се даде с характера и съдържанието на процедурите, освобождаващи инициативите, трябва да се свърже и със съответна отговорност.

Неопределеността в управленската система може да се създаде и в случаите, когато длъжностите, които са следствие от звената и функциите в структурата, се определят по субективен начин. Тогава се оформя ново несъответствие между длъжност с конкретни функции, които не съответстват на проектираните. Това, ако се съчетае и с повишена поведенческа активност на заемащия субективно определената длъжност, означава създаване на поведенческа неопределеност в управленската система, породена от несъответствие във функционалната структура, от една страна, и звената на управленската структура, от друга.

Допускането на субективни грешки както при проектирането на организационната и функционалната структури в управленската система, така и при определянето на длъжностите са само част от възможните причини за поведенческа неопределеност. Другата не по-малко съществена страна в тази връзка е поведението на отделната личност. Ако се познават личностите, респ. поведението и очакваните в него промени, могат да се вземат адекватни решения, засягащи управленската система. Един опит да се систематизират различните видове поведение, които провокират среда на неопределеност, ни насочва към конкретните форми, представени на табл. 2.[2]

---

[2] Видовете поведение, които провокират среда на неопределеност, са дефинирани от автора в резултат от наблюдение на управленската практика и пряко участие в реализацията на управленския процес.

Таблица 2

Видове поведение, което създава среда на неопределеност

№	Видове поведение	Характерни белези
1	Синдром на тоталното отричане	Нищо не се приема, но всичко се отрича
2	Синдикално поведение	Разбира се от всичко, но малко неща (или нищо) конкретно могат да бъдат свършени
3	Агресивно поведение	Само напред с всички средства и с цената на всичко
4	Приспособително поведение	Изчакване "посоката на вятъра"
5	Поведение на подвижна благосклонност	Търсене на изгодата на всяка цена
6	Амбивалентно поведение	Проява на противоположни чувства в отношенията
7	Синдром на тоталното съгласие	Нищо не се предлага, нищо не се отрича
8	Поведение на мотивирана пасивност	Несъгласието с определени неща мотивира бездействие
9	Моделиране на мними, измислени врагове	Манипулиране на другите за оправдаване на действия с мнимия враг
10	Афиширане на желания и стремежи, несъответстващи на възможностите	Търсене като компенсатор на външната среда за липсата на професионални качества

Институцията дава правомощия, които невинаги съответстват на професионалните качества на отделните личности, заемащи различни длъжности в организационната структура. Лошото е, когато се допуска, че правомощията на институцията вграждат и качества в личността. Поради това немалко личности, попаднали на отговорни места в управленската йерархия без необходимите професионални качества, проявяват поведение на притежаващи такива качества. Прикриването на липсата на качества много често се свързва с една или повече форми на поведение, които създават среда на неопределеност. Във връзка с това изключително важно е мениджърите да имат способност да разпознават различните форми на поведение, зад които много често се крие както липсата на професионални качества, така и нелоялност към фирмата (организацията). За целта те трябва да притежават едно много важно качество – проницателност. От гледна точка на психологията това е способност да се наблюдава, анализира и предвижда. Някои автори[3] слагат знак на равенство между проницателност, от една страна, и наблюдателност и умение за анализ, от друга. Това, което се наблюдава, се свежда до личностни черти, емоционално състояние и характерологични особености. Правилният анализ позволява да се структурира образът на другия човек, т.е. проницателността се свързва с отношенията "човек - човек".

За да бъдат забелязани от мениджъра, разгледаните видове поведение, създаващи среда на неопределеност, трябва да се наблюдават чрез различните им форми на проявление. Последните ще бъдат разгледани в две направления:

[3] *Зазыкин, В. Г.* Психология проницательности. Москва: РАГС, 2009, с. 26 и 27.

а) с позитивна насоченост: етичност; лоялност; креативност.

б) с негативна насоченост: неконтролирани слухове; клиширани реакции; манипулиране.

Всяка от формите на проявление на конкретното поведение може да бъде: ясно изразена; забелязана при внимателно наблюдение; незабелязана.

Въпреки че са възможни и други форми на разгледаните видове поведение, създаващи среда на неопределеност, посочените се смятат за едни от най-важните за управленската среда.

Систематизирането на различните форми на проявление на видовете поведение, създаващо среда на неопределеност, може да се проследи на табл. 3.

Таблица 3

Видове поведение	Форми на проявление																	
	С позитивна насоченост									С негативна насоченост								
	Етичност			Лоялност			Креативност			Неконтро-лирани слухове			Клиширани реакции			Манипу-лиране		
	Ясно изразена	Забелязва се при внимателно наблюдение	Не се забелязва	Ясно изразена	Забелязва се при внимателно наблюдение	Не се забелязва	Ясно изразена	Забелязва се при внимателно наблюдение	Не се забелязва	Ясно изразена	Забелязва се при внимателно наблюдение	Не се забелязва	Ясно изразена	Забелязва се при внимателно наблюдение	Не се забелязва	Ясно изразена	Забелязва се при внимателно наблюдение	Не се забелязва
1. Синдром на тоталното отричане													+				+	
2. Синдикално поведение														+			+	
3. Агресивно поведение									+							+		
4. Приспособително поведение		+												+				+
5. Поведение на подвижната благосклонност												+		+			+	
6. Амбивалентно поведение											+						+	
7. Синдром на тоталното съгласие	+				+								+					
8. Мотивирана пасивност						+			+				+					
9.Моделиране на мними, измислени врагове										+			+			+		
10. Афиширане на желания и стремежи несъответстващи на възможностите										+			+			+		

От табл. 3 прави впечатление, че 20 от случаите са за поведение с негативна насоченост и само 6 са с позитивна, като три от тях не се забелязват, но е възможно да се проявят във времето. От формите на поведение с негативна насоченост явно изразени са клишираните реакции и манипулирането, което се забелязва при внимателно наблюдение. За отделните видове поведение анализът показва следното:

●*Синдром на тоталното отричане.* При това поведение явно са изразени клишираните реакции и при внимателно наблюдение може да се забележи манипулиране. При него тези реакции са нещо естествено поради немотивираното отричане на всичко и неприемането на нищо. Такъв тип хора са винаги в опозиция, която най-често е безпочвена. При внимателно наблюдение на тяхното поведение може да се забележи манипулиране на другите с оглед на възприемането им като креативни личности. Подобно поведение е лесно разкриваемо от мениджърите, но проблемът е в това как да се работи с такива хора. Като поведение от тях може да се ползва само онова, което съвпада с определена конструктивност, проявена от останалите членове на групата, но при условие, че бъде забелязано. Склонността обаче на тези личности към манипулативни действия често може да се отрази върху поведението на някои членове на колектива в негативна насока. Един от възможните подходи за известно туширане на крайното отричане е на такива хора да се възлагат ясно дефинирани задачи със срок и конкретен резултат. Даването на по-голяма свобода на действие може да им позволи импровизирано отричане на отделни дейности по начина на тяхното възлагане, както и съмнения в начина, по който са възложени управленските решения за изпълнение.

●*Синдикално поведение.* Това е поведение на хора, които демонстрират добра информираност за разнообразни неща в и извън професионалните ангажименти, но нищо конкретно или малко на брой задачи могат да изпълнят. Често такива личности могат да заблудят членовете на групата, че са креативни, но с времето липсата на резултати от тяхната информираност ги поставя на заслуженото им място. При внимателно наблюдение от страна на мениджъра могат да бъдат забелязани клиширани реакции и опити за манипулиране на другите членове на групата. Не е изключено в поведението на тези личности да се забележи дори известна етичност и лоялност, но те не са вътрешноприсъщи при цялостната поведенческа оценка. Особеното за поведение от подобен тип е, че първоначално мениджърът би могъл да се заблуди, че тези хора са креативни. С времето обаче, когато се оценяват резултатите от тяхната дейност, се разбира, че това не е така. Работата на мениджъра с такива подчинени не е лесна, най-малкото защото те до известна степен са успели да внушат на отделните членове на групата, че са креативни. Така невсяка негативна реакция към тях би се приела с разбиране от някои членове на колектива. Стремежът на мениджъра е да изостри вниманието на членовете на групата върху възложените и неизпълнени от хора с

подобен тип поведение задачи. С това ще се нулират и направените вече у някои внушения за креативност. Чрез системата за материално стимулиране и развитие може да се осигури заслужено място на членове на групата с такова поведение.

●*Агресивно поведение.* При него са ясно изразени манипулативните действия, но е възможна и известна креативност, която не се забелязва в ежедневните професионални контакти, но би се проявила при определени ситуации. Това са хора със стремеж да доминират в отношенията с другите с налагане на мнения, внушения и манипулативни действия. Стремежът към непрекъснато себедоказване създава у останалите членове на групата чувство за агресивност. Поради тази причина те се ограничават само във формалните контакти, наложени от заеманите длъжности. Най-често в поведението им се наблюдава незачитане на мнението на другите и стремеж на всяка цена да се докаже, че собствената им позиция е правилната. Възможно е такива личности да притежават и известен творчески потенциал, но на фона на цялостното им поведение той да не бъде забелязан. В отношенията си с мениджъра те невинаги проявят поведението си, но може да го проявят при изпълнението на възложените им задачи. Това може да се изрази чрез тяхното неоснователно коригиране или творческо интерпретиране, при което на ръководителя се внушава, че това е правилното решение. Ето защо на такива подчинени по възможност не се възлагат задачи с висока степен на отговорност и значимост за крайните резултати. Евентуалните конфликти с членовете на групата и с мениджъра, породени от тяхното агресивно поведение и най-вече поради изолацията, в която изпадат, принуждават подобни хора често да сменят работата си.

●*Приспособително поведение.* Причината такова поведение да бъде включено в групата на провокиращите среда на неопределеност форми е, че при него се наблюдава широка гама от реакции на тези, които го притежават. Това не позволява те да бъдат опора нито на членовете на колектива, нито на мениджъра в процеса на работа. Ако се налага, в определени ситуации личности с подобно поведение могат да бъдат етични, но при внимателно наблюдение при тях се откриват клишираните реакции, използвани често в отношенията с другите. Всичко това се прави с оглед на конкретната ситуация и с цел да се избягнат възможни напрежения, което често се налага. Впечатленията, които оставят у другите, са за екипни личности, но те могат да бъдат променени при първата конфликтна ситуация, когато трябва да се вземе определена страна. За да се приспособят към всеки конкретен случай, тези хора често прибягват и към манипулативни действия, които обаче трудно се забелязват - това също е част от приспособителната им стратегия. Мениджърите не биха могли да разчитат на такива подчинени, особено ако при изпълнението на професионалните задължения се налага те да заемат ясна и точна позиция при решаването на конкретни проблеми. Поради това, ако подобно поведение бъде открито своевременно, обикновено на тези хора

се възлагат рутинни задачи, неизискващи активни отношения по вертикала и хоризонтала на управленската структура.

●*Поведение на подвижна благосклонност.* Когато един човек мисли и разсъждава по-малко за резултатите от собственото си поведение за сметка на съобразяването с чужди мнения, той е склонен към проява на нестабилно поведение в отношенията си към другите. "Нищо не ни докарва такива злини, както това, дето се вслушваме в хорската мълва и смятаме за най-добри нещата, които са били приети с общо одобрение…"[4] В тези мисли на Сенека е заложена философията на подвижната благосклонност - откъде произтича и какво носи на хората, които са склонни към такова поведение.

Ако се приемат доводите на психолозите, че наистина подвижната благосклонност е нормална човешка реакция за промяна, от която личността може да извлече определени дивиденти, тогава откъде идва негативната оценка за нея? Отговорът на този въпрос е, че това поведение е източник на изненада спрямо очакванията на другите. Като "мека" форма на агресия то се различава от "твърдата" форма по липсата на явни предизвестия, откъдето се получава и моментът на изненадата. При внимателно наблюдение в поведението на такива личности ще се забележат манипулативни действия, клиширани реакции, а в определени ситуации и неконтролирани слухове. Всичко това поставя и един важен въпрос пред мениджъра – как да разпознае подобно поведение в аванс?

Без да се претендира за изчерпателност, като симптоматични за подвижната благосклонност могат да се приемат такива черти в поведението, като:[5]

• Сервилност към хората на властта. В човека генетично е заложена потребността от притежаването на власт. Това се свързва преди всичко с генетично детерминирания агресивен нагон.

Угодничеството и сляпото подчинение към хората на властта могат да бъдат ясен знак за подвижна благосклонност. Всъщност мениджърът трябва да забележи, че сервилността се проявява не по отношение на качествата на личността, а към властта, която тя притежава. При евентуална смяна на властимащите естествено се променя и обектът на сервилност.

• Честа смяна на мненията по важни въпроси. Има една мъдрост, гласяща, че човек се опира на това, което се съпротивлява. Трудно може да послужи за опора личност, в чието поведение липсва последователност и е налице честа промяна на вижданията за едно или друго нещо. Явно в тези случаи подвижната благосклонност е ориентирана да търси не вярното, а подходящото мнение от гледна точка на личния интерес.

---

[4] *Сенека*. За щастливия живот. С.: Държавна печатница, 1927, с. 5.

[5] Вж. по-подробно *Каменов, К.* Ценности и асиметрия в поведението на личността и групата. - Икономика 21, Свищов: АИ "Ценов", 2011, кн. 1, с. 112 и 113.

• Липса на способност за отстояване на собствена позиция при решаването на важни проблеми. Обикновено в такива случаи подвижната благосклонност е ориентирана към намиране на евентуално печелившата позиция за сметка на пренебрегването на личната такава. Ако обаче първата не се реализира, в подобна ситуация лесно се обръща гръб и се търси наистина спечелилата.

• Подбор на човека не според неговите лични качества, а според облагите от общественото положение, което заема. За разлика от сервилността към властимащите тук ситуацията е по-различна. Обектите се набелязват предварително и след това се търси начин за "влизане в тяхната орбита". При внимателно наблюдение от страна на мениджъра може да се открие, че такива хора имат изграден навик да присъстват на мероприятия с обществено значими личности.

• Създаване на псевдоприятелски връзки единствено за лични изгоди. Във времето това се забелязва от членовете на групата и такива личности се изолират.

• Безскрупулни действия в стремежа към домогване до власт и богатство. Липсата на контрол при такова поведение е най-явният белег за подвижна благосклонност. Обикновено в случая се съчетават и агресия, и сервилност, и псевдоприятелски връзки. Всичко е ориентирано и подчинено на поставената цел.

При внимателно наблюдение от страна на мениджъра симптоматични белези на подвижна благосклонност могат да бъдат открити в различна степен у всеки член на групата. Нещо повече, и самият той донякъде е носител на такова поведение. Да се смята, че е възможно елиминирането на подвижната благосклонност както в личностен, така и в обществен план, е немислимо, защото тя е свързана с генетично заложения компонент в психиката на човека за оцеляване. Затова е необходимо създаването на механизми за регулиране на поведението на подвижната благосклонност в определени граници, които ще гарантират нормални отношения в социалните системи. В тази насока важен регулатор може да бъде системата от морални норми.

•*Амбивалентно поведение.* То има пряка връзка с амбивалентната ситуация и по-конкретно с отношението "човек-човек". По своята същност тя е израз на определено психическо състояние, което може да доведе до коренна промяна в отношенията между хората. В управленската среда амбивалентното поведение намира израз в различни комбинации:

• ръководител - подчинен;

• между изпълнители от отдел, служби и т.н.;

• между функционалните ръководители;

• между ръководители и техните подчинени ръководители и т.н.

Като по-важни източници на такова поведение в мениджмънта могат да се посочат:

• Импулсивни действия, при които емоциите вземат връх над разума. Моралната сила на една личност е в начина, по който тя реагира на емоциите. Порочното емоционално възпитание нерядко е причина за проява на подвижна благосклонност, при която най-често човек губи собственото си "Аз". Мениджърът може да разпознае подчинени с амбивалентно поведение, които, поддавайки се на прекалени емоции, не могат да потиснат стремежа си към малки, непосредствени облаги, поради което рискуват далечни по-големи и трайни придобивки.

• Психическо състояние и психическа неустойчивост. Амбивалентното поведение може да бъде резултат от неконтролирано освобождаване на натрупана психическа енергия. При такова поведение човек действа импулсивно, а не разумно. Чувството като форма на инстинкта трябва да отстъпи място на рационалната логика. По този начин човешките отношения няма да се основават на конюнктурата, а на тенденцията.

• Неточности в критериалната база. Те се свързват главно с възможността за установяване на двойни критерии при оценката на даден проблем. Двойствеността в оценките е опасен момент в мениджмънта, защото би могла да доведе до вземането на противоположни управленски решения, което създава висока степен на неопределеност в управленската среда. Обективизирането на критериите може да се осъществи само при широко професионално участие. Логиката на управленския процес е такава, че не позволява двойственост в целеполагането. За да се освободи инициативата и креативността и хората да бъдат мотивирани към активност, е необходим конкретен мениджърски подход с ясно изразени изисквания към подчинените и към начина на оценяване на техния труд. При това не трябва да се забравя, че всеки човек има строго индивидуални потребности, което изключва универсален подход по отношение на тяхното задоволяване.

• Неточности в мотивацията. Всеки е преди всичко човек, а после ръководител, специалист, учен и т.н. Съществен момент в разкриването на потенциала на хората е да се разграничат чисто човешките потребности от професионалните. Тук не става въпрос за покриване или изместване на едни потребности от други. Недостатъците в системата на мотивация и в двете направления обаче могат да доведат до амбивалентно поведение. Много често са налице неразумни усилия за професионално израстване, които включват двойственост в отношенията, и всичко това става като компенсация за неудовлетворени чисто човешки потребности. Заместването на едни ценности с други винаги създава условия за неудовлетвореност и липса на мотивираност. Издигането в кариерата с цел попадане в елитна среда често е за сметка на немалко компромиси в чисто човешки план, които по същество са амбивалентно поведение.

• Недостатъци в характера, проявяващи се в ежедневието, като завист, омраза и т.н. В крайна сметка в човешките отношения никой не може да диктува поведението на другите към самия него. Но много често извън вся-

какво основание за проблемност в отношенията едни настроения се сменят с други, породени от слабости в човешкия характер. Несъмнено проявата на подобни взаимоотношения може да се отнесе към историята на семейното възпитание, общата култура и т.н. Съществува обаче едно недоказано правило, че при хората с по-високо положение в обществената йерархия това се проявява под формата на една добра професионална маска. По този начин се създава трайно негативно амбивалентно поведение, което се отразява върху социалния климат и професионалните резултати.

Съобразявайки източниците на амбивалентно поведение, мениджърът може да контролира появата на различни симптоми във връзка с тях и да предприеме превантивни действия. Най-добрата политика в тази насока е трайното ликвидиране на "огнищата" на такова поведение в организациите.

●*Синдром на тоталното съгласие.* Обикновено такива личности са етични, което явно се забелязва. При внимателно наблюдение се открива и тяхната лоялност. С течение на времето обаче в поведението на тези хора без много затруднения се забелязват клиширани реакции. С тяхна помощ те на практика си осигуряват такъв арсенал от изразни средства, чрез които винаги се съгласяват с всичко, като нито предлагат, нито отричат нещо. Те се приемат от членовете на групата много добре, докато не се наложи да участват съвместно при решаването на проблеми, за които се изисква активно поведение. Мениджърът също не е затруднен в работата си с такива подчинени, но когато трябва да получи конкретно становище по определен въпрос, в най-добрия случай се потвърждава неговото. Наистина има и ръководители, които не търпят различни от техните мнения по даден проблем - в тези случаи подчинени с подобно поведение се включват напълно в ритъма им на работа. Гладкото и бездискусионно решаване на сложни проблеми обаче не в интерес на организацията. В случая се създава една грешна представа за изключителните качества на ръководителя, което на практика е авторитарен стил на работа.

Безконфликтността, етичността и лоялността на хора, имащи поведение на тотално съгласие, не позволяват да се даде негативна оценка на тяхното присъствие в колективите. Отношението към тях може да се промени единствено поради трайното натрупване на впечатления у мениджъра и членовете на групата за изключителната им пасивност.

Като поведение тоталното съгласие се доближава до приспособителното, в което също се откроява етичността. В случая обаче липсват манипулативните действия, които са ясно изразени при втория тип поведение. Това го прави и по-разпознаваемо. При тоталното съгласие мениджърът трудно може да го разпознае в аванс. Необходимо е време, през което да се наблюдават конкретните прояви на такива личности на работното място и в отношенията им с другите. Средата на неопределеност тук се провокира от липсата на реакция по важни за организацията въпроси чрез безрезервно съгласие с мнението на другите или с това на ръководителя. Така и при грешни, и при

правилни решения на възникнали проблеми тези хора винаги са съгласни с начина на действие. Те биха били опасни за организацията, ако броят им се увеличава. Иначе би могла да се постигне организационна търпимост, като се възлагат рутинни дейности, неизискващи активно поведение.

●*Мотивирана пасивност.* Това е поведение, породено от несъгласието с начина, по който се решават дадени проблеми в организацията, а също и от конкретни действия на мениджъра. Изборът на поведение на мотивирана пасивност по своята същност е реакция на определени безпринципни решения и действия. Такива личности могат да бъдат лоялни и креативни, което не се забелязва в обикновеното ежедневие именно поради проявяваната от тях пасивност. При хора с подобно поведение дълбокото вътрешно несъгласие с някои решения и действия в организацията не изключва наличието на правилна позиция за преодоляването на проблемите. Напротив, много често при създаването на подходяща ситуация те могат да бъдат провокирани и да покажат своята креативност. Най-често това са личности с добър потенциал, но поради особености в характера им и вградено особено чувство за справедливост той не се показва. В групата те изглеждат повече затворени в себе си и пасивни, което обаче не изключва да имат отношение към проблемите. Или поведението на мотивирана пасивност провокира среда на неопределеност именно с липсата на професионална реакция към проблемите. Това дава възможност на други членове на групата с по-активно поведение да участват реално при решаването на проблемите, макар че в професионално отношение те не са по-добри от проявяващите мотивирана пасивност, което се отразява и върху качеството на резултатите.

Мениджърите трябва да наблюдават с по-голямо внимание поведението на такива подчинени. По-важното в случая е да се разбере кое мотивира пасивността. Често това може да бъде проявена несправедливост към тях (според собствените им преценки), липса на възможност за свободно изразяване на мнения поради неподходящ социален климат или отношение към трети лица. Последното е честа практика на мотивирана пасивност, особено когато се толерират членове на колектива, които според общото мнение нямат необходимите професионални качества и потенциал. Мотивираната пасивност може да се разпростре върху по-голяма част от персонала, ако те имат общи базови ценности. Така се стига до силно занижаване на мотивационната нагласа на повече членове на групата, което естествено се отразява върху крайните резултати.

Проблемите във връзка с мотивираната пасивност трябва да се решават в две направления:

Първо, ръководителите не бива да допускат безпринципно толериране на някои членове на групата и решаване на възникнали проблеми в интерес на отделни хора или на малка част от колектива.

Второ, наличието на мотивирана пасивност трябва да се улавя своевременно. Подобно поведение се поражда на определен етап от дейността

на колектива, когато се появяват и съответни решения и действия от страна на ръководството, които го мотивират. Само открит и непреднамерен диалог с такива подчинени може да промени поведението им и да осигури тяхната активност, като в същото време се коригират и някои решения, ако това наистина е необходимо. Така ще се избегне развитието на подобно поведение във времето, което може да приобщи и други членове на групата, т.е на практика ще се предотврати загубата на потенциал за организацията.

●*Моделиране на мними измислени врагове.* В случая има ясно изразени манипулативност, клиширани реакции и неконтролирани слухове, т.е. съчетават се всички форми с негативна насоченост. С проявлението на такова поведение най-често се цели да се оправдаят определени действия с мнимия враг. Неговите носители обикновено виждат причините за конкретни неуспехи в групата извън себе си, а собственото си неблагополучие адресират като причина към мнимия враг. Интересно е, че ако се проследи към какви членове на колектива са насочени атаките за вражеските настроения, ще се открие, че това са предимно добри професионалисти и успели личности. Тук целта е двойствена – от една страна, да се оправдаят собствените неуспехи, а от друга, да се омаловажат успехите на другите.

Всичко това се подпомага от неконтролирани слухове, отнасящи се до тях, и от добре отработени клиширани реакции на поведение за очертаване образа на мнимия враг. За своите несполуки такива личности имат готово обяснение – изграденият образ на измисления враг. При това той може да се сменя в зависимост от това какво трябва да се оправдае с него или от каква ситуация да се излезе “сух”. Мнимият враг е удобен начин да се обясни професионалният неуспех или личното безсилие при разрешаване на проблеми от частен характер. При общуването с другите такива личности винаги намират възможност да посочат кой всъщност е мнимият враг. Така той добива реален образ на член от групата или на друга личност извън нея. Лесно може да се забележи, че обект на подобна характеристика могат да бъдат различни членове на колектива в зависимост от това какво трябва да се оправдава с тях. Личности с такова поведение са лесно разкриваеми, защото като мним враг може да се окачествени всеки, вкл. и изпълняващите ролята на културни слушатели. Хроничното недоволство от всичко и всеки прави тези хора нежелани в групата, поради което те попадат в изолация, а това засилва внушението за мнимия враг.

Мениджърите не би трябвало да бъдат затруднени при дефинирането на хора с такова поведение. Още повече, че те имат поглед върху отношенията в колектива, а това позволява явно да се очертае посоката, в която подобни личности търсят мнимия враг. Проблемът тук е как да се противодейства, което не е лесна задача, защото и самият мениджър може да бъде поставен в ролята на измислен враг. Един от възможните пътища за ограничаването на такъв вид поведение е свеждането до минимум на неконтролираните слухове. Между членовете на дадена организация съществуват фор-

мални и неформални отношения, които са в основата на изграждането на съответни поведенчески мрежи. Ако за първите могат да се търсят форми и механизми за регулиране, то при неформалните поведенчески мрежи се създават отношения с различна плътност, които са трудно установими. Именно те могат да се превърнат в своеобразен източник на фобиен страх, който провокира и търсенето на мнимия враг. Едва ли има някой, който да не е бил информиран съвсем доброжелателно за нещо, което източникът на информация е чул от някой си, той пък от друг и т.н., докато се загуби интересът към действителния автор. Така в неформалната поведенческа мрежа се разменя информация за неща, които са се случили в действителност, или пък полуистини, а много често в публичното пространство се пускат съвсем недостоверни сведения. Целият този процес на неформално придвижване на информацията се захранва от неконтролираните слухове. При това всеки опит да се стигне до действителния източник на слуха обикновено е обречен на неуспех, а нерядко при предаването му по информационната верига в неформалната поведенческа мрежа той така се променя в зависимост от интересите, че дори и създателят му може да не го познае.

Неконтролираните слухове са обществено явление, продукт на определени обществени условия. Тяхната поява се свързва с благоприятната среда, в която могат да се развият; те са източник на необикновен страх, неадекватен на действителните ситуации в обществения живот и междуличностните отношения. Тази среда с висока степен на неопределеност може да формира в съзнанието на някои личности и внушенията за мнимия враг. Така механизмът на неговото създаване може да бъде както обществен, така и междуличностен, но той провокира поведение, което силно затруднява функционирането на управленската система. Един от начините за противодействие на неконтролираните слухове е прекъсването на веригата, по която се разпространяват. Това означава човек да се лиши от вроденото му любопитство и да не приема и предава информация, засягаща други личности, ако тя е без ясен източник. Или такива хора трябва да бъдат с ясното съзнание, че ако не могат да посочат източника, те се превръщат в такъв. Това би могло да се облече и в определена правна форма.

●*Афиширане на желания и стремежи, несъответстващи на възможностите.* Това е поведение със същите форми на проявление и негативна насоченост, както моделирането на мнимия враг - те се припокриват в частта за измисления враг. Различното в случая е, че се правят внушения у членовете на групата, а също и извън нея, свързани с желания и стремежи, които нямат професионално покритие. Това може да се приеме за истина, особено когато не съществуват по-близки работни контакти, което е и целта на хората с подобно поведение. С течение на времето самовнушението би могло да достигне до такива измерения, че авторът да го приеме за абсолютна истина. Така и поведението му се променя като на човек, който очаква нещо в бъдещето. Естествено е, че при добре структурирани и ясни формални отношения

в организацията това не може да се осъществи. Там, където неформалните отношения са взели връх, е възможно на такива личности да се дават надежди. Нещо повече, при определени интереси те могат да бъдат дори насърчавани. И в двата случая се създават условия за конфликтни ситуации, които влияят върху неопределеността на поведенческата среда. В първия случай те се оформят около евентуалния отказ за удовлетворяването на желанията и стремежите, което е напълно естествено поради професионалното несъответствие на хора с такова поведение. Тогава се формира и образът на мнимия враг в лицето на мениджъра, респ. ръководството. Във втория случай, когато се толерира подобно поведение, конфликтът се оформя между неговите носители и другите членове на групата, които стоят по-добре в професионално отношение от тях. Това може да наруши отношенията в групата за доста продължително време. В тези случаи също се оформя поведение, близко до създаването на образа на мнимия враг. Всичко това формира висока степен на поведенческа неопределеност, което се отразява на крайните резултати.

Поведението на афиширане на желания и стремежи, несъответстващи на възможностите на личността във времето, може да се развие в две посоки. *Първо,* става ясно, че подобни желания не могат да бъдат удовлетворени поради професионални несъответствия и личността напуска организацията. Това е най-естественият начин за приключване на такъв непокрит професионално стремеж към нещо. Оставането в организацията би изострило сериозно междуличностните отношения и тогава би трябвало да се мине към дисциплинарни мерки, т.е. отстраняване от организацията. *Второ,* поради приоритет на неформалните отношения в организацията над формалните и силно субективизираното поведение на ръководството, насочено към удовлетворяване на желанията и стремежите на личности с подобно поведение. Това би могло да доведе до сериозно влошаване на социалния климат, което се отразява върху цялостното функциониране на организацията. Възможно е една част от персонала да реагира чрез мотивирана пасивност, а други, които са в сериозно несъответствие с такъв подход, да я напуснат.

Афиширането на желания и стремежи у отделни членове на организацията, които нямат необходимите професионални качества, е лесно за установяване от мениджъра. По-важна в случая е неговата последваща реакция. Правилното решение е незабавно да се тушират такива стремежи, които с течение на времето биха могли да се превърнат в източник на висока поведенческа неопределеност, породена от усложнените междуличностни отношения. Всеки компромис би означавал прогресивно влошаване на социалния климат.

Въпреки че десетте вида поведение, формиращи среда на неопределеност, са подбрани целенасочено с изразена негативна реакция, от табл. 3 се вижда, че са налице и позитивни форми на проявление. Поради това не може да се приеме, че една личност е изцяло в негативната плоскост на

своето поведение, т.е. винаги има възможност да се търси конкретен подход за откриване на положителното. В случая бяха разгледани специфични форми на поведение, които в преобладаващата си част провокират среда на неопределеност. Що се отнася до посочените форми на проявление, те са структурирани в позитивната и негативната насоченост от гледна точка на професионалните отношения и засягат връзките по хоризонтала – с членовете на групата, и по вертикала – с мениджъра.

Анализирайки формите на проявление, се установява известно покритие между различните видове поведение. Това се забелязва например при поведението на мотивирана пасивност и приспособителното поведение, както и при моделирането на мнимия враг и афиширането на желания и стремежи, несъответстващи на възможностите. В този смисъл само внимателното наблюдение от страна на мениджъра на различните форми на проявление във времето и задълбоченият анализ на причинно-следствените връзки за всяка от тях може да осигури проницателност и реакция в аванс от страна на ръководството.

Проницателността на мениджъра ще бъде значително подпомогната при дефинирането на различните видове поведение, които провокират среда на неопределеност, ако обект на наблюдение бъдат емоционалното състояние, личностните черти и характерологичните особености на подчинените.[6] Всеки човек в своето поведение се ръководи от определени вътрешни мотиви, които често могат да останат необясними дори за самия него, но при внимателно наблюдение отвън се забелязват някои симптоми. Въпреки че проницателността не е равносилна на психологическия анализ и компетентността, елементи от тях намират място при нея, защото именно чрез определени реакции на личността, свързани с емоционалното състояние и характерологичните особености, може да се разбере в аванс бъдещото поведение. Или, ако формите на проявление на различните видове поведение, които провокират среда на неопределеност, се наблюдават внимателно и се дефинират точно от мениджъра, това би му помогнало в значителна степен да предотврати евентуални последствия от такова поведение. Така в аванс той ще разполага с онази информация, която би му позволила да вземе правилното решение при всяка възможна ситуация и при определена реакция на подчинените. В случая не става въпрос за прибързани и необосновани действия, а за готовност да се вземе решение, което ще предпази организацията от развитието на усложнени междуличностни отношения и влошаване на социалния климат.

Естествено е, че за да може чрез мениджърската проницателност да се намалява или предотвратява поведенческата неопределеност, преди това трябва да бъде осигурено съответствие между организационната и функционалната структура в управленската система. Те също могат да бъдат източ-

---

[6] *Зазыкин, В. Г.* Цит. съч., с. 27.

ник на поведенческа неопределеност, при това до голяма степен изолирано от личностното поведение. Така в една обща схема за поведенческа неопределеност и мениджърска проницателност трябва да се включат както структурните съответствия, така и конкретното поведение в управленската система, свързано с различни личностни реакции.

Схема

Структурни и поведенчески съответствия в управленската система*

* Използвани са елементи от *Зазыкин, В. Г.* Цит. съч., с. 27, рис. 1.

От схемата се налага изводът, че ако човешкият фактор заема съответстващо място в управленската структура и е налице мениджърска проницателност за неговото поведение, до голяма степен ще се намали неопределеността в управленската система.

Проницателността като мениджърска способност е свързана с отношенията "човек-човек" в определен порядък. В този смисъл тя има връзка с конкретни ситуации, при които мениджърската реакция е необходима в аванс. Това обаче не променя с нищо възможността за проява на различни видове поведение, създаващи среда на неопределеност за бъдещи периоди. Разбира се, системните намеси на мениджъра в аванс биха могли да намалят проявите на поведение с негативна насоченост, но това не решава проблема по същество, защото по-скоро в случая се атакува следствието, а не причината. Така се стига до един съществен въпрос – какво стои в основата на различните видове поведение, които провокират поведенческа неопределеност? Причините могат да се търсят в различни посоки, но основните са обществено-икономическата система, социалните системи и генетичният код на отделната личност.

*

В основата на формирането на среда, създаваща условия за нормално функциониране на институциите и етични междуличностни отношения, е обществено-икономическата система. Тя влияе и върху изграждането на подходяща обстановка за социалните системи, от които с най-важно значение е семейството. Що се отнася до генетичния код на всяка личност, той може в определена степен да се регулира като възможно поведение от социалните системи и обществено-икономическата система, ако те функционират правилно. Когато се говори за мениджърска проницателност, не може да се окаже влияние върху посочените три фактора, понеже те вече са формирали базовите ценности на личността, които се проявяват при реализацията на управленския процес. Именно чрез разпознаването в аванс на възможните форми на проявление на видовете поведение, провокиращо среда на неопределеност, се осигурява адекватна мениджърска реакция, а с това - и по-висока ефективност на управленската система.

10.X.2011 г.

Professor Kamen Kamenov, Dr. Ec. Scs.

BEHAVIOURAL UNCERTAINTY AND MANAGERIAL INSIGHT

This article examines the correlation between organizational and the functional structures on the one hand, and specific types of behaviour as a source of behavioural uncertainty on the other. It features the ten types of behaviour and its specific positive and negative forms. The article outlines the basic characteristics of insight, such as observation and analysis, that help to reveal a particular behaviour in advance. In this context, it defines the role and position of the manager in an organization, where, by using his insight, he can become a regulator of interpersonal relations. If we know the individuals, their respective behaviour and expected changes in their behaviour, we can make appropriate decisions concerning the management system.

JEL: D03; D22

The systematic approach to phenomena and processes endorses consideration of their development, both in relation to internal factors and to the environment in which they occur. When a system is in the process of organizational development, it is exposed to strong influences from the external environment which affects the sustainability of its function. Over time, the "attacks" from outside decrease, but those from inside increase, i.e. the system becomes more resistant to negative external influences, though more dependent on the operation of its structural units. The organizational development of the system conditionally ends when all units through which the functions can achieve goals are in place. The existence of structural units having no function or having redundant functions in practice means an organizational failure. Thus any structure (with its unit) requires the implementation of certain functions and vice versa, each function being associated with certain units in the organizational structure.

*

The structure and the functions of an organization determine the formal relationships between its members. Since each unit in the structure performs given functions, various relationships arise between the members of the unit itself, and between the unit and the rest of the units within the structure. It is the content and direction of these relationships that largely determine the functional outcome of the management system. Otherwise this means that it can be very well-built structurally or functionally, with the “defects” in its operation proving to be the product of human behaviour.

Effective functioning of a management system requires, firstly, providing for compatibility between its organizational and functional structures. The possible options of complete compatibility and complete incompatibility suggest that behavioural uncertainty can largely be embedded in the very design of these structures. It is thus because any incompatibility between the units and the functions of a system can

provoke different behaviour in staff ranging from motivated passive to active behaviour in its various forms (opinion, suggestion, manipulation, action).[1] So before assessing human behaviour within a management system we have to evaluate the compatibility of the organizational and the functional structures. The possible variants are presented in Table 1.

Table 1

Compatibility between the organizational and functional structures in a management system

№	Level of compatibility	Organizational structure	Functional structure	Conditions for behavioural uncertainty
1	Full compatibility	Properly constructed	Properly constructed	Do not exist
2	Partial incompatibility	Improperly constructed	Properly constructed	Exist
3	Partial incompatibility	Properly constructed	Improperly constructed	Exist
4	Full incompatibility	Improperly constructed	Improperly constructed	Exist

The table shows that in the four variants of the level of compatibility between organizational and functional structures there are no conditions for behavioural uncertainty unless in the case of full compatibility. In the other three variants it exists to various degrees, or, in these cases, the management system itself generates an environment of uncertainty in staff behaviour. One of the most common errors in organizational design is to assign the units to functionally cover a large number of procedures. This leads to excessive particularization that actually slows down the management process.

It is well known that a management system functions more effectively with fewer and simpler procedures. The imposition of a large number of procedures and their excessive particularization on the one hand restricts free response to different situations which may arise during the implementation of the management process, and on the other, it increases violations via a failure to comply with meticulously stipulated duties. Moreover, the violations are on both sides – one that cannot provide for the exact implementation of the details of the procedures, i.e. their author or the person responsible for their implementation, and the other that will actually follow and execute them. This, in practice, is a source of high uncertainty in the management system. “Sinking” into the details of overprescribed duties

[1] See *Kamenov, K*. Management Process and Managerial Behavior. Veliko Tarnovo: Abagar Publishing House, 2009, p. 235.

restricts the ability to respond to changes in the environment (internal and external) where instructions are executed. Actions outside given powers become violations. Failure to comply, due to changes in the environment, is a violation. In this sense, action and inaction lead to a negative outcome. This is transferred to the authors of over-detailed procedures, or, in this case, everyone is a loser. Of course, greater freedom, which can be promoted via the nature and content of procedures that promote initiatives, should be linked to the respective responsibility.

Uncertainty in the management system can also be created where the positions related to the units and functions in the structure are determined in a biased way. This gives rise to another incompatibility between positions and certain functions that do not conform to the intended design. This, if coupled with the increased behavioural activity of the person, appointed at an arbitrary position, generates behavioural uncertainty in the management system arising from incompatibility in the functional structure and the units of the management structure.

The subjective mistakes made both in the design of the organizational and functional structure of the management system, and in the assignation of positions, are just some of the possible causes of behavioural uncertainty. Another, no less important, part in this respect is the behaviour of individuals. If the individuals, their respective behaviour and expected behavioural changes are known, appropriate decisions can be taken concerning the management system. An attempt to systematize the different behaviours that trigger an environment of uncertainty gives us the following specific forms[2]:

Table 2

Types of behaviour that create an environment of uncertainty

№	Types of behaviour	Characteristics
1	Total denial syndrome	Nothing is accepted, all is denied
2	Syndical behaviour	A person who pretends to be very competent but practically is able to do or does little (or nothing).
3	Aggressive behaviour	Always ahead using all means and at any price
4	Adjustable behaviour	Waiting to see “how the wind blows”.
5	Behaviour of active favorability	Seeking benefit at any cost
6	Ambivalent behaviour	Mixed feelings in relationships
7	Syndrome of total agreement	Nothing is offered, anything is denied
8	Behaviour of motivated passivity	Disagreement with some things motivates passivity
9	Modeling of alleged, mock enemies	Manipulation of others to justify actions with an alleged enemy
10	Displaying desires and aspirations not consistent with abilities	Seeking an external compensator to disguise the lack of professional qualities

[2] The author’s definition of the types of behavior that provoke an environment is based on management practice and his participation in the management process experience.

The institution gives powers, which may not always correspond to the professional qualities of individuals occupying different positions in the organizational structure. The problem arises when it is assumed that the powers of the institution add to the qualities of the personality. As a result a lot of individuals having no necessary professional qualities, but appointed at key positions in the management hierarchy, manifest the behaviour of having such qualities. The attempt to disguise the lack of qualities is often associated with one or more forms of behaviour that create an environment of uncertainty. In this regard it is important for a manager to have the ability to recognize different forms of behaviour that often mask the lack of professional skills and disloyalty to the company (organization). For this purpose, the manager must possess a very important quality - insight. From A psychological perspective on this is the ability to observe, analyze and foresee. Some authors[3] equate between insight on the one hand and the skill of observation and analysis on the other. What is observed comes down to personality traits, emotional and character features. Proper analysis allows the structuring of the image of another person, i.e. insight is associated with the "human-human" relationship.

To be seen by the manager, the types of behaviour mentioned that create an environment of uncertainty should be monitored in terms of their various forms. These will be addressed in two ways:

a) a positive form:

- ethics;
- loyalty;
- creativity.

b) a negative form:

- uncontrolled rumor;
- clichéd reactions;
- manipulation.

Each manifestation of a particular behaviour can be:

- clearly expressed;
- found if carefully monitored;
- not found.

Although there may be other expressions of the behaviours presented that create an environment of uncertainty, the above are considered some of the most important for the management environment.

The various forms of behavioural manifestation, creating an environment of uncertainty are classified in Table 3.

The table presenting the various types of behaviour that generate an environment of uncertainty suggests that in 20 cases the behaviour is of a negative type and, in only 6, of a positive type, three of which are not found, but are possible to occur over time. Forms of negative behaviour with pronounced

[3] *Zazikin, V. G.* Psychology of Insight. Moscow, PAGS Publishing House, p. 26 and 27.

negative effects are clichéd reactions and manipulation, which can be found using careful monitoring.

Table 3

Forms of behavioural manifestation, creating an environment of uncertainty

Types of behaviour	Forms of manifestation																	
	Positive form									Negative form								
	Ethics			Loyalty			Creativity			Uncontrolled rumors			Clichéd reactions			Manipulation		
	Clearly expressed	Found if carefully monitored	Not found	Clearly expressed	Found if carefully monitored	Not found	Clearly expressed	Found if carefully monitored	Not found	Clearly expressed	Found if carefully monitored	Not found	Clearly expressed	Found if carefully monitored	Not found	Clearly expressed	Found if carefully monitored	Not found
1. Total denial syndrome													+				+	
2.Syndical behaviour														+			+	
3.Aggresive behaviour									+							+		
4.Adjustable behaviour		+												+				+
5. Behaviour of active favorability												+		+			+	
6.Ambivalent behaviour											+						+	
7.Syndrome of total agreement	+				+								+					
8.Behaviour of motivated passivity						+			+				+					
9. Modeling of alleged, mock enemies										+			+			+		
10. Displaying desires and aspirations not consistent with abilities										+			+			+		

Having analyzed the various types of behaviour we can describe them as follows:

●*Total denial syndrome*. This behaviour is characterized by clearly expressed clichéd reactions; careful monitoring can spot manipulation. Clichéd reactions are natural here, because of the unreasonable denial of everything and the non-acceptance of anything. Such people are always in opposition, which is mostly unfounded. If their behaviour is carefully monitored we can see attempts to manipulate others and to take them for creative individuals. It is not difficult for a manager to perceive such type of behaviour; the problem is how to deal with such people. What is useful in their behaviour is only this part of it which coincides with certain

constructiveness, initiated by other members of the group, and only if it is recognized. Moreover, the propensity of such individuals to manipulative actions can often affect the behaviour of some members of the group in a negative way. One possible approach to mitigate some of the total denial of such individuals is to assign tasks with a clearly defined deadline and target. Giving greater discretion may provoke their offhand rejection of individual activities in the manner of their assignment, as well as doubts about the way management decisions are assigned for execution.

●*Syndicate behaviour*. This is the behaviour of people who demonstrate good awareness of a variety of things within and outside professional commitments, but are able to perform nothing specific or just a few tasks. Often, such individuals may mislead the members of the group that they are creative, but over time the lack of results from their informedness puts them in rightful place. By careful monitoring the manager can perceive clichéd reactions and attempts to manipulate the other members of the group. It is not surprising even for some ethics and loyalty to be traced in the behaviour of such people, but they are not inherent to the overall behavioural assessment. What is specific of this type of behaviour is that it may initially mislead the manager into thinking that these are creative people. Over time, however, when assessing the results of their work it becomes clear that this is not so. To work with such subordinates is not an easy task for the manager because they have succeeded to impress on the individual members of the group that they are creative. So any negative reaction to them would not be accepted with understanding by some members. The aim of a manager is to raise the awareness of the members of the group to the assigned, but not executed, tasks allocated to people with this type of behaviour. This will nullify the instilled suggestions about creativity. The system of incentives and development can also be used to put the group members with such behaviour in the place where they belong.

●*Aggressive behavior*. This kind of behaviour is characterized by pronounced manipulative actions. However, some creativity may occur, though it is not noticeable in everyday professional contact but in certain situations. These are people with a desire to dominate in relationships with others by imposing opinions, suggestions and manipulative actions. Striving for continuous self-esteem makes the other group members feel exposed to aggression. Therefore, they are limited to formal contacts imposed by their position. The most frequently observed behaviour is a disregard for the opinions of others and they strive at all costs to prove that their own viewpoint is correct. Such individuals may have some creative potential, but, given their overall behaviour, it may not be noticed. In their relationships with the manager they may not always exhibit such behaviour, but it can occur while performing the tasks they were assigned. This can be expressed through their undue correction or creative interpretation while persuading the manager that this was the right decision. Therefore, if possible, no tasks with high responsibility and high impact on final results should be assigned to such subordinates. Possible conflicts with members of the group and the manager caused by their aggressive

behaviour - especially due to the isolation in which such people find themselves - frequently force such individuals to change jobs.

●*Adjustable behavior*. The reason for including this type of behaviour within the group of behaviours that provoke an environment of uncertainty is the wide range of reactions of those who possess it. This does not allow them to be an operative support, both to the members of the group and the manager. Individuals with such conduct can be ethical in certain situations, if necessary, but careful observation reveals clichéd reactions that are frequently used in their relations with others. All this is done in view of the situation and to avoid possible tensions, which is often necessary. The impression they make on others is that of team players, but this can be changed at the first conflicting situation when they need to take sides. To adapt to any case, such people may also take well-masked manipulative actions, which is also part of their adjustable strategy. Managers can hardly rely on such subordinates, especially if the performance of their professional duties requires taking a clear and firm stand in solving specific problems. Therefore, if such behaviour is detected in time, such individuals are usually assigned routine tasks that do not require active relationships along the vertical and horizontal planes of the management structure.

●*Behaviour of active favorability*. When a person thinks and cares less about the results of their behaviour at the expense of complying with the opinion of another, they are prone to unstable behaviour in their relationships. "Nothing brings us such evils as listening to rumor and taking for the best the things that enjoy general approval ..."[4] These thoughts of Seneca express the philosophy of active favorability – from where it springs and what it brings to those who are prone to such behaviour.

If we accept the arguments of psychologists that the behaviour of active favorability is actually a normal human reaction to change in which individuals can draw certain dividends, then where does its negative assessment spring from? The answer to this question is that it is a source of surprise compared to the expectations of others. As a "soft" form of aggression it is different from the "hard" form in the lack of clear notice, which creates the moment of surprise. With careful monitoring of their manipulative actions, clichéd reactions in certain situations and uncontrolled rumor may be noticed in the behaviour of such people. All this raises an important question for the manager - How do we recognize it in advance?

Making no claim to be exhaustive, we can consider as symptomatic of active favorability such personality traits as.[5]

• Servility to those in power. The need for the possession of power lies in human nature. This is associated primarily with a genetically determined aggressive

---

[4] *Seneca*. On the Happy Life, Sofia, State Printing House 1927, p. 5.

[5] See *Kamenov, K.* Values and Asymmetry in Individual and Group Behavior. - Economics 21 Magazine Svishtov: Tsenov Academic Publishing House at Tsenov Academy of Economics, 2011, Book 1, p. 112 and 113.

drive. Servility and blind obedience to those in power can be a clear sign of active favorability. In fact, the manager must see that servility is not related to his personal qualities, but to the power he has. A change in the person in power naturally leads to a change in the object of servility.

• Frequent change of views on important issues. There is a saying that a person leans on what is stable. A person, in whose behaviour there is no consistency and who frequently changes views on one thing or another, can hardly be a support. Active favorability in these cases is obviously directed to seek not the right view, but the lucrative view in terms of personal interest.

• Lack of ability to defend an independent position when solving important problems. Usually in such cases, active favorability is an attempt to support the winning position at the expense of neglecting personal opinion. If, however, the supported side turns out to be the losing one, the person easily backs it and supports the actual winner.

• Communicating with a person not because of his personal qualities, but because of the proceeds from his social position. In contrast to servility to those in power, here the situation is different. The objects are pre-identified and then ways to "enter into their orbit" are sought. By careful monitoring, the manager may find that such individuals habitually attend public events with major celebrities.

• Creating pseudo-friendship links for purely personal gain. Over time this can be seen by the members of the group and these people are isolated.

• Unscrupulous actions in pursuit of gaining power and wealth. Lack of control in such behaviour is the most obvious sign of active favorability. Usually in this case there exists a combination of aggression, servility and pseudo-friendship links. All is directed and subordinated to the goal.

By careful monitoring and symptomatic assessment the manager can detect active favorability in varying degrees in each group member. Moreover, he also possesses certain features of such behaviour. It is unthinkable to believe that the elimination of active favorability is possible, both at a personal and public level. This is because it is related to the survival component, which is genetically set in the human psyche. It is therefore necessary to create mechanisms to regulate the behaviour of active favorability within certain limits that will ensure normal relations in social systems. In this respect, an important regulator may be the system of moral norms.

•*Ambivalent behavior*. There is, in particular, a direct connection with an ambivalent situation and the "human-human" relationship. In essence, it is an expression of a particular mental state, which can lead to a radical change in human relations. In a management environment ambivalent behaviour may be found in different combinations:

• superior-subordinate;
• between members of a department, offices, etc.;
• between functional managers;
• between senior managers and their subordinate managers, etc.

As more important sources of ambivalent behaviour in management we can identify:

- impulsive actions, where emotions overrule reason. The moral fibre of a man is measured in how he reacts to emotions. Distorted emotional education is often the cause of active favorability, where most people lose their own "self". A manager can recognize subordinates having ambivalent behaviour who, when affected by excessive emotions, are not able to refrain from the pursuit of small, immediate gains, thus risking far bigger and lasting benefits;
- mental health and mental instability. Ambivalent behaviour may be due to an uncontrolled release of accumulated psychic energy. Someone displaying such behaviour acts impulsively rather than rationally. Sense as a form of instinct must give way to rational logic. Thus, human relations will not be based on the situation, but on the trend;
- discrepancies in assessment as a basic source of ambivalent behaviour. These relate mainly to the possibility of setting double criteria in assessing a problem. Duality in estimates is a dangerous moment in management because it can lead to making contradictory managemental decisions, creating a high degree of uncertainty in the management environment. Objectification of the criteria can only be accomplished using broad professional involvement. The logic of the management process is such that it prevents ambiguity in goal setting. To release initiative and creativity, and to motivate people to action, it is necessary to apply a specific management approach with clear requirements for subordinates and the performance assessment system. Moreover, it should not be forgotten that every man has very individual needs, which excludes a universal approach to gain their satisfaction;
- discrepancies in motivation - each person is first and foremost a human being, then a manager, an expert, a scientist, etc. An essential element in revealing human potential is to distinguish between purely human and professional needs. The cover or replacement of some needs with another is out of the question here. Disadvantages, however, in the system of motivation in both directions can lead to ambivalent behaviour. Very often, unreasonable attempts for career advancement incorporate ambiguity in the relationship as compensation for purely human unmet needs. Substitution of some human values with others always creates dissatisfaction and lack of motivation. Career advancement in order to enter the elite is often accomplished at the expense of many compromises in human terms, which are essentially ambivalent behaviour;
- flaws in human nature, shown in everyday life such as envy, hatred, etc. After all, in human relations one cannot dictate the behaviour of others towards one’s person. But very often, without any sound reason except for mood, we observe changes in attitudes towards others, caused by weaknesses in human nature. Undoubtedly such attitudes can be attributed to family background, general culture, etc. However, there is an unproved rule that people with higher status in the social hierarchy disguise it with a cunning, professional mask. This creates a

lasting negative ambivalent attitude that is reflected in the social climate and professional results.

Accounting for the sources of ambivalent behaviour, a manager can control the occurrences of various related symptoms and take preventive action. However, the best policy in this direction is the lasting elimination of "outbreaks" of ambivalent behaviour in organizations.

●*Syndrome of total agreement*. Such people are usually ethical, which is clearly visible. Their loyalty can be uncovered via careful observation. However, in time, their clichéd reactions are easily perceived. Through these, they have secured in practice such an arsenal of means of expression through which they always seem to agree with everything by suggesting nothing and not denying anything. Their acceptance by members of the group is very high, until they need to participate jointly in solving problems which requires active behaviour. It is also not difficult for a manager to work with such subordinates, but when he needs an opinion on a particular issue in the best case he gets a confirmation of his own. Indeed there are those managers who do not tolerate opinions different from their own and in such cases subordinates with this behaviour completely fit into their working patterns. However, smooth autocratic solving of complex problems is not in the interest of the organization as a whole. In this case wrong ideas are created about the exceptional qualities of the boss, which is actually an authoritarian style of work.

The agreeability, ethics and loyalty of people who exhibit the behaviour of total agreement do not allow, on the whole, for others to have a negative assessment of their presence within teams.

Only continued accumulation of the impression of exclusive passivity in the manager and members of the group can change attitudes towards them.

This type of behaviour is similar to the adjustable type, which is also characterized by high ethics. But in this case there are no manipulative actions which are pronounced in the latter type of behaviour. This makes it more recognizable. In the total agreement type, however, managers can hardly recognize it in advance. It takes time to observe specific actions in the workplace and the relations of such people with the others. The environment of uncertainty in this case is provoked by the lack of response on important issues for the organization because of the total agreement with the opinions of others or the superior. Thus, such people always agree with the mode of action whether the solution to a problem is right or wrong. For an organization they pose a danger if they increase in number. Otherwise, organizational tolerance could be achieved by assigning routine activities that do not require active behaviour.

●*Motivated passivity*. This behaviour is caused by disagreement with the way in which to solve certain problems in the organization, as well as by the specific actions of the manager. The choice of motivated passivity is in essence a reaction to certain unprincipled decisions and actions by the manager. Such people can be loyal and creative, which is not noticeable in ordinary life, namely because

of their passivity. The deep internal disagreement with certain decisions and actions in the organization does not exclude the ability to solve problems in people with such behaviour. On the contrary, often in a suitable situation, they can be provoked to show their creativity. Most often these are people with good potential, but due to peculiarities in their character and their special feeling for justice they have developed, it is not shown. In the group they seem more reclusive and passive, but this does not preclude an attitude to problems. Motivated passivity behaviour also provokes an environment of uncertainty namely due to a lack of professional response to problems. This allows other, more active, members of the group to actually participate in solving problems, although professionally they do not stand higher than the passive ones. Naturally, this affects the quality of results.

Managers must pay good attention to the behaviour of such employees. More important in this case is to understand what motivates passivity. Often this can be an unfair attitude towards them (according to their estimates), and the lack of free expression of opinion, due to an inappropriate social climate or attitude towards others. The latter is common practice with motivated passivity, especially when members of the group are tolerated who, according to the general feeling, do not have the professional qualities and potential. Motivated passivity can spread over a large part of the group if they have common basic values. This leads to a strong lowering of motivational attitude of more members of the group, which affects the final results.

Problems of motivated passivity should be resolved in two ways:

- firstly, leaders should not allow for biased toleration of group members of and for solving problems in the interests of individual members or a minor group;
- secondly, the presence of motivated passivity among individual group members must be detected promptly. This is made feasible by the fact that such behaviour arises at a certain stage in the work of the team when management makes the relevant decisions and actions that motivate such behaviour. Only an open and casual dialogue with such subordinates can change their behaviour and ensure their activity, while revising certain decisions if it is really necessary. This will prevent the development of this behaviour over time, which may involve other members of the group. Virtually, this is lost potential for the organization.
- *Modeling of alleged, mock enemies*. Such behaviour is characterized by clear manipulation, clichéd reactions and uncontrolled rumors, i.e. it combines all forms of negative expression. It most often seeks to justify certain actions using an alleged enemy. People who have such behaviour usually see the reasons for certain setbacks in the group outside of themselves and ascribe their own failures to the mock enemy. What is interesting in this case is that if we follow who in the group are targeted by these hostile attacks, we will find that these are mostly good professionals and successful individuals. In this case the purpose is twofold – on the one hand, to justify their own failures and, on the other, to downplay the success of others. All this is supported by uncontrolled rumors against these people and an elaborate clichéd reaction to create the image of the mock enemy.

For all their failures, such individuals have a ready explanation – to create the image of the alleged enemy. Moreover, it can be altered depending on what is to be justified and what the situation is in order to "come off clear". A mock enemy is a convenient way to justify a professional failure or personal ineptitude to solve problems of a private nature. When communicating with other people, such people always use the opportunity to indicate who the mock enemy actually is. So, the enemy is embodied by a member of the group or another person outside it. Moreover, it can easily be seen that such a characteristic may be ascribed to different group members depending on what needs to be justified. Thus, individuals with such behaviour are easily detected because a mock enemy may turn out to be any person, including those who enter into the role of the audience. Chronic dissatisfaction with everything and everyone makes such people unwelcome in the group which results in their isolation, and this reinforces their faith in the existence of an alleged enemy.

It will not be difficult for a manager to detect people with such behaviour. Moreover, he has insight into relationships in the community which helps him easily outline the direction in which such individuals seek a mock enemy. The problem here is how to counter such behaviour. This is not an easy task, because the manager himself can take the role of an alleged enemy. One of the possible ways to limit such behaviour is to minimize uncontrolled rumor. There are formal and informal relationships between members of an organization that underlie the development of respective behavioural networks. Whereas forms and mechanisms to regulate the former can be developed, relationships in informal behavioural networks are of various densities, which are hardly detectable. They, exactly, can become a specific source of phobias that provoke the seeking of an alleged enemy. There is hardly anyone who has not been informed in a very benevolent way about something which the source of information was told by someone, who heard it from someone else, etc. until interest in the actual source is lost. This is how information in the informal behavioural network circulates about things that have happened in reality or half-truths, and very often it is used to disclose false information. This whole process of the informal circulation of information is powered by uncontrolled rumor. Moreover, any attempt to reach the original source of rumor is usually doomed to failure. And very often, while transferred along the information chain in the informal behavioural network, it changes to such an extent, depending on the interests involved, that even its creator may not recognize it.

Uncontrolled rumors are a social phenomenon, a product of certain social conditions. Their occurrence is associated with a favorable environment in which they can develop and are a source of extraordinary fear, inadequate to the actual situation in society and interpersonal relationships. This environment of high uncertainty can form in the minds of some people suggestions of a mock enemy. Thus, the mechanism of its creation can be both public and interpersonal, but it provokes behaviour that highly hampers the function of the management system. One way to counteract uncontrolled rumor is to cut the chain along which it is

distributed. This means abstaining from satisfying our innate curiosity and taking or distributing information concerning other people, if it has no clear source. These people must be aware that if they cannot identify the source, they become such. This could also be put in a legal form.

●*Displaying desires and aspirations not consistent with abilities*. This is the behaviour of the same forms of negative expression as with the modeling of an alleged enemy. In the part concerning the mock enemy they coincide. The difference here is that members of the group and those outside it are given suggestions of desires and aspirations that are not supported professionally, especially when there are no close professional contacts and this can be accepted as truth, which is the goal of people of similar behaviour. Autosuggestion can reach such dimensions over time that the author takes the suggested as absolute truth. Correspondingly, he starts to behave as a person who expects something in time. Of course, if the formal relationships within the organization are well-structured and clear this cannot happen. Where informal relations prevail, it is possible such people will be given hope. Moreover, in certain interests, they may even be encouraged. In both cases, conditions are created for conflicting situations that affect the uncertainty of the behavioural environment. In the first case they are formed around possible rejection to meet the desires and aspirations of such people, which is quite natural because of their professional incompatibility. Thus, the image of the alleged enemy in the face of the manager, respectively management is formed. In the second case, when such behaviour is tolerated, conflict is formed, on the one hand between the subordinates who cause it, and on the other, group members who are of better professional standing than them. These can develop as quite lengthy aggravated relationships within the group. In these cases, behaviour is shaped in a similar way to that of creating the image of an alleged enemy. All this generates a high level of behavioural uncertainty, which affects the final results.

The behaviour of displaying desires and aspirations not consistent with abilities can develop over time in two directions. In the *first* one, it becomes obvious that such desires cannot be met due to professional differences and as a result, the individual leaves the organization. This is the most natural way to do away with such ungrounded claims. If this person stays in the organization, it will seriously aggravate interpersonal relationships, which will require the application of a disciplinary approach, i.e. his dismissal from the organization. In the *second* one, since informal relationships prevail over formal ones in the organization and, due to highly biased behaviour of the management, the desires and the aspirations of individuals with similar behaviour are met. This will lead to a serious deterioration of the social climate which will affect the overall activity of the organization. Some of the staff may respond with motivated passivity, and others who are in serious noncompliance with this approach to staff development may leave the organization.

It is easy for a manager to perceive the proclaimed desires and aspirations of individual members of the organization which are not backed by appropriate

professional qualities. More importantly in this case, is his subsequent reaction. The right one is to suppress such aspirations immediately for they may be a source of high behavioural uncertainty caused by complicated interpersonal relationships over time. Any compromise would imply a progressive deterioration in the social climate.

Although the ten types of behaviour forming an environment of uncertainty are selected purposefully because of the marked negative reaction, it can be seen from Table 3 that there are also positive forms. That is why it cannot be assumed that the behaviour of a person is entirely in the negative plane, i.e. there is always an opportunity to search for a specific approach for detecting the positive. In this case, specific forms of behaviour, which in their majority provoke an environment of uncertainty are examined. Regarding the forms of expression analysed, they are structured in positive and the negative directions in terms of professional relationships and affect horizontal links with the members of the group, and vertical ones with the manager.

Careful analysis of the various forms establishes an overlap between different behaviours. This is seen, for example, between the behaviour of motivated passivity and adjustable behaviour, as well as between the modeling of alleged, mock enemies, and the behaviour of displaying desires and aspirations not consistent with abilities. In this sense, only careful monitoring by the manager of the various forms of manifestation over time and in-depth analysis of causation for each of them can provide the insight and a timely reaction by management.

A manager's insight will be greatly assisted in defining the different types of behaviours that provoke an environment of uncertainty if the object of observation is the emotional state, personality and character traits of subordinates[6]. Everyone is guided in their behaviour by certain internal drives, which can often remain unexplained, even to themselves, but with careful observation certain symptoms can be noted. Although insight is not equal to psychological analysis and competence, elements of these find their place in it. This is because the future behaviour of a person can be guessed namely by the individual reactions associated with emotional distress and character features. Or, in this case, if the manager carefully monitors and precisely defines the different behaviours that trigger an environment of uncertainty, he would be able, to a high extent, to prevent the possible consequences of such behaviour. So the manager will have, in advance, information that would allow him to make the right decision for every possible situation and possible reaction of his subordinates. In this case, it is not about making hasty and unjustified decisions, but about a possible willingness to make a decision which will prevent the development of complicated interpersonal relationships and an aggravation of the social climate in the organization.

Of course, before trying to define the role of managerial insight for reducing or preventing behavioural uncertainty, we must ensure compatibility between the

[6] *Zazikin, V. G*. Op. Cit., p. 27.

organizational and functional structure of the management system. They can also be a source of behavioural uncertainty; moreover, it can be to a large extent independent from personal behaviour. So, both structural conformity and specific behaviour in the management system associated with various personal effects are to be included in the general diagram of behavioural uncertainty and managerial insight. The general diagram looks like this:

Diagram

Structural and behavioural compatibility in a management system*

* The diagram uses elements from *Zazikin, V. G.* Op. Cit., p. 27, Fig. 1.

It can be concluded from the diagram that if the human factor has the right place in the management structure and there is managerial insight into its behaviour, uncertainty in the management system will be reduced to a great extent.

Insight as managerial ability is related to “human-human”relationships in a certain order. In this sense it is related to specific situations that require a reaction

of the manager beforehand. This, however, does not change in any way the possibility of various types of behaviour occurring that create an environment of uncertainty in future periods. Of course, the orderly interventions of the manager in due time may reduce negative behaviour, but this does not solve the problem principally, because what is attacked in this case is the effect, not the cause. This leads to an important question – what is the basis of different types of behaviour that trigger behavioural uncertainty? Of course, the causes may be sought in different areas, but the major ones are the socio-economic system, social systems and the genetic code of the individual.

The basis for the formation of an environment that creates conditions for normal functioning of institutions and ethical interpersonal relations is the socio-economic system. It also affects the development of an environment, suitable for the social systems of which the most important is the family. As to the genetic code of each individual, it may to some extent be regulated as a possible behaviour by the social systems and the socio-economic system if they function properly. As far as managerial insight is concerned, the three factors above cannot be influenced, because they have already formed the basic values of the individual, which are manifested in the course of the management process. It is through recognition in advance of possible expressions of behaviours provoking an environment of uncertainty that an adequate managerial reaction is ensured, thus providing for the higher efficiency of the management system.

10.X.2011

Доц. д-р Николай Гълъбов*

ДАНЪЧНА НЕУТРАЛНОСТ И ДАНЪЧНИ РАЗХОДИ В БЪЛГАРСКАТА ПРАКТИКА[1]

Разгледана е диалектиката на принципите на данъчната неутралност и тяхната противоположност – данъчните разходи, при конкретните условия на българския преход до наши дни. Вниманието е насочено към четири основни приходоизточника: личния подоходен данък, корпоративното подоходно облагане, ДДС и хармонизираните с него акцизи и задължителните осигурителни вноски. На фона на общите теоретични изисквания е представена конкретната специфика на страната, свързана например с паричния съвет, приватизацията и въвеждането на личен подоходен данък от типа "плосък" и членството на страната в ЕС. Направени са изчисления и някои международни сравнения. Дадени са и предложения за усъвършенстване на българската практика и обобщаващи изводи.[2]

JEL: H20; H24; H25

Данъчната неутралност предполага данъчна система, която не облагодетелства никого. По същество тя е израз на принципа (началото) за хоризонтална данъчна справедливост (равните да се облагат равно), с което съдейства за лоялна конкуренция и оптимални икономически пропорции.

Обратно, данъчните разходи (наричани още данъчни привилегии) са именно нарушение на принципа на данъчната неутралност, позволяващи със законови средства частично или пълно избягване на данъци (tax avoidance) с оглед постигане на определени икономически и социални цели. По своята същност те са бюджетни разходи, правени обаче чрез приходната част на бюджета, т.е. чрез данъчната система. Най-често данъчните разходи засилват вертикалната данъчна справедливост (неравните да се облагат неравно), но наред с това усложняват и оскъпяват данъчната система.

---

* Институт за икономически изследвания, секция "Макроикономика".

[1] Статията е логично продължение на наша предишна разработка (вж. Данъчна неутралност и данъчни разходи според съвременните икономически теории. – Икономическа мисъл, 2010, N 2).

[2] Assoc. Prof. Nikolay Galabov. PhD. TAX NEUTRALITY AND TAX EXPENSES IN THE PRACTICE OF BULGARIA. *Summary:* A dialectic approach to the principles of tax neutrality is presented as opposed to the tax expenses – under the specific conditions of the transition period in Bulgaria up to now. Four main revenue sources are considered: personal income tax, corporate income tax, VAT and the aligned excise duties and the compulsory insurance contributions. The country's characteristic features are focused in view of the general theoretical requirements, such as the currency board, the privatization and the introduced individual income tax of the "flat" type, as well as the EU membership of Bulgaria. Some calculations and international comparisons are offered. Proposals are made on the improvement of the Bulgarian practice with generalizing conclusions.

Макар да не съществуват единни теории (нито пък общоприета статистика) докъде на практика се простира данъчната неутралност и откъде започват отклоненията от нея, малко са авторите, отричащи напълно данъчните разходи. Повечето сериозни теоретици и експерти смятат, че основанията и ограниченията за данъчни разходи са в основата си въпрос на уравновесяване на издръжките (отказване от бюджетни приходи) и изгодите от тях (чрез постигане на обявените цели).

Данъчна неутралност и данъчни разходи при личния подоходен данък

В условията на планово-директивната система се е смятало, че личният подоходен данък (до 1997 г. вкл. данък върху общия доход) най-пълно отговаря на характера на данъчните плащания (предварителна определеност със закон, задължителност, еднаквост за всички платци). Всъщност от гледна точка на данъчната неутралност това не е така. Идеологията на планово-директивната икономическа система, в основата на която стои целенасоченото ("волево") управление от един център, изисква съзнателно да се дискриминират едни източници (форми) на доходи в сравнение с други, като най-привилегирован (макар и формално) е доходът от работни заплати. За целта е възродена старата английска система на шедулярно (т.е. диференцирано) облагане на доходите от различни източници. Например облагането на различните видове доходи според данъчните ска́ли след 1.VII.1973 г., което остава в сила до 1987 г. (с изключение на повишения необлагаем минимум за заплати), е следното:

Доходите от заплати и надници (чл. 4 на ЗДОД) са необлагаеми до 80 лв., над 80 до 90 лв. месечно се облагат с 30%, а над 90 до 100 лв. – с 40% с цел плавно повишаване на данъчната тежест. След това доходите над 100 до 160 лв. се облагат с 12%, тези до 220 лв. – с 12.5%, над 220 до 280 лв. – с 13%, до 340 лв. – с 13.5% и над тази сума – с 14%. Фактически прогресията е ограничена, доколкото в края на периода не липсват дори заплати от около 1000 лв. месечно. Ска́лата по чл. 8 е за хонорарите на работещите в науката, културата и изкуството, журналисти и т.н. При нея първите 240 лв. се облагат с 4%, след което има още 12 етажа, така че за доходи над 40 хил. лв. годишно се вземат 50% (при липса на други доходи се ползва необлагаемият минимум по чл. 4). Ска́лата по чл. 10 облага хонорарите на инженерно-техническите кадри. Първите 400 лв. се облагат с 8%, като етажите са 8, а доходът над 5 хил. лв. годишно се облага с 40%. Ска́лата към чл. 13 е най-дискриминационна. По нея се облагат доходите от занаяти, търговия, наеми и свободни професии. Данъчните етажи са 13, като първите 200 лв. се облагат с 9%, а доходите от последния етаж – над 7 хил. лв. годишно, с 81%. При това не се предвиждат приспадания за

необходимо присъщи разходи. По пета ска́ла (чл. 17) се облагат доходите от частно земеделие, животновъдство, лично и помощно стопанство. Тя е с 11 етажа, като първите 200 лв. са необлагаеми, тези над 200 до 1000 лв. се облагат с 5%, а тези над 4 хил. лв. годишно – с 46%. Извън това доходите от еднократни услуги се облагат пропорционално с 10 или 6%.

Големите различия при разделното облагане на доходите от различни източници проличават най-ясно при сравнение на облагането на еднакви годишни доходи по различните ска́ли (вж. табл. 1).

Таблица 1

Данъчна тежест (% от брутния личен доход) към 1.I.1982 г.

Източници	1200 лв. годишно	40 000 лв. годишно
1. Заплати (чл. 4)	0.0	13.7
2. Хонорари от наука и изкуство (чл. 8)	9.9	26.2
3.Хонорари от ИТР (чл. 10)	10.0	38.3
4. Доходи от търговия, занаяти, свободни професии и наеми (чл. 13)	15.2	74.7
5. Доходи от селско стопанство (чл. 17)	8.8	44.1

Източник. Вучев, Ив. Прогресивно-подоходно облагане на населението при социализма (дисертация за степен “доктор на икономическите науки”). С., 1984, Прил. 1.

Скромна стъпка в посока от разделно към общо (глобално) облагане е предприета през 1988 г. Въведена е таблицата по чл. 13(2) за доходите, получени през 1987 г., която обединява предишните чл. 10 и чл. 17. Чл. 13(1) остава само за доходите от наеми, дивиденти и ренти. Ска́лата е плод на твърде закъснялата политика за “дозирано” стимулиране на дребния частен сектор (за сравнение от същата 1988 г. Унгария въвежда една ска́ла за всички източници на доходи). В долната си част - за доходи до 7000 лв. годишно (539 лв. месечно), тя дублира облагането на заплатите, след което прогресията расте, достигайки за годишен доход от 70 хил. лв. около 50%, а за горницата над тази сума – 85%. Предвижда се и приспадане на необходимо присъщите разходи (с фактура или по норматив). Така ска́лите остават 4. Редица доходи, например от добавки и награди, неоправдано остават необлагаеми.

Следваща, по-значима стъпка към глобално (единно) облагане, съответстващо на изискването за хоризонтална данъчна справедливост и характера на пазарната икономика, е осъществена като част от цялостната пазарна реформа в началото на 1991 г. Въведена е единна ска́ла с необлагаем минимум 450 лв. месечно (5400 лв. годишно) и 7 ефективни данъчни етажа – от 20 до 40%. Това на пръв поглед създава представа за оптимално съчетаване на принципите за хоризонтална и за вертикална данъчна справедливост. Фактически обаче под влияние на групови интереси доходите от заплати (чл. 4) и от останалите източници (основно чл. 13) не се сумират и имат отделни, макар и равни, необлагаеми минимуми. Заедно с доходите от

пенсии, също необлагаеми, необлагаемите минимуми стават три. Така хоризонталната справедливост отново е грубо нарушена. Това положение се запазва цели 7 години – до началото на 1998 г., когато влиза в сила изцяло новият Закон за облагане доходите на физическите лица (ЗОДФЛ).

Освен това през този начален реформен период има и други значими пречки пред данъчната неутралност. През цялото време до края на 1997 г. инфлацията е висока. По принцип личният данък е годишен, но доходите от заплати (чл. 4) се облагат месечно, с годишно изравняване. Останалите доходи подлежат на облагане през първите месеци на следващата година (обикновено до 31 март). При инфлация от няколко десетки до неколкостотин процента годишно данъчното задължение за доходите извън заплатите чувствително се обезценява. Въвеждането на авансово облагане (до 15-20%) при всяко плащане само частично смекчава това нарушение на данъчната неутралност.

През 1996 г. поради практическа трудност при определяне на облагаемите доходи, а оттам и на данъка, за 12 групи дейности (хотелиери, ресторантьори, таксиметрови шофьори, търговци на дребно и занаятчии) прогресивният подоходен данък е заменен с т.нар. патентен данък. Той е дължима фиксирана сума, независима от облагаемия доход, и е диференциран по видове дейности и големината на населените места. По-късно приложението на патентния данък е разширено. Тъй като е твърда сума, де факто той не е прогресивен, нито дори пропорционален, а регресивен, понеже при по-голям обем на дейност данъчната тежест намалява. Макар че е поставена цел патентният данък да се изравни по тежест с прогресивния, фактически той все повече изостава от него поради непроменените му като цяло размери, нарушавайки с това принципа на хоризонталната данъчна справедливост.

Освен това, главно през 1991-1993 г., поради криворазбран стремеж към форсирано развитие на частния сектор са създадени съществени привилегии за него за сметка на обществения. Например данъчно признатите разходи за пътни, дневни и квартирни пари за частния сектор се признават до двойния размер на норматива за държавните служители (това важи и досега). Разходите за транспорт, реклама, обучение, квалификация, както и внесените суми по държавни вземания (ПКБ, мита, такси), лихвите по банкови заеми и имуществени застраховки също се приспадат изцяло за разлика от тези на държавните предприятия. Разходи за представителни цели се признават до 3%, а за дарения (за всякакви цели) – до 20% от облагаемия доход. За разходи се признават придобиването на материални дълготрайни активи (МДА), в т.ч. транспортни средства, а също погашенията по главниците на банкови заеми със срок на погасяване над 1 година. Не подлежат на облагане и доходите от облигации, съкровищни бонове и други държавни и банкови ценни книжа, дялови участия и акции.

На практика много от посочените благоприятни клаузи обаче не са били използвани по предназначение и от гледна точка на обществения интерес са се превърнали в загуба на бюджетни приходи (вж. табл. 2).

Таблица 2

Доходи и данъци по чл. 13 на ЗДОД (млрд. лв.)

Години	Брутен доход	Данъчни облекчения	Облагаем доход	Платен данък
1992	52.00	-	-	0.36
1993	189.00	-	6.00	1.50
1994	199.00	7.348	25.40	2.214

Източник. Данни на МФ.

Средствата са използвани не за производствени инвестиции и квалификация, а за луксозно и паразитно потребление. Така само данъчните облекчения за ДМА през 1994 г. са над 6 млрд. лв. (79.7% от всички), а за 1995 г. – около 8.5 млрд. лв. (71.7% от тях).[3] С тях са закупувани леки коли (до 9 броя), като ремонти, гориво и т.н. са за сметка на необходимо присъщите разходи и облекчения. Закупуват се дори имоти, несвързани с дейността. Използват се и "вратичките" в закона, съчетани със слабия контрол. Например за 1993 г. са заявени покупки на ДЦК за 8 млрд. лв., а на практика те са под 4 млрд., защото са държани за малко (по-късно се въвежда норматив за минимум 4 месеца). За същата година разходите за обучение според декларациите са 4 млрд. лв. Значителни са и разходите за доброволни застраховки. В същото време данъчните облекчения за нови работни места през 1994 и 1995 г. са едва 0.3 и съответно 0.2% от общата сума.

През 1993 и 1994 г. все пак започва процесът на ограничаване на найявните пропуски и слаби места при обхвата на облагаемите доходи по ЗДОД, който продължава и през следващите години. Последователно отпадат облекченията за лични автомобили и някои ценни книжа, а от 1996 г – и за МДА и държавни съкровищни бонове.

Подобни "залитания" има и в други страни в преход. Например в Унгария първоначално личният подоходен данък обхваща едва 40% от доходите на домакинствата. От 30 млрд. форинта в дребното селско стопанство помалко от 1 млрд. са подлежали на облагане. От 1993 г. чрез Закона за бюджета 1/3 от допълнителните изгоди (извън заплатите), оценявани на 65 млрд. форинта, стават облагаеми, а освен това се ограничават необходимо присъщите разходи за "интелектуален труд" и за дребното селско стопанство.[4]

Облагаемата основа на личния подоходен данък се стеснява и от факта, че от март 1993 г. необлагаемият минимум (т.нар. основно облекчение) започва да надвишава минималната работна заплата. В процент от БВП на човек от населението за 1996-2007 г. основното данъчно облекчение на-

[3] *Ценова, Е*. Подоходното облагане на физическите лица – алтернативи на развитие. – Делова седмица, 1997, бр. 20 и 21.

[4] *Senjen, A*. Tax Policy in Hungary. - In: McLure, Ch. et al. Tax Policy in Central Europe. San Francisco: ICC-Press, 1995, p. 20-48.

раства от 19.9 на 35.9%, а като процент от средната годишна работна заплата – от 24.3 на 49.8%.[5] Друг значим фактор в същата насока е прехвърлянето на осигурителни и здравни вноски в индивидуалната работна заплата. От 2% през април 1996 - декември 1997 г. те достигат (за трета категория) 13% от брутната заплата за 2008-2009 г., 12.1% за 2010 и 12.9% за 2011 г.

От 2001 г. започва поетапно намаление на пределния данъчен размер – от 38 до 24% (за 2005-2007 г.). При това диапазонът на доходите, при които се достига този размер, се свива от 14 пъти необлагаемия минимум на 3 пъти. Това е т.нар. оплоскостяване на ска́лата под влияние на възгледите на привържениците на икономиката на предлагането. Като логично продължение на това през август 2007 г. ръководството на управляващата тройна коалиция взема политическо решение за въвеждане от началото на 2008 г. на данък върху доходите на физическите лица от типа "плосък", сравнително близък до подобни в Източна Европа, но различен от оригиналното предложение на Р. Хол и А. Рабушка. Този "десен данък на лявото правителство" не е подложен на широка дискусия (и дори до днес води до разногласия в самата БСП). Характерните му черти, уточнявани до последния момент, са: *първо*, нисък размер – 10% (без едноличните търговци – 15%). В това, както и в корпоративния данък и осигурителните вноски, се долавя идеята за "данъчен дъмпинг". *Второ*, вместо обичайното при подобни реформи правило за приходна неутралност, т.е. да се събират пак толкова приходи, но при по́ друго разпределение на данъчната тежест, е планирано повишение на приходите до 3.5% от БВП (за 2007 г. – 2.6% прогноза, 3.2% - фактически). *Трето*, за разлика от почти всички други страни (без Грузия) основното данъчно облекчение (необлагаемият минимум) не само не се увеличава номинално и реално, но изцяло се премахва. Това наистина разширява данъчната основа, но по един твърде спорен и нежелан начин. По приблизителни изчисления (на база 3 млн. данъкоплатци) приходите само от това при 10% облагане са около 690 млн. лв. годишно за 2009 г. Премахнати са и необходимите, макар и незначителни, данъчни облекчения за първите три деца в семейството. Освен това се намаляват възможностите за приспадания за дарения, а също и почти всички нормативи за данъчно признати разходи. *Четвърто*, по-високият данъчен размер от 15% за едноличните търговци ги приближава плътно до облагането на печалбата – 10% корпоративен данък плюс 5% върху дивидентите, или общо до 14.5%, което прави облагането данъчно неутрално спрямо вида на фирмата – едноличен търговец или облагане по ЗКПО. *Пето*, ликвидирането на основното данъчно облекчение довежда до грубо нарушение на хоризонталната данъчна справедливост. Получава се така, че всеки лев от заплати и други форми на доходи се облага, докато пенсии от 490 лв., а след 1.IV.2009 г. от 700 лв. месечно са необлагаеми.

[5] Изчисления на автора по данни на НСИ и нормативните документи.

Резултатите от “оплоскостяването” на ска́лата и последвалото въвеждане на личен подоходен данък от типа “плосък” по отношение на приходите са показателни. Ако за 13-годишния период 1988-2000 г. те са 4.3% от БВП (само 1 година под 4%, а две – над 5%), то от 2001 г. приходите падат трайно под 4%, като средно за 2001-2007 г. са 3.2% от БВП (само 1 година - под 3%), а за 2008-2011 г. (последната по разчетни данни) намаляват под 3% - средно 2.85% (за 2011 – 2.7%).[6] За сравнение в страните-членки на ОИСР, приходите от личен подоходен данък са средно 10-11% от БВП, а в държавите от Централна и Източна Европа – най-често между 5 и 8% от БВП.

Тук се налага да припомним, че именно личният подоходен данък чрез своята прогресивност придава такава на цялата данъчна система. Останалите основни приходи са като правило пропорционални (особено при единен размер на ДДС) или дори регресивни (например осигурителните вноски, доколкото имат горна граница). Поради това чувствителни елементи на прогресия са предвидени както в оригиналния “плосък” данък на Р.Хол и А. Рабушка, така и в личните подоходни данъци от типа “плосък” в Централна и Източна Европа (Словакия, Чехия, Естония, Русия и др.). Хол и Рабушка предвиждат лични данъчни облекчения за съпружеска двойка от 16 500 USD, 9500 USD за сам данъкоплатец и 14 000 USD за сам данъкоплатец, глава на семейство, както и целеви облекчения по 4500 USD годишно за дете. Така съпружеска двойка с две деца би получила обща сума на данъчните облекчения от 22 500 USD годишно. Според разчетите за 1993 г. 55% от сумата на личните доходи ще са приспадаеми като облекчения, а 45% ще са фактически облагаеми (с 19%). При приходно-неутрален данък личните доходи до около 30-35 хил. USD биха се обложили по-ниско, над тази сума – до около 90-100 хил. USD годишно, данъкът би бил по-висок, а над тях – отново по-нисък (поради изчерпване влиянието на облекченията и единичната ставка). Общо цялата сума на личните доходи би се обложила с около 10.4% (почти колкото е ставката в България), но при много по-различно разпределение на данъчната тежест.[7]

В Русия при въвеждането на данъка от тип “плосък” личното основно данъчно облекчение е увеличено номинално с 51.5% (реално с 30%). В Чехия данъчните кредити за данъкоплатец нарастват 3.45 пъти, а за дете – 1.78 пъти (2008 г). В Словакия основното данъчно облекчение се увеличава около 2.1 пъти и са въведени нови данъчни облечения за деца.[8]

Освен това по силата на своето положение на краен регулатор на личните и семейните доходи личният подоходен данък е носител и на повечето данъчни разходи, т.е. данъчните облекчения. От една страна, при правилно

---

[6] Изчисленията са на автора по данни на МФ и НСИ.

[7] *Hall, R. and A. Rabushka*. The Flat Tax. Hoover Institution, 1995, p. 88-89, 137-139.

[8] Данните са изчислени от: *Ivanova,A., M. Keen and Al. Keen*. The Russian Flat Tax Reform. IMF, WP 05/16; *Dalsgaard, T*. Tax and Welfare Reforms in the Chech Republic. IMF, WP 08/52*; Moore, D*. Slovakia 2004 Tax and Welfare Reforms. IMF, WP 05/133.

конструиране те играят ролята на "вградени стабилизатори", като засилват, в т.ч. целево, вертикалната данъчна справедливост, а от друга – усложняват и оскъпяват администрирането на данъка и са пряка загуба на бюджетни приходи, доколкото стесняват фактическата данъчна основа.

В България усилията за разширяване на данъчната основа на личния подоходен данък са недостатъчни и непоследователни. Например през 1999 г. обезщетенията по чл. 237 от Закона за отбраната са обложени, като за компенсация са увеличени с 45%. От 2010 г. след дълго отлагане и въпреки разгара на кризата са обложени доходите в селското стопанство, с признаването на 60% от брутния доход за разход и облагане на останалите 40% с 10% данък. През 2011 г. след дълги спорове е дадена алтернативна възможност – доказване на разходите със счетоводни документи и облагане на остатъка с 15% (като едноличен търговец), което обаче е по-сложно и изисква разходи по водене на счетоводството. Полагат се известни усилия за облагане на доходите на т.нар. морски лица, доходи от наеми, артисти, футболисти и др. Все още необлагаеми остават редица премии и награди на професионални спортисти и повечето доходи от хазарт. Необлагаемите (на лично равнище) ваучери за храна се увеличават от 120 млн. лв., раздадени на 200 хил. човека, на около 180 млн. лв. за 300 хил. човека, като поставят в неравни условия различните данъкоплатци. Резерви има и при начисляване на сумите за представително облекло (за 150 хил. човека) и по КТ за служители (280 хил. човека) – сега за целта се изразходват над 150 млн. лв. годишно.

Постепенно назрява и необходимостта от облагане на доходите от лихви по депозити. Дълго време това не е било възможно, нито нужно, тъй като през голямата част от прехода (особено преди 1998 г.) лихвите са били негативни. Разбира се, би трябвало да се облага (разделно, с пропорционален данък) само положителната разлика (т.е. след приспадане на инфлацията). Проблемът се изостря от нарасналата диференциация на спестяванията, респ. на доходите от тях: около 5% от населението държат 68% от общата сума на депозитите. Докато средният размер на депозита в края на 2010 г. е около 2207 лв. (във всички валути), то 18 174 човека имат около 4579.9 млн. – 16.7% от сумата на всички депозити, всеки над 100 хил. лв. От тях 454 човека притежават средно по 2582 хил. лв.[9]

Най-голям принос за разширяване на данъчната основа би имало облагането на приходите от пенсии, тъй като през последните години те заемат около 9% от БВП. Това облагане може да се осъществи, като пенсиите се увеличат (изцяло или частично – в случая с най-високите пенсии) със сумите на дължимия данък. По този начин ще се осъществи изискването на принципа за хоризонтална данъчна справедливост.

Въпреки премахването на основното лично облекчение (необлагаемия минимум) данъчните облекчения не са рядкост в българската практика и

[9] Изчислено по Годишен отчет на БНБ, 2010, Приложение 2.9.

извън посочените изцяло необлагаеми форми на лични доходи. Така съгласно ЗОДФЛ данъчни облекчения за дарение за доходите извън трудовите правоотношения са 5% от сумата, облагаема с данък, за един много широк кръг цели. При дарения от заплатите за новосъздадения Фонд за лечение на деца се допуска намаление на данъчната основа до 50%, а за всички останали – до 10%. До 10% от облагаемия доход се приспадат за лични вноски за доброволно пенсионно осигуряване и доброволно осигуряване по безработица. Други 10% са разрешени за доброволни здравноосигурителни вноски и такива за застраховка "Живот". Прави впечатление, че тези форми на данъчни разходи са свързани с интересите на частните осигурителни фондове. Макар и необходими по принцип, техни ползватели са главно хората с доходи над средните, за които това е и форма на легално избягване на данъците (tax avoidance), т.е. на икономия на суми от данъчни плащания. Въпросът придобива истинското си значение на фона на изискванията за постигане на социално-икономическа ефективност в рамките на ограниченост на ресурсите. Това налага извеждане на приоритети чрез формите на данъчните разходи при личния подоходен данък. Именно тук са и най-съществените грешки в областта на данъчните разходи в условията на пазарна икономика по принцип, пречупени през конкретните български условия.

На първо място, това е въпросът за необходимостта от данъчни облекчения за деца. Те се прилагат в почти всички страни с развита пазарна икономика като по-активна форма на подпомагане на възпроизводството на човешките ресурси. В България след отмяната в средата на 1990 г. на т.нар. ергенски данък за първи път данъчни облекчения за деца са въведени през 2005 г., като съществуват до 2007 г. вкл. под формата на приспадания от данъчната основа. Годишният им размер е 360 лв. за първо дете, за две деца – 790 лв. (плюс 420 лв.), а за три и повече – 1140 лв. (плюс още 360 лв.). За последната година на своето съществуване облекченията са изравнени – за всяко от първите 3 деца по 420 лв. годишно. Месечно това прави между 7 и 8.40 лв., като за последния размер брутната заплата трябва да е над 700 лв. месечно при средна за годината от около 431 лв. Освен това тези данъчни облекчения се дават само на единия родител – евентуално на този с по-голяма заплата. Това води до административни усложнения, понеже е необходим документ от месторабoтата на другия родител. Нещата се представят като "начало на семейно подоходно облагане", без да се пояснява какво точно означава това. Също така, макар да е налице авансово облагане за почти всички доходи, не се предоставя възможност за авансово плащане на 1/12 от годишната сума, макар че разходите за деца се правят постоянно. Създава се впечатление, че получаването на бездруго незначителните суми служи за "примамка", целяща по-масово подаване на годишни данъчни декларации.

С отмяната на тези наченки на данъчни облекчения единствената форма за текущо парично подпомагане на отглеждането на деца остават отново

т.нар. семейни помощи за деца. Те се получават от всички семейства, успели да докажат, че месечният им доход на човек е под определена сума. От 2009 г. лимитът е повишен за последен път от 300 на 350 лв. месечно, а сумата на помощите е увеличена от 25 на 35 лв. на дете. Тази горна граница дискриминира произволно около 16% от децата, като привилегирова безработните, многодетните и хората от частния сектор, доколкото там официално се получава често ½ от фактическата заплата. Такава политика спомага за раждането на деца с цел придобиване на доходи без грижа за тяхното физическо и образователно развитие, а "наказва" работещите, ако надвишават определения лимит.

Като се вземе предвид, че след 1995 г. коефициентът на плодовитост в България варира между 1.1 и 1.6 деца при обществено необходими поне 2.1 за запазване на числеността на населението, логично е да се въведат данъчни облекчения, концентрирани върху първите две деца с акцент върху второто. На първо време ориентировъчно от заплатата на всеки родител би трябвало да се приспада от облагаемия доход сума, равна на 5% за първо и още 7% за второ дете.[10] По такъв начин ще се допринесе за по-равномерното раждане на деца, което ще се отрази на качеството на човешките ресурси и на стимулите за труд.

Друга безспорно приоритетна форма на данъчен разход поради неговата насъщност (тъй като е свързан с подпомагане осигуряването на жилища) е въведеното от началото на 2009 г. данъчно облекчение за лихви по ипотеки за жилища при ипотечен кредит до 100 хил. лв. Поставени са обаче редица ограничителни условия: а) сключен граждански брак (изключва 1/3 от младите семейства); б) данъчно задълженото лице и/или съпруг да не са навършили 35 години; в) ипотекираното жилище да е единствено за семейството през данъчната година.[11] Така не само практическото значение на тази форма на данъчен разход намалява, но дискриминацията по възраст и семейно положение противоречи на конституционния принцип за равенство. През 2009 г. 5112 семейства са спестили чрез подобно данъчно облекчение средно по около 360 лв., което е равно на обща сума от около 1840 хил. лв. При БВП през същата година от 68 322 млн. лв. това е приблизително 0.00269% от БВП. За сравнение в САЩ същото данъчно облекчение е в размер от 68 млрд. USD годишно, или около 0.5% от БВП, т.е. около 186 пъти повече като относителен дял. Следователно значението на това данъчно облекчение в сегашния му вид е главно пропагандно. Би трябвало всеки пълнолетен гражданин да има право еднократно в живота си да ползва приспадане на лихви по ипотечен кредит до 50 хил. лв. без всякакви други ограничения.

---

[10] Вж. по-подробно например *Гълъбов, Н.* Демографският срив в България и възможности за усъвършенстване на демографската политика. С.: СИЕЛА, 2005, с. 151-158, 190-194.

[11] Закон за изменение и допълнение на Закона за данъците върху доходите на физическите лица. – Държавен вестник, 2008, бр. 106, чл. 22а.

Данъчна неутралност и данъчни разходи при корпоративните подоходни данъци

В края на планово-директивната система и през първите години на прехода данъците върху корпоративния доход (печалбата) заемат изключително висок дял - през 1988 г. те възлизат на 36% от приходите на консолидирания държавен бюджет и около 21% от БВП. Липсата на истинска пазарна среда, заменена с "отчетническо" приложение на стойностните показатели (твърди цени, различни субсидии, осигурени кредит, снабдяване и пазар за готовата продукция), прави величината на печалбата сравнително устойчива. Процентът на изземването й в бюджета е висок – около 2/3. Освен това тя съдържа елементи, които по своята същност са разходи, например лихвите и застраховките. Постановката за "единна общонародна собственост" е позволявала почти индивидуализирано изземване на печалбата на стопанските единици, често със задна дата. По същество това са били по-скоро "планови вноски", отколкото данъци. През 1989-1990 г. основният данъчен размер за републиканския бюджет е 50% (с диференциация в 8 размера – от 0 до 80%). Заедно с 10% за общините и 2% за фонд "Мелиорации" общата нормативна данъчна тежест е 62%.

Комплексната реформа от 1.II.1991 г. радикално променя икономическата система от планово-директивна към пазарна. Създадени са основните законодателни предпоставки за формирането и проявлението на печалбата в съответствие с нейната икономическа същност – да бъде синтетичен показател - критерий за локална ефективност. В тези условия печалбата от "планомерно" формирана става резултативна величина. На пръв поглед данъчната неутралност чувствително се засилва, като през 1991 – юни 1996 г. основният размер на облагането за републиканския бюджет е 40%, а облекчени ставки от 0, 20 и 30% плащат главно малките фирми. Заедно с общинския данък и 2-та процента за фонд "Мелиорации" нормативната данъчна тежест намалява до 52%.

Хронично влошените макроикономически условия при новата пазарна обстановка довеждат до ограниченост на печалбата по размер и нарастващата й стохастичност. За 1991-2000 г. между 31 и 60% от наблюдаваните фирми в реалния сектор реализират брутна загуба или нулев резултат. При липсата на достатъчно заместващи данъците от печалбата приходи през периода 1991-1997 г. по отношение на печалбата от реалния и финансовия сектор е проявен фискализъм, довел до неговата декапитализация. Данъчната преса обаче засяга главно обществения сектор, докато нововъзникващият частен сектор получава редица привилегии. Освен тези за фондации, кооперации и дори за политически партии, прочули се с редица злоупотреби, в началния период частният сектор получава следните основни привилегии по отношение на корпоративното подоходно облагане: 1) признаване на всички разходи за ДМА; 2) приспадане преди облагане на 100% от лихвите по кредити; 3) известни привилегии при третиране на амортизационните отчис-

ления; 4) неплащане на 10-процентните вноски за общините; 5) печалбите под 1 млн. лв. се облагат с 30%; 6) не плащат т.нар. данък върху нарастване на средната работна заплата. Тези форми на данъчни разходи нарушават грубо данъчната неутралност между обществения и частния сектор и затова са необосновани. От 1993 г. започва тяхното ограничаване, както и затварянето на множество "вратички" за избягване на облагането. В основни линии постигането на данъчна неутралност между тези сектори приключва до средата на 1996 г. с въвеждането на новия Закон за данъка върху печалбата. До началото на 1998 г. се запазват известни привилегии за чуждестранните инвестиции, но те са премахнати по настояване на МВФ.

През тези години в обществения сектор се случва обратното – главно чрез сложния механизъм на данъчното преобразуване реалната данъчна тежест далеч надхвърля нормативната (52%). Така за 1991-1995 г. признатите за данъчни цели амортизации изостават около 4 пъти от цените на производителя. През следващите години поради изоставане на балансовата стойност на ДМА, преоценени основно през 1992-1993 г., признатите амортизационни отчисления са по-малки от необходимите, като през 1997 г. са само 0.5% от стойността на продажбите. След 7-кратно увеличение в началото на 1998 г. проблемът до голяма степен е решен. Освен това се възприема принципът предприятията сами да актуализират стойността на активите си до размера на индексите на цените на производител.

Втори главен фактор, необосновано разширяващ облагаемата печалба, са разходите за лихви. В обществения сектор за целите на облагането през 1991 г. се признават в началото 7.5, а по-късно до 25% от тези разходи, през 1992 г. до средата на 1993 г. - 50% и до края на 1995 г. - 75% от тях. Важно е също, че номиналните лихви по кредити през този период са големи поради високата инфлация. Общо през 1992 г. чистото увеличение на финансовия резултат за данъчно преобразуване увеличава облагаемата печалба с 40.4%, през 1993 г. – с 56.1%, през 1994 г. – с 39.5% и през първото тримесечие на 1995 г. – с 21.9%.[12] Механизмът на данъчно преобразуване на печалбата позволява в сравнително широки граници начисляване на данъци, по-големи от брутната печалба и дори върху брутна загуба (която те увеличават). Така през 1994 г. предприятията, приключили с брутна загуба, имат начислени 11.4% от печалбата за данъчно облагане, докато през 2000 г. – само 2%. Така чрез т.нар. свърхрегулиране данъчната тежест в обществения сектор не само расте, но и силно се индивидуализира.

До 1997 г. се правят несръчни опити за ограничаване на средствата за нарастване на работната заплата в обществения сектор чрез специфичен прогресивен данък, плащан от печалбата. Новият Закон за корпоративното подоходно облагане (ЗКПО) в сила от 1998 г. въвежда т.нар. алтернативни

[12] Тук и по-нататък изчисленията са на автора по данни на НСИ и Годишни финанси на предприятията.

данъци, с които се облагат някои разходи. С това също се смекчава и опростява данъчното преобразуване. С цел компенсиране на липсващите приходи от реалния сектор за 1992 - юни 1986 г. търговските банки и застрахователните дружества са обложени с 50% (вместо с 40% в реалния сектор), а ДСК – дори със 70%. Освен това до 1.I.2005 г. банките пренасят загубите си до 10 години (при общ ред 5 години).

Същевременно от 2005-2007 г. с новия ЗКПО (хармонизиран с ЕС) и неговите изменения до 2008 г. се създават множество облекчения, освобождавания и преотстъпвания на данъка. Така съгласно чл. 31(1) на ЗКПО[13] се признават за данъчни цели счетоводни разходи за дарения в размер до 10% от счетоводната печалба; ако те са в полза на фонд "Лечение на деца", този процент е до 50 (ал. 2), а за цели по Закона за меценатството – до 15% (ал. 3). Признават се за данъчни цели и компютри и устройства, дарени на български училища и ВУЗ (ал. 4) Общо разходите по ал. 1-4 се признават до 65% от счетоводната печалба. Съгласно чл. 176 не се облага дейността на БЧК, а според чл. 177 за наети безработни (над 1 година без работа, над 50-годишна възраст или с намалена трудоспособност) работодателят е освободен за срок от 12 месеца със сумата на работната заплата и внасяните от него осигуровки. Корпоративният данък се преотстъпва изцяло на предприятията, специализирани за хора с увреждания (чл. 178). Според чл. 179(1) той се преотстъпва 60% на данъчно задължени лица, производители на непреработена селскостопанска продукция, а според чл. 180(1) – също 60% на ръководството на въздушното движение. По чл. 181(1) данъкът се преотстъпва 50% за създадени със закон социални и здравноосигурителни фондове за стопанската им дейност.

Обратно, съгласно чл. 182 (за данъчни облекчения, отговарящи на изискванията на ЕС за допустима държавна помощ за регионално развитие) не се допускат помощи (по раздел IV) за отраслите стоманодобив, въглеродобив, корабостроене, производство на синтетични влакна, рибовъдство, както и на селскостопански продукти, посочени в Приложение 1 на Договора за създаване на ЕО за съответната дейност. Повечето от тях обаче имат твърде важно значение за българската икономика.

Според чл. 183(1) общините с безработица с 35% или над средната могат да ползват цялата печалба от дейността си [до 5 години след снижаването й – чл.185(1)], а тези с безработица 50% и повече могат да намалят корпоративния данък с 10% от стойността на придобитите активи. Данъкът се преотстъпва 100% за срок от 5 години при широк кръг дейности, ако са изпълнени едновременно две условия: 1) лицето извършва инвестиции в размер над 10 млн. лв. годишно; 2) придобиват се нови активи, които досега не са експлоатирани.

Съгласно чл. 204-214 се дължи данък върху разходите в размер 10% за документално обоснованите разходи, в т.ч. 1) предварителни разходи, свър-

[13] Държавен вестник, 2006, бр. 106, изм. и доп. ДВ, 2008, бр. 106.

зани с дейността; 2) социални разходи, предоставени в натура, в т.ч. а) вноските за доброволно пенсионно и здравно осигуряване и доброволно осигуряване по безработица и/или застраховка "Живот" (до 60 лв. месечно на лице са необлагаеми), б) разходи за ваучери за храна – до 60 лв. месечно на лице са необлагаеми; 3) разходите, свързани с експлоатацията на превозни средства, обслужващи дейността.

Ако обобщим, данъчните облекчения по корпоративния данък са твърде много и се нуждаят от обстойно проучване с цел тяхното ограничаване (примерно от максимум 65 на 30% от счетоводната печалба).

В конкретните български условия (валутен съвет, пълна отвореност) съществува необходимост от допълнителни стимули за структурни подобрения чрез отраслова диференциация, макар и в разрез с данъчната неутралност и хоризонталната данъчна справедливост. За дейностите от непосредственото материално производство би могъл да се запази сегашният данъчен размер от 10%. За банковото и застрахователното дело, търговията, в т.ч. с недвижими имоти, ресторантьорството, туризма и консултантските услуги данъкът трябва да се увеличи приблизително до 14-15%.

Данъчна неутралност и данъчни разходи при ДДС и акцизите

При планово-директивната система данъкът върху оборота съществува като разлика между цените на производителя и тези на потребителя. Заедно с "отрицателния" данък върху оборота са налице около 2000 данъчни размера. Данъкът по принцип облага само крайното потребление, с което се създават "две равнища" на цените. Данъкът съдържа в скрита форма също акцизи и мита. През 1988-1990 г. се облагат едва около ½ от стоките за вътрешно крайно потребление. Тогава са направени и стъпки за трансформация на разликовия данък в процентен – 46 ставки от 4 до 70%, при средна 25%. За акцизите върху луксозни и вредни стоки те са 25 броя – от 24 до 80% от цената плюс още 9 за нефтопродуктите (в лв. за тон). През май 1991 г. при вече преимуществено свободни цени се пристъпва към по-нататъшно унифициране на данъчните размери на данъка върху оборота – 2 основни (10 и 22%), 2% и 0. Акцизите са оформени в 4 групи – 70, 60, 50 и 40% плюс още 2 за нефтопродукти (25 и 35%). В условията на частна търговия и отслабен контрол постъпленията от данъка върху оборота още повече намаляват – от 5.5 на 3.5% от БВП.

В България ДДС е въведен със закъснение - от 1.IV.1994 г., с един данъчен размер от 18%. Това представлява добро постижение от гледна точка на хоризонталната данъчна справедливост, с по-голяма икономическа ефективност в сравнение с 2 или 3 ставки. Като частична компенсация 11 групи стоки от първа необходимост са освободени за 3-годишен срок. Поради кризата и спадането на вътрешния оборот от 1.VIII.1996 г. ставката е увеличена на 22%. От началото на 1999 г. при по-нормална макроикономическа обстановка тя е намалена до 20%, но данъчната основа е разширена с 3.5%

от БВП за сметка на 9 от 11-те групи стоки. През 2000 г. са обложени и лекарствата, а през 2007 г. - и учебниците. С това данъчната неутралност се засилва, но се загубват някои социални акценти. Облагането на туристическите пакети в хотели (1.4% от БВП) е въведено едва от 2002 г., и то с 65% данъчен кредит. От 2007 г. с приемането на България в ЕС се облагат индивидуалните туристически услуги, сделките със скрап, книгите и периодичните издания. Юридическите услуги са обложени едва от 2009 г., а изравняването на двата размера на туристическите услуги (7 и 20%) на 9% като приходно-неутрална става едва от 2011 г.

През 2006-2008 г. постъпленията от ДДС достигат 11.0-11.2% от БВП (вж. табл. 3).

Таблица 3

Приходи от ДДС и акцизи (% от БВП)

	2006 г.	2007 г.	2008 г.	2009 г.	2010 г.	2011 г.
ДДС	11.2	11.0	10.8	9.4	8.9	8.4
Акцизи	4.8	5.5	5.9	5.7	5.0	4.9
Общо ДДС и акцизи	16.0	16.5	16.7	15.1	13.9	13.3

Източник. Изчисления на автора по данни на МФ и НСИ. Размерът на БВП е съгласно последните корекции. За 2011 г. данните са прогнозни.

Тези значителни приходи обаче не са плод само на нормативно разширената данъчна основа и подобрената събираемост. Те се дължат основно на извънредно високия дял на крайното потребление при нарастващо отрицателно външнотърговско салдо (стоки и услуги) – до 17.6-20.7% от БВП. При фиксирания валутен курс и пълната липса на митническа и нетарифна защита българската икономика е недостатъчно конкурентоспособна, което има “страничен” положителен резултат – увеличение на данъчната основа. През 2010 г. икономическата криза свива отрицателното салдо до 1.9%, в съответствие с което приходите от ДДС спадат до 8.9% от БВП. С увеличението на износа през 2011 г. се очаква те да се понижат до 8.4% от БВП (износът е необлагаем), т.е като дял от БВП намалението за 2008-2011 г. да достигне 22.5%.

Наред с това пълното съобразяване със законодателството на ЕС от 2007 г. води и до загуба на приходи. Така вносът на стари леки коли (80% от всички) вече няма да се облага с ДДС, понеже е вътрешнообщностен оборот. Само за 2007 г. загубите от това са около 240 млн. лв. (0.43% от БВП). Същевременно в България задължителното регистриране по ДДС изисква поне 50 хил. лв. (25 564 EUR) оборот за 12 последователни месеца, а съгласно 6-тата директива на ЕС регистрацията е за суми над 5 хил. EUR. Очевидно става дума за капацитетна възможност на данъчната администрация.

Хармонизираните с ДДС акцизи за разлика от ДДС са еднократни данъци върху сравнително тесен кръг стоки. Смята се, че с тях трябва да се

облагат не повече от 10% от БВП със среден размер 50%, което означава постъпления от максимум 5% от БВП.[14] Данните от табл. 2 сочат, че през 2007-2010 г. приходите от акцизи въпреки значителните данъчни измами (tax evasion) надвишават този дял. Акцизите са част от данъчната основа на ДДС, така че високият им дял я увеличава.

В България обхватът на облагаемите с акцизи стоки до 1999 г. е относително широк. Тогава са отменени акцизите върху кожарските и кожухарските изделия, парфюмерията, изделията от благородни метали, еротичните произведения, аудиовизуалните произведения и автомобилите между 1800 и 2500 куб. см. Оправданието, че разходите по събирането на тези акцизи са високи, е само отчасти приемливо - не са положени достатъчно юридически и административни усилия и е пренебрегната тяхната социална роля. Тази тенденция продължава и след това. През 2003 г. е отменен акцизът върху виното, а през 2005 г. - върху чая и е намален този върху кафето. От 2008 г. акцизът върху кафето е премахнат (загуби от 20 млн. лв. годишно). Въпреки кризата от 2010 г. е премахнат акцизът и върху мощните автомобили (загуба от 30 млн. лв. годишно). От 2009 г. с 50% е намален акцизът върху пивото за малките пивоварни (до 20 млн. л годишно) - до 0.75 лв. на хектолитър (по Плато).

Основна роля за размера и структурата на акцизите в България изиграва подготовката за влизане и последващото членство в ЕС – чрез приемането и прилагането на неговата акцизна система. Съгласно нея страната ни се задължава да въведе минималните за общността размери на акцизи за нефтопродуктите, цигарите и 5 групи спиртни напитки с оглед лоялната конкуренция. Поради по-ниските номинални доходи на България (до 10-14 пъти) в сравнение с другите страни-членки, това довежда до непосилно високи цени на тези стоки, несъответстващи на националните условия и следователно – до по-голямо “изкушение за контрабанда” (А. Смит). Към това ЕС прибавя и все още неголемите, но растящи акцизи върху въглищата, кокса и електроенергията.

Особено показателен в това отношение е случаят с акцизите върху цигарите. Поради големият размер на тяхното повишение е предвиден преходен период до 2013 г. Към 2009 г. изискването на ЕС е за минимум 57% акциз в цената на дребно (2.50 лв. за кутия) при достигната в България цена от 2.04 лв. Амбицията за уравновесен бюджет на всяка цена в условията на задълбочаваща се икономическа криза води до залагане в първоначалния вариант на бюджета за 2010 г. на предложение за акциз от 2.97 лв. за кутия, или 72% от цената, и обща сума от 2165.3 млн. лв. (116.6%) към очакваното изпълнение. В действителност изпълнението за 2009 г. е 1787.7 млн. лв. (46.5% от цялата сума на акцизите), а фактическото изпълнение за 2010 г. – 1520.5 млн.

[14] *Stern, N*. Macroeconomic Policy and the Role of the State in Changing World. London: EBRD, 1997, p. 13.

лв. (около 70.2% от първоначалната програма, но малко над коригираната, която е с 680 млн. лв. по-малка). В резултат обаче около 30% от пазара на цигари става нелегален. Впрочем в ЕС вече се обсъждат нови увеличения на акциза върху тютюневите изделия (до 90 или поне 75 EUR на 1000 къса от 2014 г.). Поучено от случилото се през 2010 г. обаче, правителството заяви, че до 2015 г. не се предвиждат нови увеличения на акциза за тази група изделия. Така се получава една "приказка безкрай".

Освен това в резултат от мощното политическо лоби на тютюнопроизводителите акцизът на тютюневите изделия е обвързан с националните субсидии за т.нар. фонд "Тютюн". През 2006 г. - последната година преди пълното членство в ЕС, въпреки яснотата на европейската политика по отношение на тютюнопушенето около 17.7% от акциза на цигарите е използван за тази цел. По принцип не трябва да се допуска обвързването на общите приходи на републиканския бюджет с определени целеви разходи.

В сегашния си вид акцизите в България имат сравнително тясна основа, но висок размер. През 2010 г. 50% от постъпленията са от нефтопродукти, 42.6% - от тютюневи изделия, 6.3% - от алкохолни напитки и пиво, а 1.1% - от акциза на електроенергия, въглища и кокс.[15] В този смисъл желателно е данъчната им основа да се разшири с някои други стоки – например мощни автомобили, кафе, чай, бижутерия и луксозни кожени изделия, като при това фискалната изгода се съчетае по-добре със социалните акценти.

Данъчната неутралност и данъчните разходи при задължителните осигурителни вноски

Осигурителните вноски са приход с целево предназначение, т.е. при тях не съществува свобода за използване на събраните суми. Частта от тях, плащана за сметка на личния доход на работника, има характер на пряк данък, докато тази, плащана от работодателя, се калкулира в цените като косвен данък.

В края на планово-директивната система приходите на осигурителните системи се състоят от 30% вноска за ДОО и 0.5% за фонд ПКБ. Разходите за здравеопазване са изцяло за сметка на общите бюджетни приходи. Вноските се плащат изцяло от работодателя. При над 4.4 млн. човека вносители приходите от 10.7% от БВП дори са превишавали разходите.С напредването на приватизацията стимулите и възможностите за укриване на доходите от облагане с данъци и осигурителни вноски нарастват многократно. Безработицата придобива хронични размери. Стареенето на населението увеличава нуждата от здравни услуги. На този фон стеснената данъчна основа първоначално се компенсира от нарастване на осигурителните тежести - от 30.5% през 1989-1990 г. те достигат около 49% към изплатените заплати, вкл. 44% за масовата III категория труд, през 1996 - март 1998 г. Обособяват се ПКБ (сега "Безра-

[15] Изпълнение на Консолидирания бюджет - декември 2010 г. Информационен бюлетин на МФ.

ботица”) и вноски за ДОО с няколко партиди. Детските добавки, еднократните помощи при раждане и здравните разходи са поети от общия бюджет, както и пенсиите, за които не са плащани вноски. От средата на 1999 г. започва и плащането на здравни вноски за НЗОК (6%, а от началото на 2009 г. – 8%).

Нарастването на осигурителните тежести за сметка на стесняването на данъчната основа противоречи на препоръките на съвременната икономическа теория и има своите граници. То стимулира укриването на доходи и нерегламентираната заетост. От 1999 г. в усилията за разширяване на облагаемата основа тя е увеличена за самонаетите от 1 до 8 на 2 до 10 минимални работни заплати, като горната граница важи и за трудовите правоотношения. По-късно горната граница е като абсолютна сума. Например за 2007 г. тя е 1400 лв. месечно (7.8 минимални работни заплати), а за 2009-2011 г. – 2000 лв. (около 8.3 минимални заплати).

През 1999-2000 г. се пристъпва към по-системни реформи с дълготраен ефект. През 1999 г. е гласувана нормативна база на т.нар. III стълб на пенсионното осигуряване – допълнително и доброволно, на капиталов принцип. От началото на 2000 г. влиза в сила Кодексът за задължително обществено осигуряване. Съгласно него пенсионната възраст се увеличава с 6 месеца ежегодно, така че достига 63 години за мъжете (2005 г.) и 60 години за жените (2009 г.). Въведена е точкова система, според която сборът от трудовия стаж и възрастта достига като крайна цел 100 за мъжете и 94 за жените. По този начин при III категория труд за мъжете са необходими 37 години (вместо 25), а за жените 34 (вместо 20). Въведен е и т.нар. II стълб – допълнително задължително пенсионно осигуряване на капиталов принцип за лицата, родени през 1960 г. и по-късно. Приема се също до 2007 г. 50% от осигурителните тежести да се прехвърлят върху работната заплата, което максимално облекчава работодателите за сметка на наемните работници (средно за ЕС-15 към 2002-2003 г. тежестите са 2:1 в полза на работодателя). Веднага след като това е изпълнено, беше поискано допълнително увеличение на стажа и пенсионната възраст. От 2011 г. е премахната “точковата” система, позволяваща известно заместване на трудовия стаж от възрастта. Прието е компромисно решение необходимият стаж от 2012 г. да се увеличава с по 4 месеца годишно, докато се увеличи с 3 години за двата пола (съответно до 40 и 37 години). По такъв начин до 2021 г. необходимият стаж за пенсия ще нарасне при мъжете от 25 на 40 години (с 60%), а при жените - от 20 на 37 години (с 85%). Повишаването на трудовия стаж може да се разглежда като своеобразно разширяване на данъчната основа (във времето). Тя обаче има свой предел. При ниската средна продължителност на живота в България (например в сравнение с Гърция 8 години по-малка за мъжете и 6 – за жените) той, общо взето, е достигнат.

От 2000 г. всички трудови доходи се облагат с осигурителни вноски. От средата на същата година всеки пациент заплаща при преглед 1% от минималната заплата и 2% за ден болничен престой. На практика се оказва,

че над 1 млн. човека са здравно неосигурени, но ползват здравни услуги, и то извън пенсионерите, учащите се, държавните служители и др., за които (макар непълно) са се разпределяли пари от бюджета. По принцип пълният размер на всички осигурителни вноски се плаща само в държавния сектор. В останалите 75% от легално заетите всички осигуровки са върху минималните заплати или близо до тях. Затова от 2003 г. са въведени "прагове" – минимален осигурителен доход, първоначално по 31 икономически дейности и 9 класа професии и задължителна регистрация на трудовите договори в НОИ. С договаряне по браншове между работодателите и профсъюзите системно се повишават минималните осигурителни прагове. Така за 2011 г. от 76 икономически дейности (при 9-та най-ниска квалификационна група) само при 8 (извън земеделието и тютюнопроизводството) е договорен минимален осигурителен доход от 240 лв.

Повишаването на пенсионната възраст води до незначително намаляване на броя на пенсионерите – от 2370 хил. в края на 2001 до около 2100 хил. през 2011 г. От средата на 1989 г. започва по-чувствително понижение на осигурителните тежести. Наред с намаленията се извършват вътрешни трансформации между отделните вноски и партиди. Към 2001 г. осигурителните вноски за ДОО спадат до 32.7% (III категория) плюс 4% ПКБ, плюс 6% за НЗОК – общо 42.7%. Значително понижение на осигурителната тежест се получава през 2006 г., преди всичко поради намалението на пенсионната вноска с 6% - до 23%. Същевременно вноските за II стълб поетапно се увеличават до 5%, с което приходите на I стълб допълнително се съкращават. От началото на 2009 г. осигурителната вноска за фонд "Пенсии" намалява от 22 на 18%, като работодателят внася 10%, а работникът – 8%. Към тях държавата добавя още 12%. По този начин за пръв път пряко и постоянно субсидията на държавата се институционализира. Това обаче нарушава драстично фондовия (целеви) принцип на баланс между приходи и разходи. За останалите видове осигуровки се запазва съотношението 60:40. През 2010 г. въпреки кризата и намаляването на наетите с около 300 хил. в сравнение с 2008 г. пенсионните вноски са понижени с още 2% - до 16%, като е обявено, че до 2013 г. осигурителната тежест ще спадне с още 3%. Така през 2009 г. общата осигурителна тежест спада до 30.6%, а за 2010 г. – до 28.6%. За 2011 г. под напора на драстичния недостиг на средства пенсионната вноска е увеличена с 1.8% - до 17.8%. Ако се изчисли делът на отделните вносители за всички осигурителни рискове, 41.4% се внасят от предприемача, 30.5% - от наемния работник, а 28.2% - от държавата (главно от косвените данъци).

Съвкупната осигурителна тежест в България не е висока. Към 2002-2003 г. средно за ЕС-15 тя е 36.6%. В Чехия (2008 г.) тя е 47.5%, в Словакия (след 2004 г.) – 48.6% (само за пенсии 26%), в Унгария – 41.5%, в Полша – 36.59%. Осигурителните вноски в България в най-лошия случай са съпоставими, а по-често – по-ниски от тези в другите страни от ЕС. При това пенсионният товар у нас е измежду най-тежките, делът на работодателя е

минимален, а абсолютната сума, към която се начисляват вноските, е от 2-3 до 10-14 пъти по-ниска. Разходната част на осигурителните фондове е крайно нееластична. Средната пенсия в България (дори по завишените официални данни) е 50% от средната заплата (срещу 64-78% в по-развитите страни). За 2010 – 2012 г. пенсиите са замразени със закон. Недостиг има и при НЗОК. Въпреки това в края на 2010 г. републиканският бюджет иззема от НЗОК натрупаните резерви от 1413.3 млн. лв. за покриване на други дефицити.

В последно време усилията за разширяване на облагаемата основа са насочени към т.нар. морски лица, а също към увеличение на минималния осигурителен доход за земеделските производители и тютюнопроизводители – до 240 лв. месечно – 57.0% от минималния доход на самоосигуряващите се (доскоро съответно 50 и 25%). Самият минимален осигурителен доход на самоосигуряващите се е диференциран в зависимост от дохода от 420 до 550 лв. месечно. В същото време в разгара на кризата (март 2010 г.) не се приема разширяването на основата на осигурителните вноски с облагане на около 146 хил. държавни служители. Общо годишният ефект от това би бил около 200 млн. лв. (0.28% от БВП), а ако се запазят привилегиите за МО и МВР – 70.8 млн. лв. (0.1% от БВП).

Най-обобщена представа за съотношението на приходите и разходите на задължителните социалноосигурителни и здравни фондове (без разходите, извършвани пряко от републиканския бюджет и общините) може да се получи от табл. 4.

Таблица 4

Собствени приходи и разходи на социално-осигурителните и здравните фондове

Години	Осигурителни и здравни вноски (% от БВП)	Процент на покритие на социално- и здравноосигурителните разходи от приходите на фондовете
2004	10.2	82.2
2006	9.7	80.9
2006	8.3	69.1
2007	8.1	70.2
2008	7.8	67.0
2009	7.7	57.9
2010	7.1	50.2
2011	7.0*	55.0
2011	6.6**	52.1

*Прогноза; ** очаквано изпълнение.

Източник. Изчисления на автора по Информационен бюлетин на МФ и Годишни отчети на БНБ. Данните за БВП са ревизирани, за 2011 г. – програма и очаквано изпълнение.

За 2004-2011 г. съществува ясно изразена тенденция към понижение на собствените приходи на осигурителните фондове (без бюджетните субсидии). Като дял от БВП това намаление е с около 32.4%, а при степента на покритие на разходите от приходите за периода то е от около 33.1%. Следователно противно на теоретичните представи на привържениците на "икономиката на предлагането", че с намалението на данъчните ставки ще се увеличат автоматично постъпленията поради нарастване на "стимулите" и по-ниска цена на данъчното съгласие (tax compliance), това не се получава, поне в значителна степен. Намаленията на осигурителните вноски не се компенсират въпреки усилията за разширяване на данъчната основа. То става за сметка на общите бюджетни приходи и на крайни рестрикции при задоволяването на потребностите. Дефицитите на осигурителната система не са плод само на кризата. Още през 1999 г. субсидиите за ДОО са 1.5% от БВП, за 2001 г. – 2.1%, а през 2002 г. – 2.1%, в т.ч. 0.7% за пенсии, за които са внасяни вноски. За 2007 г. съгласно Закона на ДОО консолидираните му разходи са с дефицит около 3.9%, а само фонд "Пенсии" – 4.15%. Към това се добавя дефицитът на НЗОК от 0.55% от БВП.[16] Кризата от 2009 г. насам задълбочава хроничния недостиг на приходи и доказва необходимостта от по-дълбоки и комплексни промени. За 2011 г. приходите само от осигурителни вноски (без 12% от републиканския бюджет) покриват едва 49% от разходите по консолидирания бюджет на ДОО и 63.1% от бюджета на НЗОК.

Общо осигурителните тежести не могат да намаляват, а за уравновесяване на поне 90% от приходите ще бъде необходимо и тяхното поетапно увеличение. Разбира се, наред с това данъчната основа трябва още да се разширява. Например таванът на осигурителния доход може да се обвърже с 10-кратния размер на минималния и да се облагат държавните служители. Но преди всичко трябва да се поддържа висока степен на заетост, и то сред младите хора, с по-високо заплащане, а също сред безработните, вторичните работници и т.н. Всичко това може да смекчи, но едва ли ще премахне необходимостта от нарастване на осигурителната тежест.

Основни изводи

1. Данъчната неутралност и данъчните разходи са понятия и категории на пазарната икономика. Именно при наличието на нейните основни атрибути (подвижни цени, свобода на производството и продажбите, икономизация на кредита, валутния курс, наличие на конкуренция и т.н.) може да се формира ясна представа за данъчната неутралност като нещо обичайно, базово (benchmark). Само на основата на тази определеност може да се дефинират данъчните разходи (данъчните привилегии) като отклонения от нея. Затова преходът от планово-директивната към пазарна икономика в своя първонача-

[16] Изчисления на автора по Закона за бюджета на ДОО и Закона за бюджета на НЗОК за съответните години.

лен и най-радикален етап неизбежно се характеризира с нарастването на данъчната неутралност чрез преход от диференцирано (и дори индивидуализирано) облагане към относително единно (глобално).

2. Наред с това в първоначалния етап е направена неоснователна диференциация в полза на възникващия частен сектор и чуждестранните инвестиции за сметка на обществения. Негативните резултати, както и бързото намаление на обществения сектор допринасят за сравнително ускореното преодоляване на тези нарушения на хоризонталната данъчна справедливост.

3. Специфични проблеми възникват във връзка с пълноправното членство на България в ЕС. Например изискването за минимални размери на акцизите довежда до високи данъчни размери, несъответстващи на ниските номинални доходи, и оттам - до съкращаване на облагаемата основа и масови данъчни измами. Същевременно липсата на митническа и нетарифна защита, съчетани с фиксирания курс към еврото, предизвикват дефицит при външнотърговското салдо, растящо с увеличение на доходите. Оттук се получават прекалено големите, но неустойчиви приходи от ДДС и необходимостта от известна диференциация на корпоративното облагане с цел структурни подобрения на икономиката в средносрочен план.

4. Различните по-ясно обособени икономически интереси предизвикват чести лобистки изяви, свързани с нарушения на данъчната неутралност (или забавяне на нейното засилване) и с налагане на форми на данъчни облекчения, от които са силно заинтересувани отделни слоеве и групи, но не са от първостепенна важност (приоритет) за цялото общество. Това е ясно изразено при развитието както на личното подоходно облагане, така и на осигурителните вноски, а в по-малка степен – и при останалите групи приходи. В частност при личното подоходно облагане се стига до пълно пренебрегване на вертикалната данъчна справедливост, а при осигурителните вноски – до едностранно и самоцелно намаление, несвързано с разходните потребности.

5. Общо взето, политиката на данъчен дъмпинг по отношение на преките данъци се изчерпва, още повече, че косвените данъци не могат да компенсират липсата на достатъчно други приходи.

6. Данъчната неутралност може допълнително да се засили за сметка на разширяването на данъчната основа, в т.ч. чрез по-висока заетост и по-квалифициран труд. Наред с това трябва да се направи преглед на данъчните облекчения, като се намали броят им и се откроят тези с най-висока обществено-икономическа значимост.

16.XI.2011 г.

Гл. ас. д-р Христо Сирашки*

УПРАВЛЕНСКИ ПРОБЛЕМИ НА ЕКОЛОГИЗАЦИЯТА В ЕНЕРГИЙНИЯ СЕКТОР

Като член на ЕС България е поела обвързващи ангажименти за: съкращаване на вредните емисии, минимален дял на възобновяеми енергийни източници (ВЕИ) и намаляване на енергийния интензитет. Това предполага развитието на енергийния сектор и опазването на околната среда да са добре координирани и взаимосвързани. Наложително е и екологизирането на този сектор.
Разкрита е същността на екологизацията. Направен е опит да се изведат някои нейни управленски проблеми в енергийния сектор, както и да се представят възможности за тяхното решаване.[1]

JEL: P48; Q42

В съвременните условия екологизацията на енергийния сектор има важно значение за решаването на редица проблеми, свързани с опазването и възпроизводството на околната среда. Екологосъобразната дейност на фирмите в сектора има пряко отношение към все по-задълбочаващите се екологични проблеми на нашата планета.

Проблемите на енергийния сектор винаги са били актуални, сложни и разнообразни. Може да се твърди, че те се развиват и усложняват с всеки изминал ден. Последните години се характеризират с множество мероприятия, насочени към екологизацията в различни сфери на стопанската практика. Основна задача на фирменото управление е да се приспособят социалните системи към променящите се условия на средата, както и да се дефинират проблемите и да се генерират възможности за тяхното решаване.

Отношенията между човека и природата в съвременния свят водят до задълбочено обсъждане на бъдещата стратегия за поведението на обществото по отношение на природата.

От гледна точка на екологическата наука екологизацията е свързана с резултатите от антропогенното въздействие върху природата, което трябва да се базира на необходимостта от точното познаване на екологичните закономерности. Екологизацията на стопанската дейност е едно от направле-

---

* СА "Д. А. Ценов", гр. Свищов, катедра "Мениджмънт", sirashky@uni-svishtov.bg

[1] Christo Sirashky, PhD. GREENING MANAGEMENT PROBLEMS IN THE ENERGY SECTOR. *Summary:* As EU member Bulgaria is committed to noxious emission reduction, minimum share of renewable energy sources (RES) and decreasing the energy intensity. Therefore the energy sector development and the environment protection should be closely coordinated and interrelated. The sector should become environmentally friendly.
The essence of greening is elucidated. The article is trying to focus the attention on some problems of ecological management in the energy sector and options for settling them.

нията на опазването на околната среда в днешно време.[2] Това означава, че е нужно екологичните изисквания да се внедрят както в стопанската дейност на човека, така и в духовната и културно-битовата сфера. Според някои автори "екологизацията е съчетаване на комплексното и пълно добиване на невъзобновимите природни ресурси от техните природни находища с икономическото им използване, целящо възможно най-дълга експлоатация в интерес на човечеството". Нарушаването на този закон води до "бързо изчезване на естествените екологизирани находища и предизвиква естествена тревога за бъдещето".[3]

В недалечното минало проф. Олдак[4] отбелязва, че екологизацията е затваряне на производствените цикли в промишлените системи. Според него тя е вместване на общественото производство в определени граници на екологичните параметри в рамките на обществената система.

Независимо от многообразието на определенията се приема, че екологизацията всъщност е специфичен подход, имащ универсално значение и приложение, а не е само нововъведена научна категория или термин. Нейната същност се състои в това, че тя характеризира взаимоотношенията между биосферата и обществото съобразно изискванията на екологичните закономерности и засилващата се глобална тенденция на обобществяването.[5] Екологизацията е многостранен процес, при който съвременното производство се основава на съгласуваност между антропогенния кръговрат на веществата и енергията с природния. Отчитат се и изискванията на екологичните закономерности като следствие от въздействието на човешката дейност върху природата. По-специално това се отнася за рационалната експлоатация на невъзобновимите природни ресурси.[6] Следователно комплексното им използване трябва да се извършва с такава цел в интерес на обществото.[7]

Смята се, че при съвременните условия екологизацията трябва да бъде насочена към биотичните екоотношения и абиотичните индустрии. Тя се свързва с установяване или възстановяване на екологичното равновесие, за да може взаимодействието между биосферата и човека да запази възможностите си за саморазвитие и самовъзстановяване.[8]

Екологизацията на стопанската дейност се характеризира с необходимостта от преодоляване на линейния характер на съвременните производстве-

---

[2] *Маринченко, А. В.* Экология. Москва: ИТК "Дашков и К", 2010, с. 46.

[3] *Йогазен, Б. Г.* Некоторые теоретические и методологические вопросы охраны природы. - В: Проблемы природоохранного просвещения. Новосибирск: "Наука", 1980, с. 14-30.

[4] Вж. по-подробно *Олдак, П. Г.* Общие начала биосоциальных исследования. Новосибирск, 1977.

[5] Вж. *Маринов, Хр.* Биоикономика, Икономическа екология (Еконология). Свищов, 1984, с. 6.

[6] Вж. *Колесников, С. И.* Экология. Москва: ИТК "Дашков и К", 2010, с. 126.

[7] Вж. *Йогазен, Б. Г.* Цит. съч., с. 13-14.

[8] Вж. *Шилин, К. И., Б. Н. Цятницын, Л. И. Василенко.* Екологическая стратегия развития науки. - В: Наука, организация и управление. Новосибирск, 1979, с. 179-181.

но-технологични процеси (суровинни производствени процеси – изделия) и създаване на относително затворени цикли на производство, при които е възможно използването на отпадъците отново като източник на суровина.

Ясно е, че "екологизацията" не е толкова нововъведена научна категория или термин, колкото специфичен подход с универсално значение и приложение. Неговата основна същност се заключава в характеризиране на взаимоотношенията между биосферата и обществото съобразно изискванията на екологичните закономерности.

Екологизацията означава съчетаване на икономическото и екологичното производство, тя се налага като резултат от осъзнаване на опасността от вредните изменения, които настъпват в околната среда под влияние на антропогенната дейност. В специализираната литература се посочва, че екологизацията на стопанската дейност решава три основни задачи:[9]

1. Допринася за рационалното използване на природните ресурси и предотвратяването на тяхното изчерпване.

2. Преустановява увреждането и замърсяването на природната среда.

3. Запазва природното екологично равновесие, като осигурява нормални условия за развитието на екосистемите.

Енергийният сектор е сред най-важните отрасли с особено значение за българската икономика и неговото устойчиво развитие има връзка със социалната и екологичната сигурност на страната. Последната не е само въпрос на икономическа, но и на национална сигурност.

Към енергийния сектор освен производството на електроенергия се включват и добивът и търговията с въглища, добивът на нефт и газ, водните енергийни ресурси, както и ВЕИ.

Според Бюлетина за състоянието и развитието на енергетиката в Република България *енергийният профил* на страната е следният:[10]

• *Енергийни компании* – главно търговски дружества. Една част от тях са с държавно участие и с предмет на дейност производство, добив, пренос, транзит, съхранение, управление, разпределение, продажба и/или изкупуване на природен газ, въглища, електрическа и топлоенергия, както и други видове енергия и суровини.

• *Въгледобив.* Мините експлоатират находищата на въглища в страната и снабдяват с тях ТЕЦ за производство на електроенергия, както и на брикети. Енергетиката се базира главно на добива на лигнитни въглища и в по-малка степен на кафяви и черни въглища.

• *Природен газ.* Поради оскъдните количества местен добив суровината е основно от внос.

---

[9] Вж. по-подробно *Маринов, Хр*. Цит. съч., с. 6.

[10] Вж. по-подробно Министерство на икономиката и енергетиката. Бюлетин за състоянието и развитието на енергетиката в Република България, март 2010 г., изд. на основание на чл. 4, ал. 2, т. 17 от Закона за енергетиката (http://www.mi.government.bg).

• *Нефт и нефтени продукти.* Суровината се преработва главно в България.

• *Електроенергия.* България разполага с разнообразен електропроизводствен микс, включващ: ядрени, термични и ВЕИ (водни, вятърни и слънчеви) централи. Необходимо е да отбележим, че производството на електроенергия е най-големият източник на емисии на вредни вещества.За електроенергията от ТЕЦ се използват главно местни въглища с високо съдържание на пепел и сяра и ниска калоричност. Те са основен източник на емисии на серен диоксид, въглероден диоксид, диоксини и фурани и сравнително значим източник на азотни оксиди.

• *Топлинна енергия.* Тук се включват фирмите, извършващи топлоснабдяване, а също и някои топлоелектрически централи в активите на химически, металургични, хранително-вкусови, нефтохимически и текстилни промишлени предприятия. Повечето от тях разполагат с инсталации за комбинирано производство на електрическа и топлинна енергия.

Консумацията на енергия непрекъснато нараства. Както е известно, енергийните източници не са разпределени равномерно по цялата планета. Това води до енергийна зависимост на една държава от друга. От направените проучвания[11] се установява, че енергийната зависимост на България е незначително по-ниска от средната за страните-членки на ЕС.

Управлението на енергийния сектор у нас е изправено пред множество проблеми и предизвикателства от технически, правен и институционален характер. Един от основните управленски проблеми, свързан с екологизирането на сектора, е липсата на ясна и добре обоснована стратегия. Според някои изследвания[12] съществуват и редица външни фактори, оказващи влияние върху управлението на тази сфера, например: промяната в световния климат и свързаните с това обвързващи цели на Европейския съюз за ограничаване на емисиите парникови газове, намаляване на енергийната интензивност и увеличаване на дела на ВЕИ; икономическият натиск, който нараства в условията на икономическа криза; политическият натиск, причинен от външни геополитически и икономически интереси.

Екологизацията на енергийния сектор е от съществено значение за неговото бъдеще, тъй като това е един от пътищата за постигане на устойчиво и екологично развитие.

Един от основните *управленски проблеми на екологизацията* е недостатъчният вътрешен финансов ресурс за инвестиции в опазването на околната среда и за ефективно използване на природните ресурси. Към това могат да се добавят и високите разходи за инвестиции за подобряване и адекватно опазване на околната среда и за прилагане на екологичното законодателство. В много от

---

[11] Вж. по-подробно Годишник на НСИ за 2008 г.

[12] Вж. по-подробно: Център за изследване на демокрацията. Енергийният сектор на България основни проблеми в управлението, 2010, с. 11 (http://www.csd.bg).

инсталациите е възможно да се превиши размерът на разрешените количества емисии парникови газове. В крайна сметка трябва да отбележим, че енергийният сектор е с висок технически и екологичен риск.

Въпреки оскъдния местен енергиен потенциал българската икономика се отличава от другите страни с енергийната си разточителност. Поради това главната стратегическа цел на икономиката и в частност на енергийния сектор трябва да бъде рационалното използване на енергийните ресурси. Нещо повече, секторът е силно зависим от енергийни източници, които се доставят при определени условия.

По данни на НЕК АД над 90 % от съществуващите ТЕЦ в страната са на възраст над 20 години и се нуждаят от рехабилитация. Чрез нея се цели възстановяване на топломеханичното оборудване, изграждане на серо-очистващи инсталации, прилагане на мерки за намаляване на вредните емисии и съкращаване на специфичния разход на гориво. Това е предпоставка за реализирането на голям брой проекти за екологизация на енергийния сектор.

Същевременно са изпълнени стратегически енергийни проекти, свързани с екологосъобразното производство на електроенергия от конвенционални източници, например:[13]

- рехабилитация и модернизация на ТЕЦ "Енел Марица Изток 3" с цел удължаване експлоатационния живот на електропроизводствените мощности, както и изпълнение изискванията на екологичното законодателство на ЕС;
- завършване изграждането на заместваща мощност на площадката на ТЕЦ "Марица Изток 1" (ТЕЦ "AES -3C Марица Изток 1");
- рехабилитация и модернизация на ТЕЦ "Марица Изток 2" и други ключови електропроизводствени мощности за удължаване на експлоатационния им живот, както и изпълнение изискванията на екологичното законодателство на ЕС.

Недостатък в енергийния баланс на България е, че делът на ВЕИ е значително по-малък от средния за страните от ЕС. Трябва да се отбележи, че според изискванията на Съюза до 2020 г. производството на енергия от такива източници трябва да достигне 20% от използваната енергия на всяка страна-членка

Световните запаси от въглища са най-големи след ядреното гориво. Известните в България количества от тях се оценяват от специалистите като достатъчни за 100-150 години. В същото време все повече се налага становището, че ако продължава да разчита на изкопаемите горива, световната икономика ще се изправи не само пред сериозни климатични про-

[13] Вж. по-подробно Доклад в изпълнение на чл. 4 от Директива 2003/54 относно общите правила на вътрешния пазар на електроенергия и чл. 7 от Директива 2005/89 от 18 януари 2006 г. относно мерки за гарантиране сигурността на доставките на електрическа енергия и инфраструктурните инвестиции, юли 2010 (http://www.mee.government.bg/doc_vop/Bul_Energy%202010.pdf.).

мени и проблеми с енергийната сигурност, а и разходите за енергия ще се повишат.[14] Ето защо трябва да се постави по-сериозен акцент върху развитието на добива на енергия от ВЕИ. Този сектор е сравнително нов, поради което към момента съществуват редица трудности, съпътстващи неговото развитие. Проблем за управлението е преди всичко все още несъвършената нормативната база. Липсата на кредитиране на проекти за ВЕИ от страна на банките в България също се оказва значима пречка пред развитието на сектора.

Други проблеми, тясно свързани с управлението, са недостатъчният брой квалифицирани кадри в областта, липсата на подходящи държавни преференции, на изисквания за сертифициране на фирми в бранша и т.н.

Във връзка с възможността за екологизирането на енергийния сектор чрез добавяне на енергия, произведена от ВЕИ, се открояват някои въпроси като:

• непредвидимостта на ВЕИ - вятърът и слънцето, в по-малка степен водата, не могат да се предвидят и управляват с точност като източници на енергия;

• качеството на източника (наличието и липсата на вятъра и слънцето), което води до непостоянство в напрежението;

• невъзможността да се складира произведената енергия;

• липсата на баланс между търсене и предлагане – вятърът е най-силен през нощта, когато търсенето спада драстично;

• невъзможността да се произвежда енергия постоянно;

• цената за производство е все още прекалено висока; фиксираната изкупна цена е доста по-голяма от фиксираната продажна цена за крайните потребители;

• необходими са големи инвестиции, за да се осигури прибавянето към мрежата на “зелени” производители – в момента този разход не се споделя от тях.[15]

Безспорно енергийният сектор е най-големият замърсител на околната среда. Въпреки че погледите са насочени към развитието на ВЕИ, не би трябвало да се пренебрегват и конвенционалните източници на енергия. Голям дял в това отношение се пада на процесите, свързани с изгарянето на класическите горива – въглища, нефт и нефтопродукти. Получаваните при изгаряне на горивата продукти съдържат редица вредни вещества като:[16] серен диоксид, твърди частици (пепел, сгур, сажди), азотни оксиди, въглероден оксид, ванадеви оксиди. В много случаи продуктите на горенето съдържат и

---

[14] Вж. по-подробно WWF International. The energy report 100% renewable energy by 2050, 2011 (www.panda.org).

[15] WWF International. The energy report..., с. 77.

[16] Вж. по-подробно *Сирашки, Г., Ан. Асенов, Хр. Сирашки.* Основи на екологията. Свищов: АИ “Ценов”, 2010, с. 55 -70.

натриеви соли, съединения на флуора, канцерогенни вещества, сероводород и други вредни примеси.

Трябва да се отбележат и нанасяните с изграждането на енергийните обекти значителни щети на земята: изземване и унищожаване на плодородните земи за открити въглищни рудници, за строителството на електроцентрали и изграждане на сгуропепелохранилища; заливане на големи площи от водохранилищата към ВЕЦ и АЕЦ; изсичане на просеки в горите около електропроводите и др.

Въпреки изтъкнатите предимства на екологосъобразното управление грижата за природната среда обикновено представлява рестрикция на рентабилността. Мерките за избягване на замърсяването на природата често се оказват икономически неоправдани, тъй като в краткосрочен аспект завишават разходите и понижават печалбата.[17] Системна реализация на тези мерки може да се постигне само когато ръководството на фирмите от енергийния сектор приеме като основна цел грижата за природната среда или ако то бъде стимулирано от страна на държавата и институции с идеална цел. Практиката предлага много възможности за извличане на полза от екологосъобразната дейност.

Алтернативен вариант са производствените процеси, които не е задължително да изглеждат екологосъобразни. Те се развиват в нерегламентирани области или се търсят пролуки в нормативната уредба. Практически това се осъществява чрез дислоциране на филиали в области или държави с поблагоприятно законодателство, използване на заместители на традиционните материали и енергийни източници. По този начин грижата за природната среда се прехвърля върху трети лица.[18]

Все повече нарастват възможностите екологосъобразното управление да допринесе за осъществяване на основните икономически цели на фирмите от енергийния сектор, което се постига и на двете нива:

а) увеличаване на печалбата – чрез навлизане на нови пазари и предлагане на нови продукти;

б) понижаване на разходите – спестяване на материали, намаляване на вредните емисии, съкращаване на трудови процеси.

Ето някои начини, чрез които биха могли да се постигнат тези цели:[19]

- изграждане на пречиствателни станции и повторно използване на пречистената вода;
- ориентиране към нови енергийни източници;
- безотпадъчни технологии;
- съоръжения за кръговратно използване на топлоенергията и др.

---

[17] Вж. *Гурова, Т. Ф., Л. В. Назаренко.* Основы экологии и рационального природопользования. Москва: “Оникс”, 2010, с. 102.

[18] Вж. *Зайцев, В. А.* Промышленная экология. Москва: МХТИ, 2000, с. 96.

[19] Вж. по-подробно *Townsend, C. R.* Essentials of Ecology. John Wiley & Sons, Ltd., 2009. p. 147.

В практиката обикновено се прибягва към намаляване на разходните мерки с краткосрочен характер. Когато екологизацията се наложи като основна цел, ръководството предприема действия с дългосрочен характер, целящи не оптимизиране на разходите, а повишаване на финансовия резултат.

Не трябва да се пренебрегва стремежът на ръководството към екологосъобразно управление при минимални разходи, тъй като изискването за рентабилност на дейността в сектора налага реализация на екологичните цели на възможно най-ниска цена. Всяко ненужно влагане на производствени фактори означава загуба. Затова, за да се оптимизира разходната схема, е нужно оптимално дислоциране на производствените фактори от страна на фирменото ръководство.

Възниква въпросът какви условия трябва да се изпълнят, за да има решение проблемът при минимални разходи. Ефективността по отношение на разходите изисква всяка отделна фирма в енергийния сектор да ориентира рационално вложените средства и дейностите по премахване на отпадъците, както и разходите да бъдат разпределени правилно между емитентите.

Преди всичко съществува възможност за справяне с някои от посочените проблеми на енергийния сектор и най-вече във връзка с опазването на околната среда посредством екологизация на дейността му.

Приоритетите в политиката на енергийния сектор в България са отразени в Националния план за икономическо развитие и Енергийната стратегия на страната и са в съответствие с изискванията на европейските директиви и пазарни механизми. Почти се запазва делът на енергията, получена от ТЕЦ. Данните сочат, че основен местен ресурс на България са лигнитните въглища. Залежите на природен газ са скромни, но представляват интерес като местен източник, който до известна степен ограничава нарастването на цените на вносния природен газ. В края на 2008 г. британската компания "Мелроуз рисорсиз" открива ново находище на природен газ в района на гр. Каварна. Първоначалните оценки са, че то разполага с 24 млрд. $м^3$ природен газ. През февруари 2009 г. от американския концесионер "Дайрект Петролиъм" заявяват, че са открили газово находище на дълбочина от около 4100 м в с. Девенци, Плевенско. Потенциалното количество се оценява на около 6 млрд. $м^3$.

Количеството и потенциалът на урановите руди имат само приблизителни оценки, а добивът им е прекратен и рудниците са затворени заради високите разходи, несъвършените технологии и радиоактивните замърсявания. Ядрената енергия се отчита за местен източник и в значителна степен допринася за подобряване на енергийната независимост. Мерките за стимулиране на енергийната ефективност и на производството на енергия от ВЕИ и лансираните проекти за изграждане на нови мощности за добив на местни въглища и ядрено гориво ще се отразят положително на показателя за енергийна зависимост, но не могат да доведат до значителен ефект в краткосрочен период.

От направените проучвания се установява, че важен аспект в политиката на енергийния сектор е насърчаване използването на ВЕИ. Оптималното използване на енергийните ресурси, предоставени от тях, е средство за достигане на устойчиво енергийно развитие и минимизиране на вредните въздействия върху околната среда от дейностите в енергийния сектор.

Необходимо е оползотворяване потенциала на ВЕИ: завършването на хидровъзел "Цанков камък"; обновяване на инициативите за изграждане на хидроенергиен комплекс "Горна Арда" и на хидроенергийните комплекси на р. Дунав – "Никопол – Турну Мъгуреле" и "Силистра - Кълъраш" и др.

В България досега не се е обръщало достатъчно внимание на производството на енергия (основно топлинна) от биомаса, която наред с вятъра и слънцето също спада към ВЕИ и при това е много по-евтина от тях. Именно по-широкото приложение на биомасата би могло да спомогне за изпълнението на изискванията на ЕК за производство на 16% енергия от такива източници до 2020 г. Според различни оценки възможностите на България за производство на енергия от биомаса са 500–800 MW инсталирана мощност.

Предимствата на този енергоизточник са високият коефициент на полезно действие (в пъти по-висок, отколкото при производство на ток от вятър и слънце), много по-ниската цена на произведената енергия, както и неизползването на земни площи. Все пак не бива да се забравя, че някои видове инсталации, работещи с биомаса, са скъпи, а също, че трябва да бъде осигурено редовното снабдяване със суровина, както например е в Германия.

Фотоволтаичният (PV) пазар е все още в начален етап на развитие. През 2009 г. в ЕС едва 0.4% от общото електричество са добити по такъв начин, а в световен мащаб този процент е едва 0.1.

От съществено значение за екологизирането на енергийното производство е и осигуряването на по-висока степен на използване на наличните енергийни ресурси, т.е. т. нар. енергийна ефективност. Съществуват и други възможности в това отношение, например:

- прилагане на финансовите инструменти на ЕС за решаване на проблемите, свързани с опазването на околната среда;
- съответствие на регионалните приоритети в областта на околната среда с приоритетите на международните общности – ООН, ЕС и др.;
- обществени нагласи в подкрепа на усилията в тази област;
- формиране на екологосъобразно поведение и навици сред работещите в енергийния сектор;
- въвеждане на "добри екологични практики";
- привличане на европейски инвеститори и активно участие на местния бизнес за решаване на приоритетни проблеми на екологизацията в енергийния сектор.

Разбира се, екологизацията на този сектор е сложен процес, който предполага множество дейности. Важен елемент е подготовката на участниците в него. Според някои автори "определянето на човешките ресурси като

"най-ценният" фактор на производство на организациите е обвързано с тяхната конкурентоспособност. В този смисъл конкурентоспособността се постига чрез системен и целенасочен подбор на човешкия потенциал, използване, поддържане и развитие на същия."[20]

Според нас конкурентоспособността в енергийния сектор и екологизацията му са взаимно свързани и интересът към малки и средно големи проекти за производство на "зелена" енергия е един от факторите, оказващи влияние върху тях. ВЕИ се развиват технологично с изключително бързи темпове – много скоро те ще бъдат конкурентни в цените с традиционните източници благодарение на подобрените технологии и развитието на схема за търговия с емисии в Европа.

Както вече посочихме, енергийният сектор е един от най-сложните сектори – той е технически предизвикателен, силно монополизиран, намесени са множество бизнес- и геополитически интереси и единствено военният сектор е по-опасен за сигурността.

Казаното дотук ни позволява да направим извода, че управленските проб-леми на фирмите, работещи в енергийния сектор, са от различен характер – екологични, технически, технологични, институционални, икономически, юридически и др. Важно е да се отбележи, че тяхното решаване е от съществено значение за устойчивото развитие на сектора и енергийната сигурност на страната.

На базата на проведено проучване тук са анализирани някои от управленските проблеми, които са свързани с:

- енергийната зависимост и устойчивост;
- екологизирането на сектора;
- добива на енергия и развитието на ВЕИ,
- квалификацията на кадрите;
- икономически фактори и финансирането на проектите;
- недостатъчен финансов ресурс за проекти за "зелена" енергия

Може да се очаква, че управлението на фирмите в сектора ще се насочи към стратегия на диверсификация на видовете енергия, т.е многопрофилно производство на енергия, ориентирано към екологизация на дейностите. Голяма част от усилията трябва да се ориентират към производство на зелена енергия и достигане на заложения в "Енергийна стратегия на Република България до 2020"[21] процент на електроенергия, произведена от ВЕИ.

Съобразно с това управляващите трябва да изберат пътища за развитие, чрез които да постигнат поставените цели. Възможни са няколко насоки:

---

[20] Вж.по-подробно *Ламбовска, М., М. Харизанова.* Модел на управленския процес на набиране и подбор на човешките ресурси (http://www.unwe.acad.bg/research/br12/2.pdf).

[21] Министерство на околната среда и водите. Енергийна стратегия на Република България до 2020 (http://www.mi.government.bg/bg/themes/energiina-strategiya-na-republika-balgariya-do-2020-g-147-295.html).

• навлизане на нови пазари с нови продукти – ориентация към нови енергийни източници;

• понижаване на разходите чрез безотпадни технологии, пречистване на водата и повторно използване;

• изграждане на нови екологични производствени мощности, работещи с ресурси, добивани в страната;

• избор на по-добри технологии за добив на енергия, които ще намалят цената на проектите в дългосрочен план и ще са екологосъобразни;

• изграждане на ТЕЦ, използващи природен газ, които ще намалят дела на екологичните проблеми с тези на твърдо гориво.

Съществува пряка връзка между управлението на фирмите от енергийният сектор и енергийната устойчивост. Постигането на такава устойчивост може да се разгледа в няколко направления: *първо,* увеличаване дела на енергията, добивана от ВЕИ; *второ,* ефективно добиване и използване на наличните енергийни ресурси; *трето,* рехабилитация на съществуващите енергопроизводствени мощности за комбиниран режим на работа с няколко енергоизточника.

Разбира се, техническият прогрес (безотпадни технологии, ТЕЦ на природен газ, централи с комбинирано производство на електрическа и топлинна енергия, нови енергийни източници и др.), насочен към екологизация на дейността, от своя страна провокира конфликт между икономическия растеж и грижата за природата.[22] Ангажираните в изследването на околната среда хора и капитал се увеличават, но това става за сметка на ресурсите, вложени в конвенциалните изследвания (Research and Development). Така развитието на екологосъобразния технически прогрес се свързва с отстъпление от традиционните изследвания, ориентирани към нарастване на производителността. Задача на фирменото управление в сектора е да балансира двете линии на развитие, за да поддържа ниско нивото на вредно въздействие върху природата и същевременно да осигурява рентабилност на фирмената дейност.

За редуциране на управленските проблеми, свързани с екологизацията на енергийния сектор, би трябвало преди всичко да се определят основните цели на екологизацията, да се дефинират проблемите и определят потребностите, както и ограничителните условия, съпътстващи този процес.

Накрая трябва да отбележим, че най-важното направление за екологизация на енергийният сектор е свързано с използването на ВЕИ. Това е един от основните фактори за преминаване към нисковъглеродна икономика, за гарантиране на сигурността на енергийните доставки, за развитие на нови високотехнологични производства и осигуряване на т. нар. “зелен” растеж и “зелени” работни места.

---

[22] *Dodd Jr., C. K.* Amphibian Ecology and Conservation: A Handbook of Techniques (Techniques in Ecology and Conservation). New York : Oxford University Press, 2010, p. 328.

Необходимо е управляващите в сектора да изискват още с проектирането на нови производствени мощности, както и при модернизацията на съществуващите, да се предвиждат екологосъобразни "чисти" технологии за всички производства, като се използват най-добрите световни постижения. За това са нужни повече средства, но те се компенсират многократно както в резултат от комплексното използване на ресурсите и енергията, така и от икономии при изграждането на отделни пречиствателни съоръжения. Най-големият ефект е опазването на човешкото здраве, което не може непосредствено да се оцени в пари.

Достиженията на научно-техническия прогрес дават възможност да се прилага нов подход за съхранение и възпроизводство на околната среда, а фирмената дейност да се съобрази с екологичните изисквания.

Екологизацията е многопланова дейност, свързана както с ежедневните мерки - за ограничаване изхвърлянето на вредни вещества от предприятията и на други антропогенни въздействия върху природата, така и с някои перспективни задачи - създаване на затворени технологически цикли и въвеждане на по-ниски норми за водо- и енергопотребление. Важна крачка в управлението и екологизацията на фирмената дейност в енергийния сектор представлява и въвеждането на безотпадни и малкоотпадни технологии, рециклирането и т.н., които наподобяват кръговрата на веществата в природата.

Разбира се, за постигане на устойчиво развитие и успех фирмите трябва да притежават и реализират цялостна дългосрочна и гъвкава линия на екологосъобразно поведение, функциониране и развитие. Необходимо е разработване и осъществяване на различни стратегии за екологизация, за да могат предприятията да оцелеят и да се развиват в бъдеще. Във връзка с това важно значение имат рационалното използване на природните ресурси и предотвратяването на тяхното изчерпване, преустановяването на увреждането и замърсяването на природната среда и запазването на природното екологично равновесие, осигуряващо нормални условия за развитието на екосистемите.

14.IX.2011 г.

КРЕАТИВНИ ИДЕИ ЗА СТАБИЛНОСТ И РАСТЕЖ В АКАДЕМИЯ С ДЕСЕТИЛЕТНИ ТРАДИЦИИ

Както всяка година в началото на ноември Стопанска академия "Д. А. Ценов" - Свищов чества своя патронен празник. Тази година той беше особено тържествен, защото Висшето училище навършва 75 години. Достойният юбилей беше отбелязан с поредица от мероприятия, чийто връх беше проведената Международна юбилейна научна конференция на тема "Икономиката и управлението в XXI век – решения за стабилност и растеж".

Бележитата годишнина и представителният научен форум привлякоха безпрецедентен брой участници от страната и чужбина. Научното събитие беше уважено от близо 450 научни работници, преподаватели, докторанти, студенти и представители на практиката с над 360 доклада. В конференцията се включиха участници от 16 държави - Албания, България, Грузия, Гърция, Индия, Казахстан, Латвия, Литва, Македония, Молдова, Полша, Румъния, Русия, САЩ, Сърбия, Украйна.

България беше представена от: Университета за национално и световно стопанство, Икономическия университет - Варна, Софийския университет "Климент Охридски", Нов български университет, Техническия университет – София, Бургаския свободен университет, Висшето училище по застраховане и финанси, Великотърновския университет "Св. Св. Кирил и Методий", Аграрния университет - Пловдив, Химико-технологичния и металургичен университет и др.

Работата на конференцията започна с пленарна сесия, включваща три основни доклада.

В разработката на *проф. д-р ик. н. Атанас Дамянов (СА)* "Национални и интернационални допускания" първоначално методологически се изясняват базовите понятия и идеи. След това анализът се пренася върху трансформациите в *икономическото* (теоретичен разрез, конвергенцията между естествената икономическа система на капитализма и изкуствената система на социализма, еднопосочността на икономическата интеграция, икономическата гравитация и световното икономическо равновесие), *политическото* (политическите режими - демокрацията, разрешените и неразрешените революции, мултикултуризмът, опасното двувластие с едновременно подчинение на ЕС и НАТО), *социалното* (протестните движения в резултат от противоречията между поколенията, структурата на доходите, страховете на средната класа за бъдещето й) морфогенетично поле. Извършващите се трансформации се разглеждат и от специфичния ъгъл на литературния подход. Заключителната част е посветена на националните допускания относно прехода към пазарна икономика у нас.

В пленарния доклад на *г-н Румен Симеонов*, *подуправител на БНБ* на тема "Кризата и предизвикателствата пред стабилността на финансовите системи: настоящи отговори и възможни бъдещи решения" е разгледана

финансовата система в условията на глобална криза, акцентирано е върху рисковете, породени от глобализацията и интеграцията на световната и европейската банкова и финансова система, върху ограничеността на ресурсите в отделни страни и необходимостта от цялостно оптимизиране на нормативната рамка и на взаимоотношенията с пазарните участници, имащи отношение към идентификацията на рисковете. В заключителната част е представено състоянието на българската банкова система и БНБ в този процес – запазване на въведените с паричния съвет по-високи регулаторни изисквания за капитала, консервативно претегляне на кредитния риск, акумулиране и поддържане на значителни буфери спрямо евентуални шокове и т.н.

Докладът на *проф. д-р Л. Кирев (СА)* на тема "Знанието като икономическа категория" е с фокус прехода към икономиката на знанието и превръщането на самото знание в основен продукт и ресурс на новата икономика. В разработката са анализирани стойностната форма на знанието, амбивалентният му характер на съществуване като публично и частно благо, неговото "стареене" и преливане. Изследвани са и особеностите на знанието в сравнение с традиционните блага и фактори на производството – специфичен начин на отчуждаване, запазване на полезността в процеса на употреба, самонарастване в процеса на потребление, персонализация на знанията, нова структура на отношенията на собственост в обществото на знанията, промени в характера и механизма на натрупване.

Останалите доклади от конференцията бяха обособени в четири секции.

Финанси, икономикс, застраховане и осигуряване

Постигането на икономическа стабилност и създаването на условия за дългосрочен устойчив растеж изискват най-напред да бъдат изследвани периодично повтарящите се кризи в икономиката. Днес вниманието на учените и изследователите е фокусирано върху започналата през 2007 г. в САЩ финансова криза, която бързо се превръща в глобална.

В този смисъл особен интерес представлява докладът на *проф. Ю. Пасичник (Украйна),* където анализът започва с природата на световните финансови кризи изобщо и се стеснява до особеностите, начина на протичане и възможностите за преодоляване на съвременната криза. Различни аспекти на нейното проявление представят в докладите си *проф. Г. Силласте (Русия), доц. Хр. Мавров (ИУ), доц. Ст. Стефанов (СА), доц. Ж. Вътев (СА)*, *д-р Ал. Ганчев (СА). и докт. Ан. Георгиев (СА).* Те анализират подробно възможните рискове за страните с валутен борд, социалните рискове за обществото, ефектите върху банковите регулации на Базелския комитет, влиянието върху основните макроикономически процеси в България, развитието на инвестиционните фондове у нас и т.н.

Наред с проявите на кризата обект на засилено внимание стават мерките, необходими за излизане от нея и успешното следкризисно развитие на

икономиките. В това отношение участниците в научния форум препоръчват сложен комплекс от мерки, логично насочени предимно към банковата сфера и дейността на кредитните институции. Като важен подход за съживяване на икономиката *проф. Н. Николова (УНСС)* посочва диверсификацията на банковите продукти. Тя изтъква значителния потенциал на ефективното навлизане на банките на факторинговия пазар. Друг аспект на мерките срещу кризата и нейните последици засяга *доц. Р. Димитрова (НБУ)*. За осигуряване стабилността на търговските банки тя препоръчва поддържане на качествен кредитен портфейл чрез използване на скоринг системи и финансови анализи, определяне на лимити спрямо група кредитополучатели; застраховане на кредити и т.н. *Доц. В. Милинов (СА)* акцентира върху регулирането на рисковите финансови операции на банките и по-конкретно - рисковите ипотечни кредити.

Проучването на чуждестранния опит и прилагането на най-добрите световни практики е ценно средство за вземане на подходящи решения за преодоляване на кризата. В този смисъл *доц. С. Трифонова (УНСС)* предложи пакет от мерки на китайската централна банка за управление на кризата, а *проф. Б. Луцив (Украйна)* сподели опита на Украйна по отношение потенциала на търговските банки за динамизиране на растежа и утвърждаване на пазарните отношения.

Необходимостта от навременни и адекватни действия за преодоляването на кризата, както и редица теоретични идеи и практически примери за усъвършенстване на банковата дейност, са разгледали в докладите си *доц. Б. Божинов (СА), ас. Н. Георгиев (СА), доц. М. Видолова (СУ), д-р Гр. Сарийски (СУ), ас. М. Столинчев (СА) и др.*

Проблемът за кризата неизменно обхваща и бюджетния сектор. Анализ на бюджетните политики у нас от периода преди настъпването й и извеждане на насоките за успешната антикризисна политика правят *доц. Ст. Симеонов (СА) и докт. Пл. Парушев (СА).*

Кризата се отразява негативно както на събираемостта на приходите, така и на ефективното изразходване на набрания ресурс. В такива условия се формира отрицателно бюджетно салдо и се натрупва бюджетен дефицит, съответно държавен дълг, който нарушава стабилността на държавните финанси. Върху тези проблеми са разсъжденията на *д-р Ан. Радулова (СА) и ас. П. Ангелов (СА)*. Въпреки негативното значение на дълга според *доц. Вл. Владимиров (ИУ)* съществуват редица аргументи, че в определени граници той може да бъде полезен. В случая той предлага използване на дългово финансиране, но при запазване на дългосрочната устойчивост на публичните финанси.

Относно приходната страна на бюджета в по-конкретен план *проф. М. Христов (ВУЗФ)* споделя виждането си за необходимостта от съществени промени в данъчното облагане. Според него те трябва да бъдат насочени към: разширяване полето за пряко данъчно облагане, по-значимо приложе-

ние на прогресивното данъчно облагане, увеличаване степента на децентрализираното данъчно облагане и т.н. Като допълнение към това *д-р Н. Благоева (АУ)* аргументира необходимостта от редуциране на разходите за спазване на данъчното законодателство с цел да се предотврати неплащането на задълженията от данъкоплатците. В по-общ план *д-р И. Беев (УНСС)* търси концептуален подход за определяне на критериален набор за конструиране на оптимална данъчна система.

Като продължение на темата *доц. А. Захариев (СА)* разглежда състоянието на фискалната децентрализация в България през призмата на общинските съвети. Чрез анализ на резултатите от анкетно проучване по проблема той доказва хипотезата си, че въпреки позитивните нормативни изменения се наблюдава влошаване на финансовото състояние на общините. До подобен извод чрез изследване на състоянието на общинския дълг към средата на 2011 г. достига и *д-р Л. Найденов (ИУ)*.

Следвайки дедуктивния подход, по-нататък анализът се пренася върху финансовото състояние и проблемите на отделните микроединици. В доклада си *гл. ас. Ст. Бъкличаров (ВТУ)* извежда банковото кредитиране като основен външен източник за финансиране на МСП и изтъква необходимостта от държавна подкрепа както за бизнеса, така и за банките, които го обслужват. *Доц. В. Ненков (СА)* фокусира вниманието си върху предимствата и недостатъците на конкретни методи за оценка на финансовия резултат на фирмата, като препоръчва комплексното им използване с цел избягване на ликвидация в условията на криза. А *д-р Е. Калчев (НБУ)* разсъждава по въпроса за счетоводната печалба и нейното значение за финансовата оценка на резултатите от фирмената дейност.

Друга група доклади е насочена към темата за финансовата подкрепа на ЕС с цел намаляване на различията в отделните страни-членки и постигането на икономически и социален растеж. В този ред на мисли *доц. Р. Лилова (СА)* разглежда състоянието и проблемите при усвояването на европейските фондове. След обстоен анализ на бюджета на Съюза тя концентрира вниманието си върху България, където търси причините за ниското усвояване на средствата от фондовете и очертава възможните перспективи за страната. Въпреки проблемите финансовата подкрепа на ЕС е ценен източник на ресурс за страните, трансформиращи своите икономики. Във връзка с това е докладът на *ас. М. Радосавлевик и ас. З. Темелков (Македония),* които изследват основните аспекти на приложение на европейската финансова помощ в Р. Македония.

Пак за кризата, но този път в макроикономически аспект са докладите на *проф. М. Зверяков (Украйна)* и *доц. Т. Тодоров (СА)*. Като правят диагностика на нейните симптоми съответно в Украйна и България, авторите достигат до сходни заключения за необходимостта от засилване ролята на ендогенните фактори и активното участие на държавата за формиране на модела на следкризисната икономика. В теоретичен план, базиран на

моделите на новата теория за растежа, *доц. Р. Фотов и Д. Лазаров (Македония)* разглеждат възможностите и на македонската икономика в това отношение.

Изграждането на новия модел на икономиката неизменно е свързано със състоянието й в предкризисния период и малко по-назад във времето - с избрания от отделните държави път на икономическа трансформация. Тези въпроси са предмет на изследване в докладите на *доц. Ив. Петров (СА), доц. Р. Лазаров (СА) и проф. В. Стоянов.* Първите двама автори развиват проблема през призмата на доминиращите два модела на реформиране на икономиките - еволюционен и бърз (шоков), и анализират резултатите от основните направления на това преустройство за отделни страни. А проф. Стоянов, като прави опит за "екстраполация" на икономическото развитие през XXI век, утвърждава, че сполучливият сценарий, който ще изведе икономиката на нов хоризонт, е този на "средния (благородния) път на развитие", съчетаващ ролята на пазара и на държавата. Към това *доц. Й. Василев (СА)* допълва, че новият модел на икономиката изисква особено внимание към знанието и подчертава необходимостта всяка страна да изгради собствена стратегия за неговото управление. Във връзка с това *доц. М. Андреева (СА)* изтъква потенциала на иновациите и тяхната роля както за цикличността в развитието, така и за постигане на икономически ръст. Успешната реализация на модела на устойчивото развитие според *доц. Л. Йотова (УНСС)* изисква адекватно инкорпориране в него на мерките за преодоляване на неравенството и борбата с бедността.

Някои конкретни измерения на тези проблеми в българската икономика са провокирали интереса на много от участниците. На базата на макроикономически анализ *доц. А. Маринов (Академия на МВР)* извежда тенденциите в развитието на икономиката ни и посочва мерки за поддържане на икономическата сигурност на страната, обвързвайки две от целите в стратегията "Европа 2020". *Доц. Ив. Върбанов (СА)* изследва възможността за преминаване от бедност към растеж чрез осигуряване на заетост; *доц. Л. Несторов (СА)* разглежда промяната в структурата на икономиката и нейните сектори с акцент върху селското стопанство, а *гл.ас. Пл. Патарчанов (СУ)* споделя виждането си за ползата от стимулирането на икономическите дейности от третичния сектор в планинските райони. *Доц. Кр. Кунев (СА)* насочва вниманието си към състоянието на естествените монополи и по-специално изследва проблемите в енергийния сектор. *Д-р Ст. Ралева (УНСС)* анализира структурните характеристики на инфлационния процес у нас и апробира в български условия модела на Б. Балаша и П. Самуелсън. *Гл. ас. Т. Тодорова (СА), гл. ас. М. Врачовска (ВТУ) и ас. П. Георгиева (СА)* представят спецификите на макроикономическата политика на държавата съответно чрез разходите за чисти публични блага, публично-частното партньорство и държавното предприемачество. *Доц. П. Пенчев (ВТУ), доц. Н. Георгиев (СА), доц. П. Шишманова (СА), гл.ас. Е. Цонева (СА) и д-р М.*

Николова (СА) обосновават определящата роля на човешкия фактор в икономиката, извеждат проблемите, свързани с влошената демографска ситуация у нас, и проблемите на някои рискови социални групи на пазара на труда и препоръчват инструменти за увеличаването на човешкия капитал. *Гл. ас. Т. Асенов (СА) и ас. Е. Петкова (СА)* изследват външния сектор на икономиката с фокус интеграцията на България в международния стокообмен и влиянието на ПЧИ.

Разгледаните фундаментални икономически проблеми и начините за тяхното разрешаване намират отражение в икономическата теория, а самата теория бива проверявана в реалната икономическа среда. На тези въпроси са посветили изследванията си уважавани наши професори и научни работници. Без да визира конкретна научна школа, *проф. З. Младенова (ИУ)* изразява неудовлетвореността си от "анемичната" реакция на българската икономическа наука относно "края на Прехода" в страната, както и от пасивното приемане (макар и негласно) на официално дадената оценка на ЕК за България като функционираща пазарна икономика. В този смисъл тя утвърждава, че "задачата на икономистите е да анализират действителната икономика, икономиката такава, каквато е, а не да приемат желаното за действително или да се крият зад политическите оценки". *Проф. П. Михайлов (ИУ)* подлага на критичен анализ неокласическата парадигма, фундирала прехода в България, и достига до извода, че това е погрешен модел, увеличаващ диференциацията и засилващ отчуждението на хората. Необходимостта от алтернативи в това отношение се подкрепя и от *проф. Сн. Найденова (СА).* В идеята за "разумната достатъчност" авторът търси не само изход от кризата, но и утвърждаването на цивилизационните ценности, основани на справедливостта, солидарността, благополучието и свободата. За целта *гл. ас. Р. Чонова (СА)* призовава за създаване на модел на обществото, базиран не само на икономически, но и на социални принципи.

Наред с посочените участници с интересни теми за обратната зависимост между природните ресурси и устойчивия растеж, иновативните подходи в преподаването на английски език, движението Ню Ейдж и т.н. във форума се включиха *проф. С. Силвестров (Русия)*, *проф. В. Черенков и доц. Н. Черенкова (Русия), доц. К. Личева (СА), Е. Смотрова (Русия) и др.*

Важна предпоставка за устойчивото развитие е добре изграденият и ефективно функциониращ застрахователен сектор. Основните ползи от него – създаване на сигурност за хората и формиране на дългосрочен ресурс за инвестиции, са обект на внимание в доклада на *доц. В. Василев (СА)*. В контекста на тази проблематика *д-р Л. Кръстев (СА)* разкрива предимствата на публичните застрахователни дружества в условията на силно конкурентен пазар. Механизмът за успешната адаптация на застрахователното дружество към тези условия е анализиран от *доц. Н. Ташков (Македония).* Конкретни проблеми от застрахователната практика - влиянието на рисковия признак "пол" и новите моменти при оценяването на техническите резерви в

общото застраховане, се съдържат в докладите на *доц. Р. Ерусалимов (СА)* и *гл.ас. К. Чиприянова (СА)*.

Стабилността и растежът могат да се изследват и в социален аспект. В своето изложение *доц. Д. Врачовски (СА)* акцентира върху два основни фактора – демографското развитие на България и макроикономическата среда, които стоят и на входа, и на изхода на системата за социално осигуряване. *Проф. Й. Христосков (ВУЗФ)* разглежда връзката между политиката на социално осигуряване и фазите на икономическия цикъл. Чрез емпирична проверка на тази зависимост за страните от ОИСР и ЦИЕ авторът доказва, че социалната политика задължително трябва да отчита измененията, свързани с фазите на икономическия цикъл.

Една от формите на тази политика е социалното подпомагане. На нея е посветен докладът на *гл. ас. Н. Нинов (СА)*, който посочва неотложната необходимост от обвързване на социалните помощи с линията на бедност. Темата продължава с анализ на стратегията "Европа 2020" и нейните ключови цели, направен от *д-р Й. Панагорет (Румъния)*, а конкретният анализ на перспективите за социално сближаване на страните от ЕС на *гл. ас. В. Георгиева (СА)* завършва с извода, че поради съществените икономически различия между държавите този процес е силно затруднен.

Друг елемент на социалноосигурителната система е пенсионното осигуряване. Както отбелязват в докладите си *д-р Хр. Благойчева (ИУ) и ас. Цв. Ненкова (СА)*, чрез него се формират доходи на определени групи лица, с което се постига намаляване на бедността и социалната им изолация. Това налага създаването на условия за висока ефективност на пенсионната система. Важно значение в случая имат адекватната правна регламентация и съответните държавни регулации. На тези въпроси обръщат внимание *доц. Ив. Данева (НБУ), доц. Пл. Йорданов (СА), гл.ас. Т. Илиева (СА).* С цел повишаване на ефективността на държавното участие в пенсионното осигуряване авторите посочват необходимостта от корекции на съществуващите надзорни модели и системи за регулиране и предлагат иновативни подходи за развитие като: постепенно преминаване към риск, базиран на надзор в пенсионната индустрия, въвеждане на спестовен елемент в публичното пенсионно осигуряване, стартиране на мултифондове с различен рисков профил. Наред с държавната намеса за ефикасното функциониране на пенсионната система е необходим, както посочва *д-р С. Пантелеева (СА),* и активен подход на мениджмънта на осигурителната дейност. В това отношение *д-р Ст. Киров (ИУ)* откроява международните инвестиции на частните пенсионни фондове, с което те диверсифицират портфейла си и така не само че намаляват колебанията в доходността, но дори я увеличават.

Счетоводство, контрол, одит, статистика и математика

С появата на разделението на труда и нарастването на произведения продукт в древните общества възниква потребността от отчитане на стопан-

ската дейност. С различните етапи на развитие на стопанската отчетност, респ. на счетоводството, започва докладът на *доц. М. Дочев (СА)*. По-нататък авторът характеризира тяхното състояние в наши дни, а бъдещото им развитие свързва с компютризацията на отчетните процеси и непрекъснатото нарастване на потреблението на счетоводна информация. Наред с това *доц. Ал. Костадиновски и ас. Бл. Йованова (Македония), доц. Л. Еспергенова (Казахстан) и д-р П. Петрова (ВТУ)* показват, че счетоводството чрез присъщите му информационна и контролна функции не само генерира резултати, но и дава възможност те да бъдат интерпретирани в управленски решения, създавайки индиректно условия за стабилност и растеж в предприятието.

Поглед към същността на счетоводната дейност констатира наличието на различни модели при формиране на финансовия резултат на предприятието. В този смисъл *доц. Г. Баташки (СА)* подчертава, че изборът на подходящ модел е важен инструмент, който осигурява ясно и коректно представяне на финансовото състояние на стопанската единица. Акцент върху разходната част на тези модели поставя *д-р Б. Божилов (СА)* и подчертава необходимостта от своевременното отчитане, управление и контрол на разходите, както и отстраняване на субективните причини за тяхното увеличение. В частност *д-р Ив. Андреев (СА)* откроява проблемите при счетоводното отчитане на корпоративното подоходно облагане. За достоверното представяне на резултатите от дейността на предприятието *доц. Р. Симеонова (СА)* смята за важно отразяването на промените в цените при измерването на елементите на финансовите отчети. Тя разглежда различни подходи за оценка в зависимост от конкретните условия.

Спецификите на счетоводното отчитане на различните финансови инструменти на предприятието са обект на анализ в друга група доклади. *Доц. Ат. Атанасов (СА)* се спира подробно на подходите и базите за признаването и отписването на финансовите инструменти в предприятието; *ас. Т. Тодоров (СА)* посочва особеностите при счетоводното отчитане на базовите финансови инструменти, търгувани на фондовата борса. Проблемите при отчитането на дълговите инструменти са обобщени от *гл.ас Цв. Цветков (СА)*. *Ас. С. Илиева (ИУ) и докт. В. Деков (СА)* обособяват организационните етапи на текущото счетоводно отчитане в предприятията за колективно инвестиране с цел улесняване на бъдещите инвеститори и по-голяма сигурност на вложенията им.

Когато дейността на предприятието силно се влоши, възможно е да се стигне до производство в несъстоятелност и ликвидация. С тези две процедури запознава колегията *проф. М. Димитров (СА)*. Той ги анализира двуаспектно – като съдебен процес и счетоводна практика, и разкрива различията между тях, причините за възникването им, законовите регламентации и конкретните счетоводни процедури по реализацията им. Подобен проблем - кризата в развитието на стопанските бизнес-единици, изследва и *ас. К. Велчев (ИУ).*

В контекста на разглежданата проблематика намират място и въпросите, свързани с развитието на персонала. Интерес за *доц. Г. Иванова (СА)* представляват организацията на отчитането и документирането на разходите за обучение и тяхното отражение върху финансовите резултати на предприятията. Като печеливша тенденция във фирмената политика *д-р М. Мусов (УНСС)* разглежда обвързването на системите за заплащане на служителите със стратегическите (а не с краткосрочните) цели на корпорацията. Чрез сравнителен анализ с някои европейски страни *д-р Р. Кръстева (СА)* представя особеностите и достойнствата на нетипичната за България професия на управленския счетоводител.

Проблемите и перспективите пред счетоводното отчитане в предприятията от различните икономически отрасли изследват *д-р Д. Ималова (СА), д-р Т. Кънева (СА), д-р К. Йоновски (СА), гл.ас. Р. Петрова (ВТУ), д-р В. Вечев (СА), ас. Г. Чиприянова (СА)*. Обект на тяхното внимание са предприятията от публичния сектор, строителството, банките, лечебните заведения, изкупуването на отпадъци. За разширяване на обхвата и за още по-пълно представяне на развитието на счетоводството в национален и международен аспект допринасят със своите доклади и *д-р Р. Михайлова (СА), д-р Сл. Стоянова (ШУ)*, *гл.ас. Д. Крумова (СА) и участниците от Казахстан - доц. М. Тютюникова, доц. С. Баришева, доц. А. Акпарова и др.*

Счетоводната информация има съществено значение за доброто управление на стопанския субект. Вземането на правилни и обосновани управленски решения предполага качествен финансово-стопански анализ. За необходимостта от усъвършенстването на неговата методология и методика в условията на глобализация споделя вижданията си *д-р Р. Иванова (УНСС)*. Подкрепяйки това становище *доц. М. Тимчев (УНСС)* препоръчва използването на алтернативни методи на анализ, които в своята съвкупност създават интегрирана система от показатели за идентифициране тенденцията в икономическите резултати на фирмата. В тази посока са и предложенията на *доц. М. Гергова (СА) и д-р Л. Тодоров (УНСС)*, които разглеждат иновативни подходи и алгоритми, целящи повишаване ефективността на бизнеса. Проблемът за ефективното и конкурентоспособно развитие присъства и в докладите на *доц. К. Митов (СА) и доц. Р. Колева и колектив (СА)*, които се спират съответно на анализа на ДМА в аграрните предприятия и на ефективността на ресурсния потенциал в индустриалните дружества. За необходимостта от правилен избор на технологичен модел и съответен алгоритъм за анализ на фирмената печалба е докладът на *доц. М. Михайлов (СА),* а *гл.ас. Кр. Кулчев (СА)* засяга проблемите на дистрибуцията и нейните основни компоненти като важно конкурентно предимство на фирмата.

Успешната реализация на фирмените цели изисква извършваните дейности да бъдат контролирани. Видовете отговорности, които могат да се търсят в резултат от контролната дейност, разглежда *д-р П. Стойкова (СА)*.

Като форма на контрол *д-р З. Петкова (СА)* изследва дейността на митниците и тяхната роля като бариера срещу навлизане на фалшифицирани стоки на територията на ЕС. В друг аспект *доц. Г. Иванов (СА)* поставя на дискусия въпроса дали вътрешните системи за управление и контрол във висшите училища могат да бъдат ефективни и да гарантират качествено управление. Във връзка с това *гл. ас. Г. Кондев и колектив (ХТМУ)* описват един от моделите за самооценка на висшите училища в страната с възможните последици и предизвикателства за ръководството.

Наред с изложените становища в конференцията се включиха и *доц. Ем. Тананеев (СА)* с визия за мотивацията като противодействие на данъчния рекет, *д-р Е. Георгиева (АУ)* с анализ на основни елементи при формиране на финансовия резултат в земеделието и *ас. Д. Янков (АУ)* с конкретен финансово-счетоводен анализ на показателите за ликвидност в аграрно предприятие.

Динамичната среда, в която функционират стопанските субекти, и необходимостта от достоверна информация за дейността на предприятията налагат извършването на одиторски процедури. На особеностите на някои видове одит е посветено изследването на *доц. Г. Николов (ВУЗФ) и д-р М. Антов (СА)*. Докладът на доц. Николов съдържа критичен анализ на възприетите в българското законодателство определения за одита на изпълнението и неговите направления и опит на автора за по-доброто им дефиниране. Относно вътрешния одит д-р Антов подчертава, че основният мотив за прилагането му е повишаване стойността на организацията.

За риска като неотменима черта на одиторската дейност са разсъжденията на *доц. Кр. Крумов (СА)*. С довода, че грешките се допускат от един субект, а негативите се понасят от друг, той обосновава необходимостта от включването на лицата, търпящи последиците, в определението за одиторски риск. По-нататък *д-р С. Костова (СА)* извежда значението на диагностичния преглед в независимия финансов одит и приноса му за защита на интересите на отделните микроединици и на обществото. Предвид това *д-р Н. Цветкова (СА)* определя като важен приоритет обучението на студентите по независим финансов одит.

Останалите доклади в това направление са свързани с: опита на Албания в одитната дейност и измененията ѝ вследствие на трансформационните процеси на *д-р Ал. Жеку (Албания)*; прилагането на международните стандарти за финансова отчетност и икономическия растеж *на доц. О. Трайковска и Е. Митева (Македония);* бюджетните постъпления и оптималната данъчна тежест на *д-р Г. Абуселидзе (Грузия).*

Статистически поглед върху основни макроикономически проблеми разкрива важни тенденции в българското стопанство. Чрез решаване на статистически модели *доц. Л. Иванов (СА)* установява наличие на тенденция в динамиката на заетостта и безработицата, силен сезонен компонент и инерционност в развитието им, което предполага определен подход при

регулирането им. Разработката на *доц. Пл. Петков (СА)* е насочена към определяне ефективността на процеса по съгласуване на свободните работни места с търсещите работа, при което достига до извода, че съответствието е по-ефективно в регионите с по-голяма плътност на населението. Като изследва динамиката на мултипликатора на износа и съпоставя пределните склонности към износ и внос, *д-р Кр. Славева (СА)* оценява влиянието на външната търговия върху БВП и растежа.

Пряко свързано с посочените променливи е потреблението на домакинствата. В анализа на *д-р Ст. Цанова и докт. Цв. Цанова (СА)* се констатира, че за периода 2000-2009 г. те използват все по-голяма част от своя доход за потребление. Спестяването също расте, но средната склонност към него намалява. Проблемът за спестяването, разгледан в контекста на теорията за жизнения цикъл, присъства и в разработката на *ас. Д. Дамянов (УНСС)*. Свиване на фокуса на изследването към структурата на енергийното потребление на домакинствата се наблюдава в доклада на *гл. ас. М. Шопова (СА)*.

Въз основа на "Преброяването на земеделските стопанства`2010" *доц. П. Ангелова (СА)* извежда основните социално-икономически характеристики на българското земеделие. Тя констатира негативни резултати по почти всички изследвани показатели.

Мениджмънт, маркетинг, международна икономика и информационен бизнес

Управленските функции на всяка система изразяват възможностите на отделните структурни единици да управляват и да бъдат управлявани. Създаването на подходяща среда за осъществяване на нормален управленски процес налага преодоляване на възникващите неконтролирани слухове. Към тези въпроси насочва вниманието си *проф. К. Каменов (СА)* и обяснява появата им със силно разтворената ножица между моралната и правната норма. За елиминиране на негативните ефекти, които те предизвикват, авторът предлага: промени в социалната среда, прозрачност в действията на управляващите, скъсване с малките компромиси и т.н.

В доклада си *доц. Ан. Асенов и докт. В. Иванов (СА)* представят базов модел за усъвършенстване управлението на бизнес-процесите, който може да доведе до цялостно подобряване управлението на организацията. Цел на разработката на *доц. Е. Стоянов (КИА)* е да анализира реалната възможност и степен на влияние, които придобиват системите за управленски контрол върху организационното усъвършенстване. Възможностите на публичната администрация да повиши ефективността си, възприемайки някои подходи и методи на управление от бизнес-организациите, разглежда *доц. Б. Борисов (СА)*.

Функционирането на една организация е свързано с възникването на рискови ситуации, конфликти и кризи. *Ас. Е. Парашкевова (СА)* разглежда

рисковите фактори, застрашаващи постигането на фирмените цели, и начините за тяхното адекватно управление. Някои съвременни аспекти на репутационния риск и причините, които го пораждат, изследва в доклада си *доц. Р. Габровски (СА)*. Една от най-добрите практики за разрешаването на конфликти и кризи в организацията, главно по пътя на осигуряването на ефективна устойчива комуникация с вътрешните и външните публики, според *доц. М. Бакърджиева (СА)* са връзките с обществеността.

Особеностите на мениджмънта в някои европейски страни споделят чуждестранните участници в конференцията. *Проф. Ст. Ковал (Полша)* разглежда развитието на управлението през призмата на трансформацията на полската икономика и акцентира върху проблемите на публичното управление и управлението в частния сектор. Необходимостта от модернизация на руската икономика на основата на съвременните технологии и иновации обосновават в доклада си *проф. Н. Стрекалова и д-р С. Бороздин (Русия)*. Опитът на Сърбия по отношение прилагането на системите за управление на качеството с цел подобряване на бизнеса е представен от *проф. В. Майсторович и проф. В. Маринкович (Сърбия)*. В своя доклад *проф. Й. Кукуй и колектив (Румъния)* стесняват обекта на изследване към мениджмънта в образованието. По-специално те разглеждат управлението на университета като предпоставка за съответствието между висшето образование и изискванията на пазара на труда в Румъния. Аналогична е темата на изследването и на *проф. М. Петреску и колектив (Румъния),* които правят обзор на възможностите за качествено управление на румънските академични институции.

В условията на формиране на новата, основана на знанието икономика ролята на човека в процеса на управление неимоверно нараства. Идеята в доклада на *ас. Б. Георгиев (Македония)* е да прогнозира планирането и развитието на работната сила в новия тип икономика. Върху някои аспекти при оценяването на ефективността на системата за стратегическо управление на човешките ресурси в организацията хвърля светлина докладът на *д-р В. Славянска (БСУ).* Споделяйки виждането, че ангажираността на служителите е каузално обвързана с резултатите на работното място, *доц. Е. Станимиров (ИУ)* обосновава необходимостта от нейното системно изследване. В отговор на тази потребност той представя резултатите от проведено проучване в две български компании с общ мениджмънт. Друго изследване, проведено от *д-р Е. Николов (СА),* систематизира проблемите на фирменото обучение на персонала у нас. Обект на внимание в доклада на *д-р Кр. Хаджиев (НБУ)* са основните изисквания в процеса на формулиране на екипните цели. Той поставя акцент върху самоуправляващите се работни екипи. Отстоявайки разбирането, че клиентите са част от ресурса за производство, *д-р Ю. Йоргова (БСУ)* предлага конкретни подходи за тяхното управление, което би подпомогнало процеса на вземане на решения.

В друг доклад *проф. Й. Кукуй и колектив (Румъния)* утвърждават социалната отговорност на предприятията като път към конкурентоспособен растеж. С общите проблеми и предимства на социалната отговорност на бизнеса и нейната интерпретация в българските условия запознава аудиторията *доц. П. Мидова (СА)*. В своята разработка *д-р П. Данкова (ИУ)* застъпва тезата за наличието на двустранна връзка между въздействието на нивото на социална отговорност върху човешкия фактор в организацията и съответно неговият принос за реализиране на тази отговорност. Ролята на стандартизацията в това отношение е изследвана от *доц. Ст. Цветкова (СА)*.

Предвид новите икономически предизвикателства и нарастващата роля на международните отношения, *доц. В. Куриляк (Украйна)* обосновава необходимостта от отделяне на междукултурния мениджмънт от международния - и като учебна дисциплина, и като научно направление. Като част от новото разбиране на ролята на мениджмънта *проф. П. Жевтич (Сърбия)* споделя виждането за необходимостта от управление на околната среда с цел да се предотврати по-нататъшно увреждане на планетата и да се подобри благосъстоянието на хората. Във връзка с това *гл. ас. Н. Георгиева (СА)* поставя проблема за екоефективността и изграждането на стандартизирана методика за нейната оценка. Според *д-р Хр. Сирашки (СА)* в този процес на хармонизиране на екологичните отношения между обществото и природата от особена важност са подбуждащите въздействия на мениджърите към колектива.

Наред с поставените проблеми внимание заслужават и темите за детерминантите на организационната култура, необходимостта от управленско консултиране на бизнеса, алтернативните форми за популяризиране на добрите практики в мениджмънта, предизвикателствата при внедряване на eCRM в управлението на предприятията и др., разгледани в докладите на *д-р И. Любенова (СА)*, *д-р К. Цонева и С. Кюркчиева (ШУ)*, *доц. Е. Захариев (СА)*, *д-р Д. Величкова и доц. Д. Милчева (ХТМУ)*, *проф. Д. Попеску и колектив (Румъния)*, *доц. Я. Половчик (Полша), проф. Дж. Суреш и Б. Рани (Индия)* и т.н.

Важни фактори за успеха на бизнеса са дейностите и формите на масова комуникация, които имат за цел да информират и да насърчат потока от стоки и услуги от производителите към потребителите. Тези идеи развива в доклада си *проф. Л. Михайлович (Сърбия)*. Във връзка с това *доц. В. Минков (СА)* разглежда появата и развитието на някои нови аспекти в интеграцията на комуникационните системи на предприятието. По-нататък *доц. Т. Манастерска (Полша)* прави опит да идентифицира определящите фактори и проблеми при прилагането на глобални маркетингови програми и последиците от тях. Като средство за ефективна комуникация с потребителите *доц. П. Горанова (СА)* посочва глобалните и локалните рекламни кампании.

Основен приоритет в маркетинговото управление на бизнеса днес според *д-р Т. Нецева - Порчева (УНСС)* е стратегическото ценообразуване. Не по-малко е и значението на неикономическия компонент на потребитеското поведение. Върху разбирането на емоциите като начин за усъвършенстване на предлаганите маркетингови стратегии акцентира *д-р Н. Димова (НБУ).* Подобно мнение споделя и *д-р М. Смокова (СА),* която чрез емпирично изследване достига до заключението, че при разработване на промоционална оферта, трябва да се имат предвид не само икономическите, но и ефективните стимули за потребителите.

В доклада си *гл.ас. В. Григорова (СА)* представя конкретни резултати от проучване състоянието на измерването и оценяването на маркетинговите резултати в рекламния сектор, а от доклада на *ас. Т. Мариянова и колектив (Македония)* става ясно как маркетинговата стратегия може да допринесе за развитието на малките и средните предприятия.

Успешното управление на организацията е свързано с адекватно планиране на дейността й. В този смисъл *ас. Е. Лазарова (СА)* разглежда ролята на планирането като инструмент за разкриване на иновационния потенциал на фирмите и за изграждане на стратегии за бъдещо развитие. Предизвикателствата пред регионалното планиране са обект на изследване в доклада на *доц. М. Богданова (СА)*. Тя обобщава достиженията и очертава главните детерминанти на териториалното планиране в България до 2020 г. За същия период и в съответствие със стратегията на ЕС "Европа 2020", респ. ангажиментите на България в тази посока, са докладите на *доц. М. Божинова и докт. К. Радулов (СА), гл. ас. Н. Веселинова (СА), ас. Е. Тодоров (СА).* Те разглеждат съответно европейското законодателство и българската действителност относно повишаването на енергийната ефективност на сградите, възможностите за подобряване конкурентоспособността на производството на биогорива и за създаването на "зелени" работни места в българската икономика.

През последните десетилетия взаимната обвързаност между страните става все по-осезаема, поради което определени икономически процеси, протичащи в дадена държава, оказват влияние върху развитието на други страни. На тези проблеми и по-конкретно на състоянието и тенденциите във външната търговия като канал за трансфериране на икономически ефекти отделя внимание *доц. Г. Захариева (СА)*. В продължение на темата *доц. О. Трайковска и Е. Кацарски (Македония)* поставят въпроса за необходимостта и ползите от улесняването на търговията между отделните страни. Резултатите от изследване, фокусирано върху корелационната зависимост между износа и БВП на човек от населението в Македония, представят в разработката си *ас. К. Кабулева и колектив (Македония)*.

Важен фактор на икономическото развитие са ПЧИ, което налага адекватни мерки за тяхното привличане и нарастване. В доклада на *проф. М. Матлиевска и колектив (Македония)* се разглежда практиката на

Македония в създаването на стимулиращо ПЧИ законодателство. В по-конкретен план *гл. ас. С. Момчев и Ив. Ангелов (СА)* правят разграничение на ПЧИ според мотива за осъществяване и ефекта върху реципиента и на тази база определят степента на тяхната поглъщаемост.

Като част от глобалното пространство българската икономика също се намира под влияние на посочените процеси. Тук заслужават внимание докладите на *проф. Е. Софиянова (Македония) и д-р К. Саркисян (СА), гл. ас. Г. Стефанов (СА), ас Н. Йорданов (СА).* Те споделят резултатите от изследванията си относно влиянието на външноикономическите фактори върху икономическа активност у нас, състоянието и тенденциите в между- и вътрешноотрасловата търговия на България със страните от ЕС, сравнителните ни предимства при търговията с аграрни продукти и т.н. Чрез емпирично изследване *доц. Т. Горчева (СА)* представя степента на интернационализация на туристическия бизнес у нас и на България като "бизнес-дестинация", защитавайки тезата, че въпреки взаимната им обвързаност тези два процеса са относително самостоятелни.

Интересни идеи относно отношенията в международните стратегически алианси, влиянието на международните стандарти върху корпоративната социална отговорност и др. са развити от *проф. Г. Черниченко и проф. Т. Орехова (Украйна), проф. Дж. Андерсън и доц. Й. Йотов (САЩ), доц. Т. Хацигайос (Гърция), д-р З. Любенов (СА), ас . Е. Николова и колектив (Македония).*

Стабилното развитие и постигането на растеж в икономиката са тясно свързани с приложението на ИКТ. Във връзка с това *доц. Л. Краев (СА)* обосновава някои идеи и подходи, отнасящи се до автоматизираната обработка на бизнес-информацията, чиято цел е подпомагане на управленските решения. За постигане на максимален ефект *доц. Р. Кирилов (УНСС)* обръща внимание на оценката на икономическата ефективност в процеса на вземане на решение за инвестиции в ИКТ. В този смисъл *доц. В. Попов (СА)* аргументира предимствата от избора на модела софтуер като услуга (SaaS), т.е. изнасяне на обработващите процеси извън рамките на предприятието, пред модела софтуер като продукт. Аналогичен е проблемът в доклада на *д-р М. Ташкова (СА)*, която утвърждава аутсорсинга като ефективен инструмент за управление на ИКТ на фирмата.

В търсене на нови пътища за усъвършенстване дейността на предприятието чрез ефективно приложение на ИКТ участниците в конференцията предлагат нови технологични решения. Докладът на *доц. Р. Върбанов (СА)* е насочен към новите инструменти в областта на ИКТ и тяхното имплементиране в дейността на компанията от нов тип (Enterprise 2.0). Като пример за модерна бизнес-стратегия, засягаща всички аспекти от дейността на предприятието, *доц. В. Краева (СА) и доц. П. Емилова (СА)* разглеждат възможностите на електронните системи за управление на взаимоотношенията с клиентите (e-CRM). Необходимостта от внедряването им и евен-

туалните проблеми при експлоатацията на тези системи в българските финансови институции са обект на внимание от *д-р Н. Маринова (СА).* Модел на система за електронно здравеопазване у нас и проблемите, съпътстващите неговата реализация, е разгледан в доклада на *доц. Кр. Шишманов (СА)*. Някои насоки за развитие на информационната система в общините предлага в разработката си *гл. ас. П. Дачев (СА)*.

Реализацията на тези иновативни идеи изисква адекватно кадрово осигуряване. В доклада си *доц. Б. Трайков (СА)* представя анализ на нивото на компютърна грамотност в нашата страна, осигуреността на икономиката с висококвалифицирани IT специалисти, както и новите изисквания към подготовката им. В същото време *проф. Т. Мишова и доц. С. Портареску (Молдова)* разглеждат ИКТ като средство за усъвършенстване на бизнес-образованието в Молдова и адаптирането му към изискванията на новата икономическа среда. *Ст. преп. П. Тодоров (СА) и ст. преп. В. Диков (СА)* разширяват този възглед, обосновавайки ползата от съчетаване на електронното обучение с традиционните методи на преподаване.

Възможностите на ИКТ с акцент върху различни аспекти от тяхното развитие са изследвани в докладите на *проф. Д. Чистов и колектив (Русия), проф. С. Милованович (Сърбия), доц. Л. Константинеску (Румъния), гл. ас. М. Дакова (СА), ас. К. Башев (СА) и др.*

Други проблеми, свързани с ролята на институциите за икономическото развитие, еволюцията на кооперативните модели и форми, оценяването на публичните политики в общините и администрирането на местните приходи, споделят в докладите си *проф. М. Сенфелде и А. Витола (Латвия), проф. Ю. Дойчинова (УНСС), гл. ас. Кр. Ангелова (СА), ас. К. Страхилова (УНСС).*

Отрасли на икономиката

Изграждане на ефективна отраслова структура на икономиката, съобразена с изискванията на пазара и възможностите на конкретната икономика, е ключово предизвикателство за всяка страна.

Значителна част от докладите в тази секция са посветени на развитието на индустриалния сектор. Съществен момент в дейността на индустриалната фирма е разработването и реализацията на фирмени проекти, което е съпроводено с множество рискове. За необходимостта и практиката в управлението на риска във фирмените проекти е докладът на *проф. Ив. Георгиев (УНСС).* Той обосновава нуждата от подобно управление, изследва подходите при избора на риск, който трябва да бъде управляван, и посочва конкретните фази в този процес.

В своето изложение *доц. Н. Щерев (УНСС)* анализира проявите на кризата на индустриалните пазари и на тази основа дава конкретни насоки за формиране на нови политики и стратегии на пазарно поведение за отделните фирми. Идеята е повишаване на конкурентоспособността, която

според *ас. В. Милушева (УНСС),* трябва да бъде надеждно оценена чрез прилагане на съответните индикатори и показатели. Важно направление в това отношение, както посочва *д-р Д. Благоев (УНСС)*, е оценката на иновативността на предприятията, базирана главно на индекса за иновативност. В търсене на алтернативни решения за подобряване дейността на фирмата *доц. Т. Филипова (СА)* предлага предприемане на реинженеринг чрез управление на нематериалните й активи.

Постигането на висока конкурентоспособност е тясно свързано с мотивацията на кадрите в организацията. На основата на обобщени изводи и оценки относно състоянието на трудовата мотивация в големите индустриални фирми у нас *проф. Й. Илиев (УНСС)* анализира ключови въпроси на мотивационния процес с акцент върху мотивационната политика и механизмите за нейното провеждане. Във връзка с това са и докладите на *доц. П. Кънев (СА), доц. В. Христова (СА), д-р З. Иванова (СА), д-р Ст. Колева (УНСС), д-р И. Пантелеева (СА),* които разглеждат различни начини за повишаване на мотивацията на персонала. Става въпрос за използването на гъвкави форми на заетост, за ефективното прилагане на практиката за годишните индивидуални планове за развитие на кадрите, за управлението на талантите в организацията и т.н.

Участниците в конференцията проявяват сериозен интерес и към проблемите на аграрния сектор. Това може да се обясни с традициите на България в селскостопанското производство, природните й дадености, както и с новата пазарноориентирана селскостопанска политика на ЕС.

Основните параметри на тази политика са представени в докладите на *доц. В. Блажева (СА) и д-р Ив. Жечева-Радева (Сметна палата)*. Те засягат въпросите, свързани реформите в Общата селскостопанска политика на ЕС, ефективността на изразходване на средствата от земеделските фондове, бъдещите тенденции на развитие и интерпретацията на тези процеси в България. Конкретните проблеми на агросектора у нас в контекста на икономическата криза разглежда *доц. М. Николова (СА).* Свои мисли относно разсъжденията на някои западноевропейски специалисти за руралността и за връзката с българската действителност споделя в доклада си *доц. В. Бояджиев (СУ)*.

Съществено значение за успешната реализация на посочената политика имат селските райони. Те са обект на засилено внимание, тъй като в тях живее повече от половината от населението на ЕС. Разглеждането им започва с подходите за дефиниране на термина “селски район” и неговото приложение в ЕС и в нашата страна (*доц. Ал. Митева, УНСС*) и продължава с изследване на значението на социалния капитал за развитие на селските райони (*доц. М. Станимирова и д-р Т. Георгиева, ИУ*) с акцент върху изграждането и особеностите на местни инициативни групи (МИГ) в тях (*д-р З. Стоянова, УНСС*). Целите на МИГ и мерките на ПРСР в техния географски аспект разглежда *д-р К. Стойчев (СУ)*.

Създаването на локални партньорства е начин за стимулиране на икономическото развитие на селските райони чрез използване капацитета на местните ресурси. Към този проблем и главно към трудовите ресурси са насочени докладите на *д-р Хр. Харизанова (УНСС), д-р Р. Ненова (СА) и гл. ас. Д. Грозева (СА)*. Те правят опит за изграждане на социален профил на българския земеделски производител, установяват наличие на пространствени разлики в разпределението на селскостопанските работници и доминиращите възрастови групи в сектора и сочат алтернативната заетост като възможност за подобряване качеството на живот в селските райони.

Към някои общи положения, свързани с дейността на аграрните предприятия изобщо, и към проблемите в конкретни селскостопански производства насочват вниманието си *доц. Г. Герганов (СА), доц. Ал. Алексиев (АУ), гл.ас. Л. Дончева (СА), гл.ас. Д. Атанасов (АУ) и гл.ас. О. Хубенов (СА), докт. Р. Узунова (АУ)*. В доклада си доц. Герганов анализира промените, с които регистрираните земеделски производители трябва да се съобразяват през 2011 г., а гл. ас. Дончева прави аналитична оценка на извършваните агротехнически мероприятия с цел повишаване на тяхната ефективност. В останалите доклади на базата на анализ на състоянието и тенденциите в свиневъдството, млечното говедовъдство и козевъдството се посочва ползата от техните продукти, а оттук и необходимостта от поддържане и увеличаване на производствения им потенциал.

Друг сегмент от икономиката, който оказва сериозно влияние върху нейното развитие изобщо, формирайки голяма част от заетостта и валутните приходи на страната, е туризмът. За предпоставките за неговото развитие в Украйна и съпътстващите го проблеми споделя своите виждания *доц. Г. Заячковская (Украйна)*. Предвид нарасналата му роля в стопанството *д-р А. Пенчева (УНСС)* прави анализ на приложимостта на проекти в туризма. С цел по-пълно задоволяване на потребителските интереси освен традиционният вид туризъм днес в света се развиват и множество други форми. В този план *проф. Н. Харадзе (Грузия)* разглежда развитието на лечебния туризъм на примера на Грузия, а *проф. Л. Корганашвили (Грузия)* изследва сътрудничеството между Грузия и България в развитието на туристическата индустрия. Условията за екологичен туризъм у нас са обект на внимание в работата на *доц. Т. Личев (СА)*. Като потенциална опция за диференциране на туристическия продукт и с оглед многопрофилните ползи за потребителите *доц. П. Иванова (СА)* изследва развитието на креативния туризъм.

Успешната реализация на посочените форми е пряко свързана с новите тенденции в развитието на хотелиерските предприятия. Изследването на *д-р Л. Илиева (СА)* е посветено на мястото и ролята на хотелските вериги като предпоставка за усъвършенстване на туристическите услуги. Друг важен фактор в това отношение е развитието на развлекателната индустрия, чиито трансформации са изследвани в доклада на *д-р И. Емилова*

(НБУ). И не на последно място, нормалното развитие на туристическата индустрия зависи от формирането на адекватни езикови компетентности на бъдещите специалисти в бранша, разгледани от *ст. преп. В. Статева (СА)* и *ст. преп. И. Иванова (СА).*

Наблюдаваните промени в търговията на дребно през последните единадесет години и очертаващите се тенденции в този отрасъл анализира *д-р В. Перков (СА)*. Тези изменения, както и промените във външната среда според *доц. С. Петрова (СА)* налагат гъвкави решения относно управлението на асортимента в търговията на дребно и ефективни подходи за неговото развитие. Като ключов момент в управлението на стоковите потоци *доц. Я. Коралиев (СА)* посочва хармонизирането на веригите за доставка с фокус върху процесите (т.е. типа дейности). За постигането на целите на търговското предприятие *доц. Ст. Александров (СА)* подчертава ролята на обучението на специалистите с висше търговско образование.

В доклада си *д-р Б. Петков (УНСС)* изследва започналата в началото на този век тенденция към финансиализация на стоковите пазари и нейните последици за развитието на икономиката. *Доц. Св. Илийчовски (СА)* обосновава необходимостта от изследване факторите за ефективно управление на собствеността във финансови инструменти, които рефлектират върху стойността на компаниите.

В контекста на анализа на отрасловата структура на икономиката се разглеждат и проблемите на отрасловото преструктуриране и оценката на инвестициите с фокус винопроизводството в България (*доц. А. Денева, д-р З. Иванова, гл. ас. Д. Киречев, СА*); индекса за качество на живот и показателите за планиране на кадрите в здравеопазването (*проф. Я. Цибуриене, Литва; д-р Ан. Марчева, СА*); методите за производство, действащата организация и насоките за усъвършенстване на дейностите в цеховете за сглобяване на обувки (*д-р Н. Карев, ХТМУ*); развитието на транспорта и въпросите на логистиката в националния железопътен превозвач (*доц. Т. Чернявска, Украйна; доц. С. Благоева, ИУ*), както и управлението на икономическата безопасност на ж.п. транспорта в Казахстан *(проф. Н. Никифорова и доц. Л. Говорухина, Казахстан);* специфичните характеристики на строително-монтажната дейност (*доц. М. Чиприянов и ас. Г. Чиприянова, СА),* стимулите при производството на електроенергия от ветрогенератори (*гл. ас. Ц. Спасовски, СА*) и т.н.

Принципни положения, свързани със зараждането и развитието на аутсорсинга като бизнес-стратегия, представят в доклада си *доц. Л. Варамезов и докт. Я. Станев (СА).* Приложението на аутсорсинга при реализирането на стратегията за масова къстамизация с оглед постигането не само на краткосрочните, но и на дългосрочните цели на организацията разглеждат *проф. Мл. Велев* и *гл. ас. А. Цветанова (ТУ).*

Други проблеми, отнасящи се до развитието на социалните дейности в системата на ТПК, финансирането на социалната работа срещу домаш-

ното насилие върху жени, изграждането и развитието на политическия бренд, анализа на риска от разливите на нефт върху повърхността на водни басейни и т.н. бяха разгледани от *проф. Ив. Кънчев (УНСС), проф. Б. Байков (СА), доц. А. Митева (УНСС), доц. Ст. Чаушев (ХТМУ), д-р Д. Вергиев (ХТМУ), доц. С. Найденов (СА), гл.ас. В. Ганева (СА), ас. Пл. Кънев (СА).*

В името на приемствеността и грижата за новите генерации на академичния състав беше организирана специална секция за докторанти и студенти. В разработките си те представят интересни теми, свързани с различни икономически процеси, структури и конкретни отрасли. Разгледани бяха редица финансови въпроси, конкретизирани в сферата на капиталовия пазар, банковото дело и фискалната политика, както и проблемите на мениджмънта, развитието на информационния бизнес, ролята на конкуренцията, значението на туризма и т.н.

*

В заключение, може да се обобщи, че големият брой и високата активност на участниците в конференцията изобщо е доказателство за актуалността на разглежданата проблематика и в същото време е израз на стремежа на СА " Д. А. Ценов" да продължава да бъде модерно учебно заведение, да следва хода на икономическата динамика, да създава и да бъде трибуна за нови идеи, да подготвя кадри от нов тип, преобразуващи не само себе си, но и средата си на живот.

Доц. д-р Пенка Шишманова

CREATIVE IDEAS FOR STABILITY AND GROWTH IN AN ACADEMY FOR DECADES PAST OF TRADITIONS

It is early November. D. A. Tsenov Academy of Economics celebrates its patron's holiday as it does every year. However that was a special year of festivities since they marked the school's 75th birthday. The outstanding anniversary was highlighted by numerous events and culminated in the International Jubilee Scientific Conference that was held under the heading "Economy and Management in the 21st Century – Decisions for Stability and Growth".

The remarkable anniversary and the representative scientific forum attracted unprecedented number of local and foreign participants. Nearly 450 science researchers, lecturers, PhD students, students, and real-life practitioners participated in that scientific event and more than 360 conference papers were presented. The conference participants came from 16 countries around the world – Albania, Bulgaria, Georgia, Greece, India, Kazakhstan, Latvia, Lithuania, Macedonia, Moldova, Poland, Romania, Russia, the USA, Serbia, and Ukraine.

Bulgarian participants came from the following institutions: University of National and World Economy, University of Economics, Varna, Sofia University, New Bulgarian University, Technical University, Sofia, Burgas Free university, School of Insurance and Finances, University of Veliko Tarnovo, Agricultural University, Plovdiv, University Of Chemical Technology And Metallurgy, etc.

The conference started out by a plenary session, which consisted of three major conference papers.

Prof. Atanas Damyanov, DSc (Tsenov Academy) presented his paper titled National and International Assumptions. The first part of the conference paper clarifies basic notions and ideas. Then analysis explores the transformations of the *economic* (theoretical cross-section, the convergence between the natural capitalist economic system and the artificial socialist system, the mono directional economic integration, economic gravity, and the global economic equilibrium), the *political* (political regimes – democracy, the allowed and banned revolutions, multiculturalism, the hazardous two-faced manifestation of power by submitting both to the EU and NATO), the *social* (public protest as a result of generational contradictions, income structure, the fears of the middle class about its future) morphogenetic fields. Those transformations are looked upon a specific angle which involves referential approach as well. The conclusion highlights national assumptions regarding transition to a market economy at home.

Mr. Rumen Simeonov's (the Deputy Governor of the Bulgarian National Bank) paper Crisis and Challenges for the Stability of Financial Systems: Current Answers and Possible Future Solutions was next. The conference paper is about the financial system during times of global crisis and focuses on the risks caused

by the globalization and integration of the global and European banking and financial systems; it discusses the resource limitations in certain countries and the necessity of an overall optimization of regulatory framework and the relations with market participants that play a role in the identification of risk. The conclusion represents the condition of Bulgarian banking system and BNB's role in that process, the capacity to maintain the higher regulatory capital requirements, the conservative weighing of credit risk, the accumulation and maintenance of considerable buffers to ease eventual shocks, etc.

Prof. Lyuben Kirev's paper (Tsenov Academy), Knowledge as an Economic Category, focuses on the transition to the economy of knowledge and the transformation of knowledge itself into a major product and resource of the new economy. The paper analyzes the value of knowledge, its ambivalent existential character, being a public and private good, its "ageing" and gradation. The paper also dwells on the peculiarities of knowledge compared to traditional goods and production factors, the specific way of alienation, the preservation of usefulness in the process of usage, self-growth in the consumption process, personalization of knowledge, new structure of ownership relations in the realm of knowledge, changes in the ways and mechanisms of accumulation.

The rest of the conference papers have been allocated into four separate sections.

Finance, Economics, Insurance and Social Security

The achievement of economic stability and the creation of conditions for long-term and sustainable growth require the detailed research of periodically recurrent economic crises. Today scientists' and researchers' attention is focalized on the financial crisis of 2007, which originated in the USA and promptly spread throughout the world.

Professor Yu. Pasichnik's (Ukraine) conference paper provokes special interest in the above sense, where analysis starts with the origin of global financial crises in general and narrows to the peculiarities, the ways financial crises develop, and the opportunities for overcoming contemporary crisis. In their conference papers *Prof. G. Sillaste (Russia), Assoc. Prof. Hr. Mavrov (UE), Assoc. Prof. St. Stefanov (Tsenov Academy), Assoc. Prof. Jh. Vatev (Tsenov Academy), Al. Ganchev, PhD (Tsenov Academy), and An. Georgiev, PhD student (Tsenov Academy)* discuss the various aspects of crisis' manifestation. They analyze in detail possible risks for the countries, which have adopted the regulatory mechanism of the currency board, the social risks for the public, the effects of the Basel Committee's banking regulations, the influence of the major macroeconomic processes in Bulgaria, the development of investment funds at home, etc.

Along with the crisis' effects, much attention is paid to the measures necessary to effectively fight negative impact as well as the ways for successful post crisis development of the economy. The participants in the scientific forum

recommend a complex mix of measures, which logically point mainly to the banking sector and the activities of financial institutions. *Prof. N. Nikolova (UNWE)* suggests that diversification of banking products may actually serve as important means of economic revival. She emphasizes the considerable potential of banks' effective involvement in the factoring market. *Assoc. Prof. R. Dimitrova (NBU)* highlights another aspect of anti-crisis measures and negative consequences. She recommends maintaining a quality loan portfolio by using scoring systems and financial analysis, defining limits concerning certain groups of borrowers, loan insurance, etc. as reliable tools for ensuring stability of commercial banks. *Assoc. Prof. V. Milinov (Tsenov Academy)* stresses on the regulation of banks' financial operations and more specifically, those that involve risky mortgage loans.

Studies of foreign experience and the application of the best global practices is a valuable means of proper decision-making in order to overcome crisis. *Assoc. Prof. S. Trifonova (UNWE)* suggests a package of measures used by the Central Bank of China for crisis management, and *Prof. B. Luciv (Ukraine)* shares Ukraine's experience regarding commercial banks' potential for achieving dynamic growth and establishing market relations.

Assoc. Prof. B. Bozhinov (Tsenov Academy), Assist. Prof. N. Georgiev (Tsenov Academy), Assoc. Prof. M. Vidolova (Sofia University), Gr. Sariyski, PhD (Sofia University), Assist. Prof. M. Stolinchev (Sofia University) discuss the necessity of timely and adequate actions to overcome crisis as well as a number of theoretical ideas and practical examples for improvement of the banking system.

The crisis issue unavoidably affects the budget sector as well. *Assoc. Prof. St. Simeonov (Tsenov Academy) and Pl. Parushev, PhD student (Tsenov Academy)* analyze budget policies at home during the times before the crisis and suggest directions for applying a successful anti-crisis policy for the time-being.

Crisis affects negatively both revenue collection and the effective spending of accumulated resources. Such conditions cause the formation of negative budget balance as well as accumulation of budget deficit and national debt respectively, which destabilize the country's finances. *An. Radulova, PhD (Tsenov Academy) and Assist. Prof. P. Angelov (Tsenov Academy)* discuss the above issues. *Assoc. Prof. Vl. Vladimirov (UE)* argues that despite debt's negative impact a number of arguments exist that demonstrate it can actually be useful within certain boundaries. The author recommends the application of debt financing provided that long-term stability of public finances is preserved.

Prof. M. Hristov (VUZF) shares his view on the necessity of significant changes in taxation, which specifically concern the budget revenue sector. According to that view changes need to point to the expansion of direct taxation, the amplification of the extent of decentralized taxation, improved application of graduated taxation, etc. *N. Blagoeva, PhD (AU)* adds to the above views by arguing that expenses for adherence to tax laws need to be reduced in order to

prevent taxpayers' failure to pay taxes. *I. Beev, PhD (UNWE)* is in search for a generalized conceptual approach to define a bundle of criteria for designing an optimal tax system.

Assoc. Prof. A. Zahariev (Tsenov Academy) reviews the condition of fiscal decentralization in Bulgaria through the prism of municipal councils. By analyzing the survey results on the issue, he is able to prove his hypothesis that despite positive regulatory changes the fiscal status of municipalities has actually deteriorated. *L. Naydenov, PhD (UE)* has reached to a similar conclusion by conducting a research of municipal debt as of mid 2011.

By following the deductive approach further analysis concentrates on the financial status and issues affecting separate micro units. *Chief Assist. Prof. St. Baklicharov (University of Veliko Tarnovo)* views bank loans as a major external source of financing small and medium-sized businesses and stresses on the need of proactive governmental support for both business and the banks that service it. *Assoc. Prof. V. Nenkov (Tsenov Academy)* draws attention to the advantages and disadvantages of several particular approaches for scoring companies' financial achievements and recommends their complex application in order to avoid liquidation during times of crisis. *E. Kalchev, PhD (NBU)* reviews issues of accounting profit and its significance regarding financial scoring of the company's activity.

Another set of conference papers points to the topic of EU's financial support, which is aimed to reduce the differences between the separate member-countries and the achievement of economic and social growth. Following the above train of thoughts *Assoc. Prof. R. Lilova (Tsenov Academy)* examines the status and the issues, which involve the assimilation of European funds. The author provides an in-depth analysis of the Union's budget and then focuses her attention on Bulgaria where she delves into the reasons for the low level of funds assimilation and continues to suggest some possible perspectives that the country should take advantage of. Despite all the problems EU's financial support is a valuable source for the countries with economies in transition. *Assist. Prof. M. Radosavlevik and Assist. Prof. Z. Temelkov's (Macedonia)* conference paper researches the major aspects of applying European financial assistance in the Republic of Macedonia.

Prof. M. Zveryakov (Ukraine) and Assoc. Prof. T. Todorov's (Tsenov Academy) conference papers discuss crisis from a macroeconomic point of view. By diagnosing its symptoms in Ukraine and in Bulgaria respectively, the authors reach similar conclusions about the necessity of enhancing the role of endogenous factors and the active participation of the state to shape the post crisis economy. *Assoc. Professor R. Fotov and D. Lazarov (Macedonia)* theoretically review the opportunities of Macedonian economy based on the models of the new growth theory in this respect. The building of the new economic model is inherently related to the economy's condition during the pre-crisis time period and even a bit further back in time, when certain countries chose the road of economic transition. Those

issues are a subject of research in *Assoc. Prof. Iv. Petrov (Tsenov Academy), Assoc. Prof. R. Lazarov (Tsenov Academy), and Prof. V. Stoyanov's* conference papers. The first two authors dwell on the issue though the prism of the dominating models of economic reform – evolutional and rapid (shock), and analyze the outcomes from the fundamental trends due to that transition for the separate countries. *Prof. Stoyanov* makes an attempt of "extrapolation" of the 21st century economic development and stipulates that the working scenario, which is going to take the economy to a new horizon is the "median (noble) way of development", which combines the role of the market with the role of the state. *Assoc. Prof. Y. Vasilev (Tsenov Academy)* adds that the new economic model requires special attention with respect to knowledge and underlines the need that every country should develop a strategy of its own to be able to manage it. *Assoc Prof. M. Andreeva (Tsenov Academy)* continues that thread of thoughts by exposing innovation's potential and its role for both cyclical development and the achievement of economic growth. According to *Assoc. Prof. L. Yotova (UNWE)* the successful realization of the model of sustained development requires an adequate incorporation of the measures for overcoming inequality and the fight against poverty.

Those issues are a reason for a certain concern in Bulgarian economy, and have provoked the interest of many participants. Based on macroeconomic analysis *Assoc. Prof. A. Marinov (Academy of the Ministry of Interior)* analyzes the trends of development of our economy and suggests particular measures for maintaining national economic security; by associating two of Europe 2020's strategic goals *Assoc. Prof. Iv. Varbanov (Tsenov Academy)* studies the possibilities of transition from poverty to growth by guaranteeing employment; *Assoc. Prof. L. Nestorov (Tsenov Academy)* reviews the changes in the structure of the economy and its sectors by focusing on farming, and *Chief Assist. Prof. Pl. Patarchanov (SU)* shares his view on the benefit of stimulating economic activities from the tertiary sector in the mountainous regions. *Assoc. Prof. Kr. Kunev (Tsenov Academy)* draws our attention to the status of natural monopolies by focusing on the issues in the energy sector. *St. Raleva, PhD (UNWE)* analyses structural characteristics of the inflation process at home and approbates B. Balasha and P. Samuelson's model in Bulgaria. *Chief Assist. Prof. P. T. Todorova (Tsenov Academy), Chief Assist. Prof. M. Vrachovska (University of Veliko Tarnovo) and Assist. Prof. P. Georgieva (Tsenov Academy)* present the specifics of the state's macroeconomic policy through the expenses for net public goods, public-private partnership and government-managed entrepreneurship. *Assoc. Prof. P. Penchev (University of Veliko Tarnovo), Assoc. Prof. N. Georgiev (Tsenov Academy), Assoc. Prof. P. Shishmanova (Tsenov Academy), Chief Assist. Prof. E. Tsoneva (Tsenov Academy), and M. Nikolova, PhD (Tsenov Academy)* substantiate the determinant role of the human factor in the economy and bring out the issues that are related to the deteriorating domestic demographic situation including several problematic social groups on the labor

market and recommend a package of tools for enhancing human capital. *Chief Assist. Prof. T. Asenov (Tsenov Academy) and Assist. Prof. E. Petkova (Tsenov Academy)* research the economy's external sector focusing on Bulgaria's integration in international commerce and the impact of direct foreign investment (DFI).

The fundamental economic issues and the ways for solution are reflected in economic theories, and theory itself is tested in real-life economic environment. Those are the issues that are a subject of research by prominent Bulgarian professors and scientific researchers. Without mentioning any particular school of science *Prof. Z. Mladenova (UE)* expresses her dissatisfaction by the "anemic" reaction of Bulgarian economic science regarding "the end of Transition" at home and by the passive acceptance (although unspoken) of the official European Commission's evaluation of Bulgaria as a functioning market economy. She concludes that "economists' task is to analyze the actual economy, the economy such as it is, and avoid accepting what is desired to be real or hide behind political evaluations". *Prof. P. Mihaylov (UE)* subjects to critical analysis the neoclassical paradigm that marked Bulgaria's transition and comes to the conclusion that the model is wrong because it leads to an increased differentiation and alienation between people. The need for alternatives in this aspect is supported by *Prof. Sn. Naydenova (Tsenov Academy)*. By developing the idea of "reasonable sufficiency" the author does not merely look for a way out from the crisis but also the affirmation of civilization values based on justice, solidarity, welfare, and freedom. *Chief Assist. Prof. R. Chonova (Tsenov Academy)* appeals for the creation of a social model, which is based on not merely economic but involves social principles as well.

Along with the above participants *Prof. S. Silvestrov (Russia), Prof. V. Cherenkov and Assoc. Prof. N. Cherenkova (Russia), Assoc. Prof. K. Licheva (Tsenov Academy), E. Smotrova (Russia)* and others took part in the forum with interesting presentations about the reverse dependence between natural resources and sustained growth, innovative approaches in English teaching, the New Age movement, etc.

A well-developed and effectively functioning insurance sector is a significant prerequisite for sustained development. *Assoc. Prof. V. Vasilev's (Tsenov Academy)* conference paper is about the major benefits that the above sector brings, i.e. creating security and formation of long-term investment resource. *L. Krastev, PhD (Tsenov Academy)* reveals the advantages of public insurance companies in the conditions of an explicitly competitive market. The mechanism for successful adaptation of the insurance company to those conditions is analyzed by *Assoc. Prof. N. Rashkov (Macedonia). Assoc. Prof. R. Erusalimov (Tsenov Academy) and Chief Assist. Prof. K. Chipriyanova's (Tsenov Academy)* conference papers contain specific issues from insurance practice – the influence of the gender risk factor and the new moments in evaluating the technical reserves of general insurance.

Stability and growth may be researched in a social aspect. *Assoc. Prof. D. Vrachovski (Tsenov Academy)* stresses on two major factors in his conference paper: Bulgaria's demographic development and the macroeconomic environment, which are positioned at the entrance and the exit of the system for social security. *Prof. Y. Hristoskov (VUZF)* discusses the relationship between the policy of social security and the stages of the economic cycle. By applying an empirical test for that dependence in OECD and CEE countries the author demonstrates that social policy ought to assess by all means changes that are related to the stages of the economic cycle.

One form of that policy is social assistance. *Chief Assist. Prof. N. Ninov's (Tsenov Academy)* conference paper is about that policy where he points out the necessity of interrelating social help with poverty line. The topic is continued by *I. Panagoret, PhD (Romania)* by analyzing Europe 2020 strategy and its key goals and *Chief Assist. Prof. V. Georgieva's (Tsenov Academy)* conference paper, which analyzes the perspectives for social rapprochement of the EU member-countries, reaches the conclusion that due to the significant economic differences between the countries that process is quite complicated.

Another element of the social security system is pension compensation. *Hr. Blagoycheva, PhD (UE) and Assist. Prof. Tsv. Nenkova (Tsenov Academy)* state in their conference papers that pension compensation forms income for certain social groups, which helps reducing poverty and social isolation. This mandates the creation of highly effective conditions for the pension system. Adequate legal framework and the respective governmental regulations play an important role in this respect. *Assoc. Prof. Iv. Daneva (NBU), Assoc. Prof. Pl. Yordanov (Tsenov Academy), and Chief Assist. Prof. T. Ilieva (Tsenov Academy)* pay attention to the above issues in their reports. In order to achieve improved effectiveness of governmental participation in pension compensation, the authors focus on the necessity of corrections in the existing supervision models and regulatory systems and suggest innovative approaches for development such as: gradual transition to risk-based supervision in the pension industry, introduction of a savings component in public pension compensation, initiation of multi funds with various risk profile. *S. Panteleeva, PhD (Tsenov Academy)* points out that if the pension system function effectively, insurance activity management should be able to proceed pro-actively alongside governmental intervention. *St. Kirov, PhD (UE)* singles out private pension funds' international investments as a tool that diversifies their portfolio, which does not merely leads to a reduction of income fluctuations but is actually able to achieve growth.

Accounting, Control, Audit, Statistics and Mathematics

Division of labor and the increase of manufactured products in ancient societies have enforced the necessity of economic activity accounting. *Assoc. Professor M. Dochev's (Tsenov Academy)* conference paper starts with the

various stages of development of economic activity and accounting respectively. The author goes on by characterizing the contemporary situation in the field and associates its future development with the computerization of the accounting processes and the constant growth of demand for accounting information. *Assoc. Prof. Al. Kostadinovski and Assist. Prof. Bl. Yovanova (Macedonia), Assoc. Prof. L. Espergenova (Kazakhstan) and P. Petrova, PhD (University of Veliko Tarnovo)* reveal that accounting, through its inherent informational and controlling functions does not simply generate results but gives the opportunity for interpretation, which transforms into managerial decision-making, thus indirectly creating the needed environment for stability and growth in the enterprise.

A look into the fundamentals of accounting reveals the presence of various models which characterize the enterprise's financial performance. *Assoc. Prof. G. Batashki (TsenovAcademy)* underlines that choosing a suitable model is an important tool, which ensures a clear and accurate presentation of the financial status of a certain economic unit. *B. Bozhilov, PhD (Tsenov Academy)* focuses on those models' expenditure section and underlines the need for a timely accounting, management, and control over expenses as well as the elimination of the subjective factors that affect expenses volume. *Iv. Andreev, PhD (Tsenov Academy)* discusses the issues that arise when capital tax becomes a subject of accounting. *Assoc. Professor R. Simeonova (Tsenov Academy)* takes into consideration the importance of price deviation when calculating the elements of financial reports. She reviews several evaluation approaches that depend on definite conditions.

There is another set of conference papers that analyze the specifics of accounting's various financial instruments used by businesses. *Assoc. Prof. At. Atanasov (Tsenov Academy)* makes a detailed review of the approaches and the bases for acknowledgement and write-offs of business's financial instruments. *Assist. Prof. T. Todorov (Tsenov Academy)* discusses the peculiarities in base financial instruments accounting, which are traded on the stock exchange. Chief *Assist. Prof. Tsv. Tsvetkov (Tsenov Academy)* generalizes the issues of debt instruments accounting. *Assist. Prof. S. Ilieva (UE) and V. Dekov, PhD student (Tsenov Academy)* differentiate the organizational stages of current corporate accounting for collective investment to facilitate future investors and provide better security for their investment.

When enterprise's performance deteriorates badly it is possible to file for bankruptcy followed by liquidation. *Prof. M. Dimitrov (Tsenov Academy)* familiarizes the audience with the above procedures. He subjects them to a bi-aspectual analysis: legal procedure and accounting practice, and reveals the differences between the two, the reasons for their occurrence, legislative regulation and the particular accounting procedures in their realization. Assist. *Prof. K. Velchev (UE)* researches a similar issue – the crisis in development of economic business entities.

The issues which are related to personnel development are contained in the context of the above problems. *Assoc. Professor G. Ivanova (Tsenov*

Academy) is interested in the organization of accounting and documenting expenses for training and how those reflect upon enterprises' financial results. *M. Musov, PhD (UNWE)* reviews binding employee compensation systems with the strategic (not short-term) goals of the corporation. By performing comparative analysis with some European countries *R. Krasteva, PhD (Tsenov Academy)* presents the peculiarities and worthiness of the untypical for Bulgaria occupation of the managerial accountant.

D*. Imalova, PhD (Tsenov Academy), T. Kaneva, PhD (Tsenov Academy), K. Yonovski, PhD (Tsenov Academy), Chief Assist. Prof. R. Petrova (University of Veliko Tarnovo), V. Vechev, PhD (Tsenov Acadmey), Assist. Prof. G. Chipriyanova (Tsenov Academy)* research the problems and perspectives of corporate accounting in various economic branches. A subject of their attention are public sector enterprises, construction businesses, banks, healthcare institutions, scrap dealers. *R. Mihaylova, PhD (Tsenov Academy), Sl. Stoyanova, PhD (University of Shumen), Chief Assist. Prof. D. Krumova (Tsenov Academy) and participants from Kazakhstan, Assoc. Prof. M. Tyutyunikova, Assoc. Prof. S. Barisheva, and Assoc. Prof. A. Akparova* contribute to the expansion of the scope and development of accounting and its more detailed presentation both domestically and internationally.

Accounting information is essential for the well-managed economic entity. Making the right managerial decisions supposes a quality financial-economic analysis. *R. Ivanova, PhD (UNWE)* shares her views on the necessity to improve its methodology in a global environment. *Assoc. Prof. M. Timchev (UNWE)* supports the above views and recommends the implementation of alternative analytical methods, which when put together form an integrated system of indicators to identify the trend of the company's economic results. *Assoc. Prof. M. Gergova (Tsenov Academy) and L. Todorov, PhD (UNWE)* make similar suggestions, which contain innovative approaches and algorithms that aim at increasing business's effectiveness. The problem of effective and competitive development is a topic in *Assoc. Prof. K. Mitov (Tsenov Academy) and Assoc. Prof. R. Koleva's et al (Tsenov Academy)* conference papers, which deal with the analysis of long-term tangible assets in farming enterprises and the effectiveness of resource potential in industrial enterprises. *Assoc. Prof. M. Mihaylov's (Tsenov Academy)* conference paper is about the necessity of adequate choice of a technological model and a respective algorithm for analysis of the company's profit. *Chief Assist. Prof. Kr. Kulchev (Tsenov Academy)* talks about the problems of distribution and its basic components as a significant competitive advantage for the company.

The successful realization of the company's goals demands exercising control of business activities. The various responsibilities, which may be required due to the controlling activity are a subject of *P. Stoykova's, PhD (Tsenov Academy) conference paper. Z. Petkova, PhD (Tsenov Academy)* researches customs' controlling activity and their role as a barrier against the influx of faked

merchandise on EU's territory. *Assoc. Prof. G. Ivanov (Tsenov Academy)* discusses the issue of effectiveness of internal management and control systems in higher education schools and their ability to guarantee effective management. This topic is expanded in *Chief Assist. Prof. G. Kondev's et al (UCTM)* paper by describing one of the models of self-evaluation in Bulgarian higher education schools and the possible consequences and challenges before the management.

Assoc. Prof. Em. Tananeev (Tsenov Academy) took part in the conference with a vision about motivation as a counter-measure to tax racketeering; *E. Georgieva, PhD (AU)* presented analysis of the fundamentals of financial analysis in farming and *Assist. Prof. D. Yankov (AU)* offered a particular financial-accounting analysis of liquid indicators in the agrarian enterprise.

The dynamic environment where economic subjects operate and the necessity of actual information about enterprises' activity requires implementation of auditing procedures. *Assoc. Prof. G. Nikolov (VUZF) and M. Antov's, PhD (Tsenov Academy)* research is dedicated to the peculiarities of several kinds of audit. *Assoc. Prof. Nikolov's* conference paper contains critical analysis of the adopted definitions about audit and its scope in Bulgarian legislature. The author attempts to suggest a better definition. As far as internal audit is concerned, *Dr Antov* underlines that the main motive for its application is the rise of the organization's value.

Assoc. Prof. Kr. Krumov (Tsenov Academy) represents risk as inevitable when performing auditing. By arguing that errors are made by a certain subject and harm has to be endured by another he justifies the necessity of involvement of the subjects that endure the harm in defining audit risk. *S. Kostova, PhD (Tsenov Academy)* goes further by exposing the importance of diagnostic review of the independent financial audit and its contribution for defending the interest of the separate micro units and society as a whole. This is the reason why *N. Tsvetkova, PhD (Tsenov Academy)* defines independent financial audit as a significant priority in students' education.

The rest of the conference papers in this field represent: Albania's experience in auditing and the changes due to the transformational processes as presented by *Al. Zheku, PhD (Albania); Assoc. Prof. O. Traykovska and E. Miteva (Macedonia)* discuss the application of international standards for financial accounting and economic growth; *G. Abuselidze, PhD (Georgia)* talks about budget revenue and optimal tax burden.

The statistical examination on major macroeconomic problems reveals some important trends in Bulgarian economy. By solving various statistical models *Assoc. Prof. L. Ivanov (Tsenov Academy)* establishes the presence of a trend in the unemployment/employment dynamics, a powerful seasonable component and inertia in their development, which supposes the application of a certain approach in their regulation. *Assoc. Prof. Pl. Petkov's (Tsenov Academy)* elaboration points to defining the effectiveness of the process of synchronizing vacant jobs with job seekers and comes to the conclusion that matching is more

efficient in less densely populated regions. *Kr. Slaveva, PhD (Tsenov Academy)* evaluates the influence of foreign trade on the GDP and growth by researching the export multiplier and comparing the marginal import-export tendency.

Households' consumption is directly connected to the above variables. *St. Tsanova, PhD and Tsv. Tsanova's, PhD student (Tsenov Academy)* analysis reveal that for the 2000-2009 time period households have increased the portion of their income they have spent on consumer goods. Savings have marked certain growth but the average tendency to save has decreased. The savings issue within the context of the life cycle theory is present in *Assist. Prof. D. Damyanov's (UNWE) conference paper. Chief Assist. Prof. M. Shopova (Tsenov Academy)* narrows the focus of the above research papers to the structure of power consumption by households.

Assoc. Prof. P. Angelova (Tsenov Academy) brings out the major social-economic characteristics of Bulgarian farming based on "Survey of Bulgarian Farming Enterprises' 2010".

Management, marketing, international economy and information business

The managerial functions of every system represent the capacity of each structural unit to manage and to be managed. Creating a favorable environment for realizing a normal managerial process presupposes overcoming the appearance of uncontrolled rumors. These are the issues addressed by *Prof. K. Kamenov (Tsenov Academy)* as he explains their appearance with the significant difference between the moral and legal norms. According to the author, the negative effects can be eliminated by: changes in the social atmosphere, transparency in the actions of the authorities, eliminating the small compromises, *etc*.

In their paper *Assoc. Prof. An. Asenov and PhD student V. Ivanov (Tsenov Academy)* present a base model for improving the management of business processes which can lead to the improving the management of a business organization. The paper presented by *Assoc. Prof. E. Stoyanov (CEA)* aims at analyzing the real possibility and degree of influence which the systems of management control gain over the improvement of the organization. The capacity of the public administration to increase its efficiency by adopting some approaches and methods of management from the business organization is discussed by *Assoc. Prof. B. Borisov (Tsenov Academy)*.

The functioning of an organization is related to the appearance of risk situations, conflicts and crises. *Assist. Prof. E. Parashkevova (Tsenov Academy)* views the risk factors threatening the realization of the company aims and the methods of their successful management. Some contemporary aspects of reputational risk and the reasons that lead to it are researched in the paper presented by *Assoc. Prof. R. Gabrovski (Tsenov Academy)*. One of the best

practices for resolving conflicts and crises in the organization, mainly towards providing efficient communication with the internal and external public, according to *Assoc. Prof. M. Bakardzieva (Tsenov Academy)*, is the public relations.

The specific aspects of management in some European countries are discussed by the foreign participants in the conference. *Prof. St. Kowal (Poland)* discusses company management through the prism of the transformation of Poland's economy as he places the emphasis on the problems of public management and the management in the private sector. The necessity of modernization of the Russian economy based on the modern technologies and innovations are in the center of the paper presented by *Prof. N. Strekalova and S. Borozdin, PhD (Russia)*. The experience of Serbia regarding the application of quality management systems that aim at improving the business is presented by *Prof. V. Maystorovich and Prof. V. Marinkovich (Serbia)*. In their paper *Prof. Ion Cucui et al. (Romania)* narrow the object of research to the management in education. More particularly, they discuss the management of universities as a prerequisite for the correspondence between higher education and the demand of the Romanian labor market. The research topic presented by *Prof. M. Petrescu et al. (Romania)* is analogous as they review the possibilities for quality management of the Romanian academic institutions.

In the conditions of new, based on knowledge economy, the role of man in the management process inevitably increases. In his paper *Assist. Prof. B. Gjorgiev (Macedonia)* aims at forecasting the planning and development of the workforce in the new type of economy. Some of the aspects of evaluating the efficiency of the system of strategic management of the human resources in the organization are revealed in the paper presented by *Chief Assist. Prof. B. Slavyanska, PhD (BFU).* Sharing the opinion that the workers' engagement has a causative relation with the results at the work place, *Assoc. Prof. E. Stanimirov (UE)* explains the necessity of it being regularly researched. In response to this necessity he presents the results of the research carried out in two Bulgarian companies with one management board. Another study, conducted by *Chief Assist. Prof. E. Nikolov, PhD (Tsenov Academy)*, systematizes the problems of company training of personnel in Bulgaria. The focus of attention of the paper presented by *Chief Assist. Prof. Chr. Hadjiev, PhD (NBU)* is the main requirement in the process of formulating the team aims. He places the accent on the self-governing work teams. Insisting on the notion that customers are parts of the production resource, *Chief Assist. Prof. J. Jorgova (BFU)* suggests particular approaches for their management, which could facilitate the decision-making process.

In another paper, *Prof. Cucui et al. (Romania)* acknowledge the social responsibility of companies as a way to achieve competitive growth. The general problems and advantages of social responsibility of the business and its interpretation in Bulgaria are outlined by *Assoc. Prof. P. Midova (Tsenov Academy)*. In her research, *head. Assist. Prof. P. Dankova (UE)* argues in favor

of the existence of bilateral relation between the effect of the degree of social responsibility on the human factor in the organization and respectively its contribution towards the realization of this responsibility. The role of standardization in this respect is researched by *Assoc. Prof. St. Tsvyatkova (Tsenov Academy)*.

Having in mind the new economic challenges and the increasing role of international relations, *Assoc. Prof. V. Kuriliak (Ukraine)* explains the necessity of separating the intercultural management from the international one – both as a university subject and scientific field. As part of the new understanding of the role of management *Prof. P. Jevtic (Serbia)* shares his vision of the necessity of management of the environment aiming at avoiding further destruction of the planet and improving people's prosperity. In this respect, *Chief Assist. Prof. N. Georgieva (Tsenov Academy)* discusses the problem of eco-efficiency and the development of standard methodology for its evaluation. According to *Chief Assist. Prof. Hr. Sirashki (Tsenov Academy)*, in this process of harmonizing the ecological relations between the society and the nature, an important role is played by the inciting actions of the managers towards the employees.

Along with the discussed issues, it is interesting to note the papers concerning the determinants of organizational culture, the necessity of managerial consultancy of the business, the alternative forms of popularization of the best practices in management, the challenges in implementing eCRM in company management, etc., outlined in the papers presented by *Chief Assist. Prof. I. Lubenova, PhD (Tsenov Academy), Chief Assist. Prof. K. Tsoneva, PhD and S. Kurkchieva, (ShU), Assoc. Prof. E. Zahariev (Tsenov Academy), Chief Assist. Prof. D. Velichkova and Assoc. Prof. D. Milcheva (UCTM), Prof. D. Popescu et al. (Romania), Assoc. Prof. J. Polowczyk (Poland), Prof. J. Suresh and B. Rani (India)*, etc.

The success of a business depends on important factors such as the activities and forms of mass communication, which aim at informing and encouraging the flow of goods and services from the producer to the consumer. These ideas are developed in the paper presented by *Prof. L. Mihajlovic (Serbia)*. In this respect *Assoc. Prof. V. Minkov (Tsenov Academy)* discusses the appearance and development of some new aspects in the integration of the communication systems of the company. *T. Manasterska (Poland)* makes a further attempt to identify the determining factors and issues in applying global marketing programs and the arising consequences. As a means of effective communication with the consumers *Assoc. Prof. P. Goranova (Tsenov Academy)* points out the global and local commercial campaigns.

The main priority in the marketing management of today's business, according to *Assoc. Prof. T. Netseva-Porcheva (UNWE)*, is the strategic price formation. Of equal importance is also the significance of the non-economic component of consumer behavior. Understanding the emotions as a means of improving the offered marketing strategies is what *Assoc. Prof. N. Dimova (NBU)*

focuses on. A similar notion is expressed by *Chief Assist. Prof. M. Smokova (Tsenov Academy)*, who, through empirical research, reaches the conclusion that those who develop promotional offers must take into account not only the economic but also the affective stimuli for the consumers.

Chief Assist. Prof. V. Grigorova (Tsenov Academy) presents the particular results of researching the state of measuring and evaluating the marketing results in the advertising sector. On the other hand, the paper presented by *Assist. Prof. T. Marijanova et al. (Macedonia)* explains how the marketing strategy can contribute to the development of small and medium-scale companies.

The successful management of the organization is related to the adequate planning of its activity. In this respect, *Assist. Prof. E. Lazarova (Tsenov Academy)* discusses the role of planning as a tool for revealing the innovative capacity of companies and developing strategies for future development. The challenges that regional planning faces are the object of research in the paper presented by *Assoc. Prof. M. Bogdanova (Tsenov Academy)*. She summarizes the achievements and outlines the major determinants of Bulgaria's territorial planning until 2020.

The same period and in compliance with the EU strategy "Europe 2020" respectively Bulgaria's engagements in this direction is comprised in the papers presented by *Assoc. Prof. M. Bozhinova and PhD student K. Radulov (Tsenov Academy), Chief Assist. Prof. N. Veselinova (Tsenov Academy), Assist. Prof. E. Todorov (Tsenov Academy).* They discuss respectively the European legislation and the Bulgarian reality regarding the improvement of the energy efficiency of buildings, the opportunities for improving the competitiveness of biofuels production and the opening of "green" work positions in the Bulgarian economy.

Throughout the last decades the mutual commitment between countries becomes more and more tangible, which causes certain economic processes taking place in a certain country to affect the development of other countries. These issues, and more specifically the state and trends in foreign trade as a channel for transferring economic effects, are dwelt upon in details in the paper presented by *Assoc. Prof. G. Zaharieva (Tsenov Academy)*. Furthermore, *Assoc. Prof. Trajkovska and E. Kacarski (Macedonia)* pose the question of the necessity and gains of facilitating the trade between separate countries. The results of this research focused on the correlative dependency between the export and GDP per capita in Macedonia are shown by *Assist. Prof. K. Kabuleva et al. (Macedonia)* in their paper.

An important factor for economic development is FDI (foreign direct investment), which requires adequate measures for attracting and increasing it. The paper presented by *Prof. M. Matlievska et al. (Macedonia)* discusses the practice in Macedonia in creating such legislation that stimulates FDI. More particularly, *Chief Assist. Prof. S. Momchev and Iv. Angelov (Tsenov Academy)* distinguish FDI in terms of the motive for realization and the effect on the recipient, which serves as the basis for determining the degree of their appropriation.

As part of the global space, the Bulgarian economy is also influenced by the discussed processes. In this respect we should note the papers presented by *Prof. Sofjanova (Macedonia)* and *Chief Assist. Prof. K. Sarkisyan (Tsenov Academy), Chief Assist. Prof. G. Stefanova (Tsenov Academy), Assist. Prof. N. Yordanov (Tsenov Academy)*. They share the results of their research concerning the effect of foreign economic factors on the economic activity in Bulgaria, the state and trends of the inter- and intra-industrial trade of Bulgaria with the EU countries, the relative advantages of our country in the trade with agricultural products, etc. By means of empirical research *Assoc. Prof. T. Gorcheva (Tsenov Academy)* represents the degree of internationalization of the tourist business in our country and of Bulgaria as a "business destination," arguing for the thesis that despite their mutual interrelation, these two processes are relatively independent.

Some interesting ideas concerning the relations in the international strategic alliances, the effect of the international standards on corporate social responsibility, etc. are developed by *Prof. G. Chernichenko and Prof. T. Orehova (Ukraine), Prof. J. Anderson and Assoc. Prof. Y. Yotov (USA), Assoc. Prof. T. Hatzigayos (Greece), Chief Assist. Prof. Z. Lubenov (Tsenov Academy), Assist. Prof. E. Nikolova et al. (Macedonia).*

The sustainable development and the achievement of economic growth are closely linked with the application of ICT. In this respect, *Assoc. Prof. L. Kraev (Tsenov Academy)* shares some ideas and approaches concerning the automated processing of business information whose aim is to facilitate managerial decisions. In order for a maximum effect to be achieved, *Assoc. Prof. R. Kirilov (UNWE)* pays attention to the evaluation of the economic efficiency in the process of making decisions about investing in ICT. In this respect, *Assoc. Prof. V. Popov (Tsenov Academy)* argues for the advantages of choosing the software model as a service (SaaS), i.e. moving the data-processing activities outside the company, over the software model as a product. An analogous problem can be detected in the paper presented by *Assoc. Prof. M. Tashkova (Tsenov Academy)*, who proves that outsourcing is an effective tool for managing the company's ICT.

In search for new methods for improving company performance through effective application of ICT, the conference participants suggest new technological solutions. The paper presented by *Assoc. Prof. R. Varbanov (Tsenov Academy)* dwells upon the new tools in the field of ICT and their implementing in the activity of a new company type (Enterprise 2.0). As a model of modern business strategy affecting all aspects of company activity, *Assoc. Prof. V. Kraeva (Tsenov Academy) and Assoc. Prof. P. Emilova* discuss the capacity of electronic systems to manage the relationship with clients (e-CRM). The necessity of their implementation and the possible operation problems of such systems in the Bulgarian financial institutions are the issues discussed by *Chief Assist. Prof. N. Marinova (Tsenov Academy).* The model of system of electronic healthcare in our country and the problems accompanying its

realization are discussed in the paper presented by *Assoc. Prof. Kr. Shishmanov (Tsenov Academy)*. Some directions for the development of the information system in municipalities are suggested in the paper presented by *Chief Assist. Prof. P. Dachev (Tsenov Academy)*.

The realization of such innovative ideas requires adequate provision of personnel. In his paper *Assoc. Prof. B. Traykov (Tsenov Academy)* presents an analysis of the degree of computer literacy in our country, the availability of highly-qualified IT specialists in the economy, as well as the new requirements for their training. At the same time, *Prof. T. Mishova and Assoc. Prof S. Portarescu (Moldova)* discuss ICT as a means of improving business education in Moldova and its adaptation to the requirements of the new economic environment. *Senior Lecturer P. Todorov and Senior Lecturer V. Dikov (Tsenov Academy)* build on this view by proving the advantage of combining electronic learning with conventional methods of training.

The capacity of ICT with an emphasis on various aspects of their development are researched in the papers presented by *Prof. D. Chistov et al. (Russia), Prof. Milovanovic (Serbia), Assoc. Prof. L. Constantinescu (Romania), Chief Assist. Prof. M. Dakova (Tsenov Academy), Assist. Prof. K. Bashev (Tsenov Academy), etc.*

Other issues related to the role of the institutions in the economic development, the evolution of the cooperation models and forms, the evaluation of the public policies in municipalities and administering local revenues, are discussed in the papers presented by *Prof. M. Senfelde and A. Vitola (Latvia), Prof. J. Doychinova (UNWE), Chief Assist. Prof. Kr. Angelova (Tsenov Academy), assist Prof. K. Strahilova (UNWE).*

Economic sectors

Developing an effective structure of the economic sectors, which conforms to the requirements of the market and the capacity of the particular economy is a key challenge for every country.

A large number of papers in this section are dedicated to the development of the industrial sector. An important feature in the activity of the industrial company is the development and realization of company projects, which is accompanied by a number of risks. The necessity and the practice in the risk management of company projects are discussed in the paper presented by *Prof. Iv. Georgiev (UNWE).* He argues for the need of similar management by researching the approaches in choosing a risk that must be managed, and points out the concrete phases in the process.

In his paper *Assoc. Prof. N. Shterev (UNWE)* analyzes the aspects of the crisis on the industrial markets and on this basis gives concrete advice on the formation of new policies and strategies of market behavior for the different companies. The idea is that the competitiveness must be increased, which,

according to *Assist. Prof. V. Milusheva (UNWE)*, must be appropriately acknowledged through applying the corresponding indicators and markers. An important direction in this respect, as *Chief Assist. Prof. D. Blagoev (UNWE)* points out, is the evaluation of companies' innovativeness based primarily on the index of innovation. In her search for alternative solutions for improving company activity, *Assoc. Prof. T. Philipova (Tsenov Academy)* suggests adopting reengineering through the management of intangible assets.

The achievement of high competitiveness is linked closely to the personnel's motivation in the company. On the basis of summarized conclusions and evaluations of the state of work motivation in the large industrial organizations in our country, *Prof. J. Iliev (UNWE)* analyzes some key issues of motivation policy and the mechanisms for its realization. This is the subject of the papers presented by *Assoc. Prof. P. Kanev (Tsenov Academy), Assoc. Prof. V. Hristova (Tsenov Academy), Chief Assist. Prof. Z. Ivanova, PhD (Tsenov Academy), Chief Assist. Prof. St. Koleva, PhD (UNWE), Chief Assist. Prof. I. Panteleeva (Tsenov Academy)*, who discuss various means of increasing the personnel motivation. What should be taken into account is the implementation of flexible forms of employment leading towards an efficient application of the practice of annual individual plans for personnel development, for managing the talents in the organization, etc.

The participants in the conference are seriously interested in the problems of the agrarian sector. This can be explained with the Bulgarian traditions in the agrarian production, its natural resources, as well as the new market-oriented agricultural policy of the EU.

The major parameters of this policy are presented in the papers of *Assoc. Prof. V. Blazeva (Tsenov Academy) and Iv. Radeva (Bulgarian National Audit Office)*. They dwell upon issues related to the reforms in the Common agricultural policy of the EU, the efficiency of appropriation of the agricultural funds, the future trends for developing and interpreting these processes in Bulgaria. The particular problems of the agrarian sector in our country in the context of the economic crisis are discussed by *Assoc. Prof. M. Nikolova (Tsenov Academy).* His thoughts about the views of some western European specialists on the rurality and the connection with the Bulgarian reality shares *Assoc. Prof. V. Boyadziev (SU)*.

The successful realization of the above mentioned policy is heavily dependent on the rural regions. They are the object of increased attention as more than half of the population in the EU lives in such regions. Discussing them should begin with defining the term "rural region" and its application in the EU and in our country (*Assoc. Prof. Al. Miteva, UNWE*) and continue with researching the importance of the social capital for the development of rural regions (*Assoc. Prof. M. Stanimirova and Chief Assist. Prof. T. Georgieva, PhD, UE*) as the emphasis is placed on the formation and specific aspects of local initiative groups (LIG) in them (*Chief Assist. Prof. Z. Stoyanova, PhD, UNWE*).

The aims of the LIG and the activities on DRRP (Development of Rural Regions Program) in their geographic aspect are discussed by *Chief Assist. Prof. K. Stoychev, PhD (SU)*.

The creation of local partnerships is a means of stimulating the economic development of the rural regions through using the capacity of the local resources. This problem, and in particular the labor resources, is addressed in the papers presented by *Assist. Prof. Hr. Harizanova, PhD (UNWE), Chief Assist. Prof. R. Nenova (Tsenov Academy) and Chief Assist. Prof. D. Grozeva (Tsenov Academy)*. They make an attempt to create a social profile of the Bulgarian agriculture producer, to detect the existence of spatial differences in the allocation of agricultural workers and the dominating age groups in the sector and to point out alternative employment as an opportunity for improving the quality of life in the rural regions.

Some general statements related to the activity of the agrarian companies and the issues of particular agricultural productions as a whole are addressed by *Assoc. Prof. G. Gerganov (TAE), Assoc. Prof. Al. Alexiev (AU), Chief Assist. Prof. L. Doncheva (Tsenov Academy), Chief Assist. Prof. D. Atanasov (AU) and Chief Assist. Prof. O. Hubenov (Tsenov Academy), PhD student R. Uzunova (AU)*. In his paper *Assoc. Prof. Gerganov* analyzes the changes that must be taken into account by the registered agricultural producers in 2011, while *Chief Assist. Prof. Doncheva* makes an analytical evaluation of the agrotechnical activities carried out with the aim to increase their efficiency. The rest of the papers, on the basis of analysis of the state and trends in pig breeding, milk-cattle breeding and goat breeding, dwell upon the usefulness of their products, hence the necessity of maintaining and increasing their production capacity.

Another segment of the economy, which has a serious impact on its development as a whole, forming a large share of the employment and currency revenues of the country, is tourism. The prerequisites for its development in Ukraine and the problems that it is accompanied by are discussed by *Assoc. Prof. G. Zayachovskaya (Ukraine)*. Bearing in mind its increased role in agriculture, *Chief Assist. Prof. A. Pencheva (UNWE)* analyzes the applicability of projects in tourism. Aiming at more complete meeting of the consumers' demands, besides the traditional type of tourism much more types are being developed in the world today. In this respect, *Prof. H. Haradze (Georgia)* discusses the development of spa tourism in Georgia, while *Prof. Korganashvili (Georgia)* researches the cooperation between Georgia and Bulgaria in the development of tourist industry. The conditions for ecological tourism in our country are discussed in details in the paper presented by *Assoc. Prof. T. Lichev (Tsenov Academy)*. As a potential option for differentiating the tourist product and with a view of multi-profile advantages of the consumers, *Assoc. Prof. P. Ivanova (Tsenov Academy)* researches the development of creative tourism.

The successful realization of the above mentioned forms is directly related to the new trends in the development of the hotel businesses. The research

conducted by *Assist. Prof. L. Ilieva (Tsenov Academy)* is dedicated to the place and role of the hotel chains as a prerequisite for improving tourist services. Another important factor in this respect is the development of the entertainment industry whose transformations are researched in the paper presented by *Chief Assist. Prof. I. Emilova (Tsenov Academy)*. Last but not least, the normal development of tourist industry depends on the formation of adequate language competences by the prospective specialists in the industry. This is discussed by *senior lecturer V. Stateva and senior lecturer I. Ivanova (Tsenov Academy).*

The observed changes in retail business within the last eleven years and the prospective trends in this industry are analyzed by *Chief Assist. Prof. V. Perkov (Tsenov Academy)*. These changes, as well as the changes in the environment, according to *Assoc. Prof. S. Petrova (Tsenov Academy)*, require making flexible decisions concerning the management of the range of services in the retail business and the efficient approaches for its development. The key factor in the management of goods flows, according to *Assoc. Prof. Y. Koraliev (Tsenov Academy)*, is harmonizing the distribution chains by focusing on the processes (i.e. the type of activities). The realization of the aims of the business enterprise, claims *Assoc. Prof. St. Alexandrov (Tsenov Academy)*, depends on the training of specialists with higher economic education.

In his paper, *chief. Assist. Prof. B. Petkov (UNWE)* researches the trend of financialization that starts at the beginning of the current century and its consequences for the economic development. In the meantime, *Assoc. Prof. Sv. Ilyichovski (Tsenov Academy)* explains the necessity for researching the factors of efficient asset management through financial tools that reflect on the companies' values.

In the context of the analysis of the industrial structure of the economy, conference participants review issues related to industry restructuring and the evaluation of the investments as the emphasis falls on wine production in Bulgaria (*Assoc. Prof. A. Deneva, Assist. Prof. Z. Ivanova, Chief Assist. Prof. D. Kierchev, Tsenov Academy*); the index of quality of life and the markers for personnel in healthcare (*Prof. Ciburiene, Lithuania; Chief Assist. Prof. An. Marcheva, Tsenov Academy*); the methods of production, the existing organization and the directions of improving the activities in shoe-making workshops (*Chief Assist. Prof. N. Karev, UCTM*); the development of transport and the issues relating to logistics in the state railways *(Assoc. Prof. T. Chernyavskaya, Ukraine; Assoc. Prof. S. Blagoeva, UE)*, as well as the management of economic safety of the railway transport in Kazakhstan *(Prof. N. Nikiforova and Assoc. Prof. Govoruhina, Kazakhstan);* the specific characteristics of building and construction works *(Assoc. Prof. M. Chiprianov and Assist. Prof. G. Chiprianova, Tsenov Academy),* the stimuli in the production of energy by wind generators *(Chief Assist. Prof. Ts. Spasovski, Tsenov Acasemy)* etc.

The principal notions related to the appearance and development of outsourcing as a business strategy are presented by *Assoc. Prof. L. Varamezov*

and PhD student Y. Stanev (Tsenov Academy). The application of outsourcing in realizing the strategy of mass customization with a view of realizing not only the short-term but also the long-term aims of the organization is discussed by *Prof. Ml. Velev and Chief Assist. Prof. A. Tsvetanova (TU).*

Other problems related to the development of social activities in the system of WPC (Worker Producers Co-operatives), the financing of social activities fighting domestic violence against women, the development of a political brand, analyzing the risk of oil spill on the surface of water basins, etc., were discussed by *Prof. Iv. Kanchev (UNWE), Prof. B. Baykov (Tsenov Academy), Assoc. Prof. A. Miteva (UNWE), Assoc. Prof. St. Chaushev (UCTM), Assist. Prof. D. Vergiev (UCTM), Assoc. Prof. S. Naydenov (Tsenov Academy), Assist. Prof. Pl. Kanev (Tsenov Academy).*

In the name of succession and for new generations of academic staff was organized a special section care for students and PhD students. In their works they present interesting themes, related to different economic processes, structures and concrete branches of economy. A number of specific financial issues for the capital market, banking and fiscal policy as well as managerial problems and information business development, the role of competition and significance of tourism areas were discussed.

*

In conclusion, we can summarize that the large number and the high activities of participants in the conference is an evidence for the actuality of the discussed problems and at the same time is an expression of the Tsenov Academy of Economics ambition to continue to be a modern higher educational school to follow the economic dynamics course, to create and to be a tribune of new ideas, to train new type of staff , who transform not only itself but also the life environment.

Assoc. Prof. Penka Shishmanova, PhD

Р Е Д А К Ц И О Н Н А К О Л Е Г И Я

Проф. д-р ик. н. ЛЮДМИЛ ПЕТКОВ - главен редактор (ИИИ при БАН), **проф. д-р СТАТИ СТАТЕВ** - зам.-главен редактор (УНСС), **проф. д-р ВАЛЕНТИН ГОЕВ** (УНСС), **доц. д-р ВЕСЕЛИН МИНЧЕВ** (ИИИ при БАН), **проф. д-р ик. н. ГАРАБЕД МИНАСЯН** (ИИИ при БАН), **доц. д-р ДАРИНА РУСЧЕВА** (ИИИ при БАН), **проф. д-р ик. н. ЗОЯ МЛАДЕНОВА** (ИУ - Варна), **проф. д-р ик. н. ИЛИЯ БАЛАБАНОВ** (ИИИ при БАН), **проф. д-р ЙОРДАН ХРИСТОСКОВ** (ИИИ при БАН), **проф. д-р ик. н. ЙОСИФ ИЛИЕВ** (УНСС), **проф. д-р ик. н. КАМЕН КАМЕНОВ** (СА "Д. А. Ценов" - Свищов), **проф. д-р ик. н. РОСИЦА РАНГЕЛОВА** (ИИИ при БАН), **доц. д-р РУМЕН БРУСАРСКИ** (УНСС), **доц. д-р ЦВЕТАН КОЦЕВ** (ЕКИУ - Пловдив)

Р Е Д А К Ц И О Н Е Н С Ъ В Е Т

Проф. д-р АНТОНИО САНЧЕС АНДРЕС (Университет на Валенсия, Испания), п**роф. д-р БОРИСЛАВ БОРИСОВ** (УНСС), **проф. д-р ЖАК ВИЛРОКС** (Брюкселски свободен университет), **проф. д-р ЙОРГОС РИЗОПУЛОС** (Университет Париж 7), **чл.-кор. проф. д-р ЛУЧИАН-ЛИВИУ АЛБУ** (Институт за икономическо прогнозиране - Букурещ), **проф. д-р ЛЮБЕН КИРЕВ** (СА "Д. А. Ценов" - Свищов), **проф. д-р МАРИАНА МИХАЙЛОВА** (ЕКИУ - Пловдив), **проф. д-р ПЛАМЕН ИЛИЕВ** (ИУ – Варна), **доц. д-р ТОДОР ПОПОВ** (СУ "Климент Охридски), **проф. д-р ЧАВДАР НИКОЛОВ** (ЮЗУ "Неофит Рилски"), **проф. д-р ик. н. ЮРИЙ ЯКУТИН** (Държавен университет по управление - Москва)

Отг. редактор **ХРИСТО АНГЕЛОВ**, редактор **НОЕМЗАР МАРИНОВА**

Адрес на редакцията: София 1040, ул. "Аксаков" № 3,

тел. 810-40-37; факс 988-21-08

http://www.iki.bas.bg; E-mail: econth@iki.bas.bg; ineco@iki.bas.bg

© ИНСТИТУТ ЗА ИКОНОМИЧЕСКИ ИЗСЛЕДВАНИЯ ПРИ БАН
2012
c/o Jusautor, Sofia

Всички права запазени! Не се разрешава копирането, възпроизвеждането и разпространението на никаква част от това издание под каквато и да е форма и по какъвто и да е начин без писмено разрешение.

Списанието се отпечатва със съдействието на Университета за национално и световно стопанство.
Печатница на УНСС

ISSN 0013-2993

КЪМ ЧИТАТЕЛИТЕ И АВТОРИТЕ НА СП. "ИКОНОМИЧЕСКА МИСЪЛ"

"Икономическа мисъл" **е водещо академично теоретично списание в България, което се издава от Института за икономически изследвания при БАН от 1956 г. насам. То е наследник на сп. "Стопанска мисъл", основано през 1929 г. На своите страници списанието отразява актуалното състояние и развитие на икономическата теория и стопанската практика у нас и в други страни. В него се публикуват резултати от научни изследвания на български и чуждестранни учени, намират място алтернативни виждания по дискусионни и практически въпроси на специалисти.**

От началото на 2002 г. сп. "Икономическа мисъл" се индексира и реферира от *Journal of Economic Literature/EconLit, издания на Американската икономическа асоциация (AEA) и RePEc.* Резюметата на статиите се разпространяват от Библиографската информационна служба на AEA чрез нейните публикации в печатен и електронен вид.

Редакцията на списанието уведомява, че приема статии, прегледи, рецензии и информации, подготвени с MS Office (до 2003) на шрифт Arial или Times New Roman, на технически носител или изпратени на e-mail econth@iki.bas.bg с обем до 22 стандартни страници, вкл. таблиците и фигурите. *Във всеки брой някои от разработките се публикуват и на английски език.* Статиите трябва да съдържат резюме в размер до 150 думи и номерата на научната област от JEL-класификацията. Библиографските данни да се дават в края на материала.

Списанието излиза в 6 книжки годишно. Абонирането може да се направи по пощата (кат. № 1371), чрез разпространителски фирми или в касата на Института.

Годишен абонамент - 48 лв.; за 6 месеца – 24 лв.

TO THE READERS AND AUTHORS OF "ECONOMIC THOUGHT" JOURNAL

"Economic Thought" **is a leading academic theoretical journal in Bulgaria. It has been issued by the Economic Research Institute at the Bulgarian Academy of Science since 1956. It is the successor of the "Economical Thought" Journal, which was founded in 1929. The journal reflects the current state and the development of the economic theory and practice in Bulgaria and in other countries worldwide. "Economic Thought" introduces results of research studies of Bulgarian and foreign scholars as well as alternative views of specialists on discussed scientific and practical topics.**

From the early 2002 "Economic Thought" has been a peer-refereed journal, indexed and abstracted by *Journal of Economic Literature/EconLit, issues of the American Economic Association (AEA) and RePEc.* The summaries of the works are disseminated through the publications of the Bibliographic Information Service of AEA by mail and in electronic format.

The articles, reviews, surveys, opinions and information should be written in MS Office format (until 2003), in fonts Arial or Times New Roman, and sent to the editor's office by mail or e-mail - econth@iki.bas.bg, up to 22 standard pages, including tables and figures. *Some articles are also published in English language in each issue.* A paper should include a summary up to 150 words and the reference research field number from the JEL-classification. Bibliography is to be listed at the end of each article.

Each year 6 books are published. Subscription is available by post (cat. № 1371), through distribution companies, or at the accounting office in the *Economic Research Institute.*

Subscription fee for one year – BGN 48; for 6 months – BGN 24.

Цена 8 лв.